Dumbrėven′ Memorial Book

Hayoh hayetah ʾayarah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Toren, Hayim, 1911-
TITLE	Hayoh hayetah 'ayarah : monografyah tsiyurit 'al 'ayarati Dumbrovan shebe-Beserabyah / Hayim Toran.
IMPRINT	880-04 Yerushalayim : Udim, 733 [1973]
DESCRIPT	198 p. ; 21 cm.
SUBJECT	Jews -- Moldova -- Dumbrěven'. Dumbrěven' (Moldova) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Moldova -- Dumbrěven'.
ADD'L TITLE	Geven a mol a stetl

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

היה היתה עיירה
געווען אמאל א שטעטל

חיים תורן

געוועון אַמאָל א שטעטל

בעלעטעריסטישע מאָנאָגראַפיע וועגן מיין

היים־שטעטל דאָמבראָווען אין בעסאַראַביע

חיים תוֹרן

היה היתה עיירה

מונוגראפיה ציורית על עיירתי
דוֹמברוֹבאן שבביסרביה

הוצאת "אודים"
ירושלים, תשל"ג

HAIM TOREN

ONCE THERE WAS A VILLAGE

A DESCRIPTIVE MOMOGRAPH

נדפס במדינת ישראל, תשל״ג
Printed in Israel, 1973
דפוס אחוה ירושלים

לנשמת הוריי

אהרן ורחל זיגלבוים

ואחיותיי חנה וציפקה

שניספו בשואה

התוכן

בשער הספר 7
מבוא 9
מכוחו של ניגון 11
אלה תולדות 13
"פרוזדור" לארץ־ישראל . . 15
מושבה חקלאית . . . 17
חיים חדגוניים 24
חיי־הבידור 25
פשוטי־עם 28
הרב 36
בית־אבא 39
בעלי־בתים, אנשי־בינה ויוצאי־דופן 46
הקנאי 67
אינטליגנטים 69
משכילים ו"עמד" . . . 71
משוגעים ושוטים . . . 75
בתי־כנסיות 78
בני־העלייה 80
סיום 83

בשער הספר

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוּחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל,
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאָיְמוּ מִלְּסְלֹחַ,
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
לִזְכֹּר וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ.

(א׳ שלונסקי, שירים, ב, 301)

בדפי ספר קטן זה הנני מבקש להציב מצבת־זיכרון צנועה לעיירת־מולדתי דומברובֶאן, עיירה ביסרבאית קטנה, שהיתה ואיננה עוד. בשנת 1835, בערך, נוסדה ועם בוא השואה הגדולה, בשנת 1940, נהרסה ונחרבה עד היסוד.

הספר יוצא לאור בשתי לשונות – בעברית, ב״לשון הקודש״, שבה הגו והתפללו היהודים הללו אל אביהם שבשמים ובה הביעו את חלומם־כמיהתם ותקוותם ל ש ו ב לארץ־אבות, לעיר בה דוִד חנה; וביידיש, ב״לשונם של הקדושים״, שבה נשאו ונתנו בחיי יום־יום ובה חינכו את בניהם לתורה, לחופה ולמעשים טובים.

סיפרתי על עיירתי ועל שורה ארוכה של דמויותיה כפי שנחרתו בליבי הרך ונשתמרו בזכרוני מאז ראיתים לאחרונה, סמוך לשואה.

לבית־אבא הקדשתי כאן פרק קטן בלבד. תיאורים מפורטים יותר על בית־אבא בכלל ועל הווי ביסרבאי בפרט מצויים בספריי: ״בית־אבא״ (תשט״ו); ״בצל גנים״ (תשכ״א) ו״שם ישבנו״ (תשל״א).

אנחנו, שנותרנו שַכולים ומיותמים ״מזה גן הפירות שכורת״ בלשונו של א״צ גרינברג, מצווים לסַפר על מה שהיה, כדי שבנינו ובני בנינו עד דור אחרון יזכרו את אשר עשה לנו עמלק של המאה העשרים ויבינו מה אבד להם ולנו בנופי הגולה ההיא.

ירושלים, חנוכה תשל״ג חיים תור׳

מבוא

העיירה, שעליה באים אנו לספר, לא היתה שונה ביסודה מיתר עיירות ביסרביה, זולת העובדה שהיתה מ ו ש ב ה ח ק ל א י ת. בארחות חייה, בשפע דמויותיה ובאירגונה הפנימי על מוסדותיה הדתיים והחילוניים — לא היה כמעט הבדל מהותי בינה לבין יתר עיירות ביסרביה ממחוז ח ו ט י ן שבצפון ועד למחוז א י ז מ א י ל שבדרום.

ב ק א ל א ר א ש שבמחוז קישינוב ו ב ט א ט א ר ב ו נ א ר שבמחוז אקרמן; ב ל י א ו ב ה שבמחוז איזמאיל ו ב ר א ז י נ ה שבמחוז אורהיוב; ב ר י ש ק א ן שבמחוז באלץ ו ב ר ו מ־נ ו ב ק ה שבמחוז באנדאר; ב ל י פ ק א ן שבמחוז חוטין ו ב ז ג ו ר י צ ה שבמחוז סורוקה — בכל האזורים הללו חיו יהודים ישרי־לב וחסוני־גו, רובם פשוטי־עם, עמלנים ושת־קנים, "אמני השתיקה היפה", ומיעוטם תלמידי־חכמים וכלי־קודש, שלא היה להם בעולמם אלא יראת־שמים ותלמוד־תורה ומעשים־טובים; ורוויים היו אהבת־ישראל, אמונת־ישראל, מסורת־דורות וגעגועים לציון.

ולמה נכחד? היו שם גם הרבה עמי־הארצות, יהודים שהודבק להם הכינוי "גוי". ומה תימה שה"אותיות הזעירות" הסבו להם סחרחורת־ראש וכאב־עיניים? לימודיהם ב"חדר"

נפסקו, לעיתים קרובות, כבר על סף בר־מצווה, אם מחמת עוני, יתמות בגיל רך, טרדות־פרנסה ועבודה קשה ומפרכת; ואם בשל תנאי חייהם בכפרים נידחים, שבהם לא היה אפילו "מניין" של יהודים. ובמקום שלימוד תורה אין — ידיעה מניין? בעמל רב קנו לעצמם את ה"קידוש" וה"קדיש", ואף אלה יצאו מפיהם ב"ריסוק אברים". עריכת איגרת או חשבון היתה למעלה מכוחותיהם הרוחניים, אף־על־פי שמטבעם לא היו מן הנמושות אלא בעלי־שרירים וגברתנים, שהבקיעו גזרי־עצים בהנפת גרזן אחת וטילטלו שקי־קמח וחביות־יין כטלטל תרנגולים של "כפרות". אפילו בלבושם הפשוט והגס דומים היו לשכניהם ה"גויים", רחמנא לצלן. ואולם מתחת לבורנסיהם הפשוטים הלמו לבבות יהודיים חמים ותמימים. מקום מגוריהם היה לרוב ב"שולי העיירה", בפרברים, ברחובות שנקראו "די געסלעך פון דריי פייען" (כלומר, הרחובות שקידומתם ביידיש היא האות פ: פ ל י י ש ע ר ׳ ס, פ י ש ע ר ׳ ס און פ אַ ר ע ר ׳ ס — קצבים, דייגים ועגלונים). ובתי מגוריהם, כפי שתיארם ביאליק בפואימה "פרידה": "משכנות רשים, פרומי גגות ומוטי כתלים, שקועי בעפר עד טבור". יהודי "עמך" אלה, שניפלו מאחיהם שבעיירה בגבורתם ובחוזק ידם, היו יהודים בלב ונפש, מוכנים ומזומנים בכל עת ובכל שעה לחרף נפשם למען שם ישראל, תורת ישראל וכבוד המשפחה. עליהם ועל שכמותם שר ז ל מ ן ש נ י א ו ר את "שיר־מזמור לעמי־הארצות", בפתיחה לספרו "פנדרי הגיבור":

– ״אֵיְכֶם, יְהוּדִים גְּרוּמִים וּמוּצָקִים עִם מַגָּפֵיכֶם הַכְּבֵדִים, עִם סוּלְיוֹתֵיכֶם הַמְרֻבָּעוֹת וְעִם חָטְמֵיכֶם הָרְחָבִים וְהַשְּׁזוּפִים, כְּשֶׁל אֲרָיוֹת? אַתֶּם – עֶגְלוֹנִים, טַבָּחִים, סַבָּלִים, בַּנָּאִים...
זֶה קוֹלְכֶם הֶעָמוּם הָיָה הוֹלֵךְ כְּמוֹ מִתּוֹךְ פִּיטָס רֵיק, וּבְעֵינֵיכֶם הַיַּלְדוּתִיּוֹת – אוֹן־הַחַיִּים הִשְׁתַּעֲשֵׁעַ.
רֵיחַ יַעַר נָדַף מֵחֲמִילוֹתֵיכֶם, רֵיחַ עִטְרָן וְעוֹרוֹת, רֵיחַ פִּטְרִיּוֹת וְלֶחֶם־סֻבִּין – – –
הַגַּעְגּוּעִים לְחַיֵּי שָׂדֶה וָגָן, הַמִּתְרוֹנְנִים עַתָּה בָּעָם – מֵאֶרֶךְ־הָרוּחַ שֶׁלָּכֶם מוֹצָאָם. וְאַף זֶה הָרָצוֹן הָעַז לְקַרְקֵר אֶת חוֹמוֹת הַגֵּיטוֹ הָאַחֲרוֹנוֹת, – מִתּוֹךְ תּוֹכְכֶם הוּא בָּא״.

מכוחו של ניגון

מה היה סוד חינן וקיסמן של הפינות הללו, ערים ועיירות שעל גדות הפרוט והדניסטר? הלא נודה כי שם (ובעיירות הקטנות הכתוב מדבר) חיינו, גם בני העשירים, חיי עוני ודלות וראשית דעת קנינו ב״חדרים״ אפלים, צפופים ומחני־קים; שאבנו מים מן הבאר ומן המעיין; התחממנו בימות החורף העזים ליד תנורים מוסקים בקש ובגבבא (בבתי העשי־רים בלבד הסיקו בעצים!) ואפילו ליד סירים מלאים גחלים לוחשות. בעיירות הללו לא ידענו על מציאותם של קולנוע ותיאטרון; קירקס עלוב, שהובא ממרחקים על־ידי להקת צוענים, או מחזה שהועלה על־ידי להקת ה״חובבים״ שבעיירה.

היו חוויות בלתי־נשכחות. שם כיתתנו רגלינו לבית־מרחץ אפל, רטוב וקר, כדי ליהנות מאמבט חם מערב שבת לערב שבת, ואף תענוג זה לא הירשו לעצמם אלא ה״נגידים״ ובני משפחותיהם. ומי לא יזכור כמה הרבינו להתפלמס עם ה״שמאלנים״ למיניהם, שכפרו ברעיון הציוני, הירבו לעג על החלוצים המכשירים עצמם לעלות לארץ־ישראל והאמינו בלב שלם כי רק האידיאה שלהם תביא גאולה לעולם ופדות לעם־ישראל.

ואף־על־פי־כן היו החיים הקטנים, הדלים והאפורים הללו ספוגים ורוויים ניגון מיוחד, ניגון רצוף אור־אדם, אמונה ודביקות בערכי־אנוש, בערכי־חיים ובערכי־מסורת; ניגון שהיה מלא מסירות־נפש, חדוות־חיים ושמחת־העבודה. ניגון זה ואור גנוז זה לא היו מנת חלקה של עיירה זו או אחרת, אלא מנת חלקן של כל עיירות ישראל שבגולת ביסרביה.

כולם, כולם כאחד, עשירים ועניים, תלמידי־חכמים ועמי־הארצות, ״יהודי משי״ ו״עמך״, שרו בדביקות וקיימו, הלכה למעשה, את השיר העממי הנודע:

ווָאס מיר זענען זענען מיר
אָבער אידן זענען מיר;
ווָאס מיר טוען טוען מיר
אָבער אידן בלייבן מיר.

(ובתרגומו המילולי: ״נהיה אשר נהיה / אך יהודים נהיה / יהיו מעשינו אשר יהיו / לעולם יהודים נהיה״).

אכן, באיזורים הללו חיו ועמלו וחלמו יהודים טובים ושלמים בגוף וברוח. ומשנתחוללה השואה הגדולה והאיומה, שהחריבה את עריהם עד היסוד ואת נוויהם השמה ורבבות־רבבות ניספו בכל מיני מיתות משונות, מתו הם כיהודים כשרים, על קידוש־השם, כששפתותיהם לוחשות ״שמע ישראל״.

אלה תולדות

מתי נוסדה דומברובאן? האגרונום הנודע ע ק י ב א א ט י נ ג ר (1872—1945), איש החזון והמעשה, שייסד וניהל מטעם יק"א (ראשי תיבות של Jewish Colonization Association — חברה יהודית להתישבות) חוות־מופת לישובים חקלאיים־יהודים בביסרביה ובפודוליה (בשנים 1898—1911), כותב בספרו: "ע ם ח ק ל א י ם י ה ו ד י ם ב ת פ ו צ ו ת" (1942):

> "בשנת 1835 עוררה הממשלה הרוסית לייסד מושבות יהודיות בביסרביה. פורסמו התקנות על 'משיכת היהודים לעבודת האדמה'. לפי תקנות אלו, קיבלו בעלי האחוזות, אשר תמכו בהעברת יהודים לחקלאות על־ידי מכירת אדמה או החכרתה, נוסף למחיר הקרקע, או לדמי החכירה, אשר שילמו המתיישבים, גם זכויות מונופולין ותארי־כבוד. לאחר פירסום החוק הזה נוסדו במחוז סורוקי ובלצי שש מושבות על אדמה קנויה — דומברובאני, לובלין, מרקולשטי, ורטוז'ני, בריצ'בו, באלאלובלאד — — —" (עמ' 80).

דומברובאן נוסדה, אפוא, בשנת 1835, בערך, בימי הבהלה ותקופת ה"חוטפים", כשממשלת רוסיה הכריזה כי היהודים שיסכימו להתיישב בביסרביה ולהיות עובדי־אדמה ישוחררו לכל ימי חייהם משירות בצבא ובמשך עשר שנים אף יהיו פטורים מתשלום מיסים וארנונות. היהודים רכשו להם כאן חלקות־אדמה במיטב כספם מבעל־האחוזה, שמקום מושבו היה ביאסי. ר' מ"מ ד ו י ד ז ו ן, במחברתו "ב צ ל ה א י ל ן" (תש"ה) עמ' 13—14, מעיד: "בידי נמצאות במקורן, בכתב־

יד, התקנות של החברה־קדישא, דעיר דומברובן משנת תקצ״ח (1838)״. אם בשנת 1838 כבר גובשו ונוסחו תקנות של ״חברה קדישא״, משמע כי המושבה נוסדה שתיים־שלוש שנים קודם לכן, לפחות.

ר׳ מ״מ דוידזון מוסיף ומספר במחברתו הנ״ל: ״הסבא ר׳ מנדלי ז״ל שהיה כבר באותו זמן בעל משפחה לא־קטנה, אב לארבעה בנים ובת אחת, נספח אף הוא ליוצאי מז׳בוש ומוהילוב־פודולסק, והתיישב עם בני־ביתו במושבה זו בתורת אכר (קולוניסט), קנה חלקת אדמה, שבניו היו מעבדים אותה ככל יתר האכרים היהודים, והוא ישב על התורה ועל העבודה ושימש כרב המושבה, תחילה שלעמל״פ [= שלא על־מנת לקבל פרס], ורק בשנת ת״ר (1840) נתמנה רשמית לרב דמתא הראשון למושבה, ויהי רועה את עדתו באמונה ובמסירות ונתחבב על כל בני העדה, במשך יותר מארבעים שנה, עד עלותו בשנת תרמ״ב לעת זקנתו לארץ הקדושה״ (שם, שם).

אכן, יש משום סמל רב־משמעות בעובדה, שרבה ה ר א ש ו ן של מושבה קטנה ונידחת זו עלה לארץ לפני תשעים שנה ונפטר בירושלים, שנה לאחר עלייתו, כ״ג באדר תרמ״ג.

במרוצת השנים גדלה המושבה ונוספו בה, מלבד עובדי־אדמה, גם קומץ של חנוונים, סוחרים ובעלי־מלאכה: חייטים, סנדלרים, נפחים, פרוונים, נגרים, עגלונים וכמניין בעלי מקצועות חופשיים — הרב, שני שו״בים, הרופא, הרוקח וכמה מורים בבית־הספר העממי, אך ביסודה נשארה מושבה חק־לאית, מן הראשונות בביסרביה, שיהודיה היו עובדי־אדמה חרוצים וקיימו הלכה למעשה: ״בזעת אפיך תאכל לחם״. גם אותם יהודים שהיו בעלי־קרקעות מרובים ומשופעים בעדרי צאן ובקר, לא ישבו בחיבוק ידיים, אלא עבדו ועמלו

בשדות ובכרמים, במטעים ובמקשאות, מהנץ החמה ועד שקי־עתה. כל תבואה וכל פרי, שאדמת ביסרביה הדשנה היתה מסוגלת להניב ולהצמיח, היו בתחום עיסוקם והתעניינותם, החל בחיטה ובשעורה, שיפון ושיבולת־שועל, כוסמת ותירס וכיו״ב וכלה בעצי־פרי, מטעי־כרם וטאבאק, גידולי מקשאות ואפילו דבש רדו מכוורותיהם.

״פרוזדור״ לארץ־ישראל

אם זכתה ביסרביה לשמש ״דרך לעבור גולים״ והיתה מעין ״פרוזדור״ לארץ־ישראל (״דרך ביסרביה לארץ־ישראל״ היתה הסיסמה), הרי זה הודות לשרשרת של מושבות חקלאיות, שדומברובאן היתה אחת מהן והגדולה שבהן. והלא כה כותב אטינגר בספרו הנ״ל: ״במושבה דומברובאני, הגדולה במושבות ביסרביה, עם יישוב של 400 משפחות ——— נתגבש הטיפוס של איכר זעיר, בעל משק מעורב על שטח של 60—80 דונם, אשר התבסס על חיטה ותירס, על גינת ירק ולִפעמים — על גן עצי־פרי וכרם וגפנים, פרה אחת או שתיים, או 10—20 כבשים בעדר ״משותף״ עם שכנים. בעל המשק הזה ואשתו, בניהם ובנותיהם, היו כולם שקועים בעיבוד נחלתם וגם עבדו כפועלים במשקי זולתם״ (עמ׳ 84).

על מידת חריצותם של איכרי המושבה נאמנה עלינו עדותו

של אטינגר, המוסיף וכותב בספרו הנ״ל: ״אנשי דומברוו־באני החלו להצטיין בגידול זרעים של שעועית, אפונה, מלפפונים ואבטיחים. בתערוכות אשר סודרו מטעם הזימסטבו * בערים המחוזיות, הופיעו מוצגים של דימנטשטיין מדומברוו־באני, אשר גידל זרעים של צמחי השדה והגינה מזנים מוב־חרים, שהוזמנו לו [בשבילו] על־ידי הפירמה המפורסמת לזרעים בפאריס ׳וילמורן׳. דימנטשטיין זכה לפרסים גבוהים והתפאר בהם מאוד״ (עמ׳ 103—104).

דימנטשטיין לא היה היחיד במושבה שעבד את האדמה, לפי עדות עצמו, לא רק בידיים אלא גם במוח... משפחות ויינברג (השריד היחיד ממשפחה זו שעלה לארץ — האגרו־נום ז א ב כ ר מ י) וקורנבליט, רבינוביץ ואקסנפלד, הוכברג ופוקס וכיו״ב, כולם התמכרו לחקלאות בלב ובנפש, בהתלהבות ובמסירות, ביססו ושיכללו את משקיהם על־פי שיטות־עבודה מודרניות ועל־סמך חידושי מדע בדוקים ומנוסים.

אופיה החקלאי של דומברובאן לא נשתנה גם לאחר שנת 1918, כשביסרביה סופחה לרומניה. את פני הבאים למושבה קידמו ריחות עזים וחריפים של ערימות־חציר וגביניות כבשים (״ברינזה״), געיית פרות וצניפת סוסים, נביחת כלבים וקיר־קור תרנגולות, הלמות פטישים ושקשוק עגלות, שנתמזגו לעתים עם זמירות וניגונים ושירי־עם צובטי־לב, שהלכו מסוף המושבה ועד סופה, והעידו כמאה עדים כי כאן לא עיר ואף לא עיירה סתם, אלא מ ו ש ב ה ח ק ל א י ת י ה ו ד י ת.

---

* שלטון הכפר

מושבה חקלאית

דומברובאן, שבה נולדתי ושם עברה עלי ילדותי, תולדותיה מועטות וקצרות ואילו הגיאוגראפיה שלה — כמלוא נקב מחט של סדקית. לפני למעלה ממאה שנה נוסדה, ובבוא השואה הגדולה נהרסה ונחרבה, נתרוקנה מתושביה החיים והמתים גם יחד, ובבית־הקברות שלה רק מצבה אחת בלבד נשארה לפליטה!...

אליבא דאמת, לא עיר ולא כפר ואף לא עיירה אלא עיירונת ולמעשה מושבה חקלאית, ובה כארבע מאות וחמישים בתי־אב, מרוחקת כדי 12 ק״מ מעיר המחוז סורוקה, עיר־הכרמים, שעל גדות הדניסטר, וכ־18 ק״מ מתחנת הרכבת במרקולשט. שני רחובות ״ראשיים״ חצו אותה לארכה ולרחבה ועוד כשלושה־ארבעה רחובות נתכווצו בצידיה, ספק שבילים וסימטאות ספק קרפיפות, מעין איים בלב ״הים הגדול״. הרחוב הראשי האחד, והוא בבחינת קו ראשון במע־רכה, השתלשל והתפתל מן הדרך העולה אל עיר המחוז ועד ל״שליאך״, דרך עקלתון הפונה דרך כפרים ויער עבות אל תחנת הרכבת; ואילו הרחוב הראשי השני, רחוב בתי־הכנסיות, פתח בבית־הקברות, ירד עד לעיבורה של העיירה ונשתבר באמצע, סמוך ל״יאר״ — תעלה ארוכה ועמוקה, רחבה כדי מאתיים רגל, אנדרטה חיה לשורה ארוכה של בתים שנתמוטטו ושקעו במפולת הנוראה שאירעה שם לפני למעלה מיובל שנים. אותו חורבן, שעל סיבותיו התהלכו סיפורים ואגדות לאין ספור, שנמסרו מפה לאוזן, הפך עשרות בתים משני עברי הרחוב לעיים ולתלי שממה. נקל לשער כי ה״יאר״,

ששימש כלי־קיבול לאשפה ולמי־מדמנה, לא הפיץ על סבי־בותיו ריחות ניחוח וממילא לא הוסיף הרבה לשמה הטוב של העיירה. אורח נכבד כי נזדמן וביקש לעמוד על טיבה וחין ערכה של העיירה הצביעו לפניו על ה״יאר״ ממרחק מה, כדי שלא תתקפהו ח״ו נזלת, ואילו לטיול של קורת־רוח לקחוהו אחר כבוד אל ה״טוליקע״ — גיא מוריק, מוקף שדות, גנים ואפרים, מעין מרבד דשא רך ונעים לתושבי העיירה כולה, שהשתרע מגן בית־הספר ועד לנחל המתפתל לרגלי טחנת הקמח.

בלילות הקיץ, ובייחוד במוצאי שבתות, המתה ה״טוליקע״ מאדם; זקן וטף התרפקו והתפרקדו עליה להנאתם, בניחותה ובהרחבת הדעת, נשמו אל תוכם את האוויר הצח, המרענן והמבושם ושתו בצמא את ריחם החריף של כרי האחו. ה״טוליקע״ רחבת־הידיים ושקויית־הניגון, שימשה מקלט בטוח לזוגות נאהבים ומקום מיפגש קבוע לילדי ה״חדר״ ולתלמידי בית־הספר, אם לשעשועים ואם למעשי־קונדס ותעלולים. שום רעש והמולה לא הפרו את דממתה הכבושה ולא פגמו בשלוותה והיא ספגה לתוכה מיטב הסודות והכמיהות, ההמיות והלחישות, האזינה לווידויים ולוויכוחים, התנגשויות והתנצ־חויות פוליטיות ואידיאולוגיות וקלטה ניגונים ערבים והשתפ־כויות נפש רוטטות של בעלי דמיון צעירים. ובראותך שם, בצל אחד האילנות, בדממת בין־ערביים, אחד שטוח על־פני הדשא החם וכולו שקוע בקריאה וידעת כי הוא לא רק קורא אלא חי ונושם ומאמין באמונה שלימה בכל תמונה, מאורע וציור שבספר. משעייף מן הקריאה באור השקיעה, הפשיל ראשו לאחוריו, האזין לרנן הציפורים, לגעיית הפרות הרועות באחו ולקירקור הצפרדעים בנחל הסמוך והסתכל ממושכות באופק הרדום, בשדות המגומרים כרי־מרעה עם עדרי צאן

והעטורים כרמים וגנים, יערים ועיירות וכפרים לרוב, "ים של גויים"....

חן מיוחד היה שפוך על־פני העיירה בימות הקיץ כבדי־השרב בין־הערביים ובשעות הערב הדמומות, כשפג חום היום. העדרים שבו מן המרעה ואילו האנשים, העייפים מעמל היום, התפרקדו על הגזוזטראות הפתוחות ועל ספסלי העץ הרעועים מיושן, אחרים התהלכו ברשות הרבים כשארבע כנפות טליתותיהם הקטנות מתבדרות לכל עבר והאוויר כולו ספוג ריחות חציר וזבל, שמחת־עבודה ושירת־חיים ברוכי־עמל. רעש עגלות עמוסות תבואה ושחת יבשה, געיית פרות כרס־תניות ודדניות, פעיית עגלים מלאי־משובה, צניפת סוסים וצהלת סייחים זריזים, נביחות כלבי שמירה עזים וחורצי־לשון, קירקור תרנגולות וציוצן של להקות ציפורים, התמזגו עם צלילים נוגים שהשתפכו מאבובי־רועים. צריחות "גויים" וצחוק רם ופרוע של "שקצות" בריאות־בשר, שזופות־פנים וחשופות־ידיים ורגליים, שחזרו מן העבודה לכפריהם הסמוכים עם כלי העבודה בידיהם ותרמיליהם על שכמם, נשמעו ממרחקים כמנגינה נוגה, ממושכת ולוקחת לב. בעלות־הבית ערכו שולחנות ברוב רעש והמולה והכינו את ה"וועטשערע" (ארוחת־ערב), הארוחה היחידה במשך היום שנאכלה בצוותא, אך לא היחידה שנאכלה בתיאבון ובמצמוץ עיניים ושפתיים. ובני־הנעורים, לאחר רחיצה במים צוננים מן הבאר ואכילה תאוותנית, יצאו לשוח חבורות חבורות, בגנים ובכרמים, על־פני ה"טוליקע" ובכל רחבי גן בית־הספר. ויש שהפליגו בשבילים צרים, העוברים דרך שדות ומתפתלים בין אילנות וכפרים ועד למרחקים הגיעו, שם אד כחול נתלה באופק הערבה העטורה דממה ואש הוצתה בזהב החיטה הכבדה והצפופה.

ואולם, מרכז הסיורים והטיולים הללו היה גן בית־הספר — גן־עדן תחתון לכל בני העיירה, גן־עיר וגן־שעשועים גם יחד, גדול ומרווח ומטופח למופת. כל הנכנס לגן בית־הספר חש כי העצים, דוגמת האבנים ששם יעקב אבינו מראשותיו, רבים ביניהם ומציעים לפניו צילם ופריים, פירות רעננים ומשיבי־נפש מכל המינים: — תפוחים חכליליים וגדולים כגודל האגרוף; אגסים עסיסיים ומתוקים שדבשם נוטף ופורץ מתוכם עם נגיסה ראשונה; שזיפים בשרניים שחורים, צהובים ואדמדמים; אפרסקים בעלי ציפה חומה וריחם ריח אפרסמון; תות שדה ערב ונעים וטעים לחיך, שעל טעמו האמיתי עמדת בזלילה תוך כדי תלישה מן השיח, אם בהיתר ואם באיסור, ועל כולם — ריחם החריף והמשכר של עצי האגוז, שחדר לתוך רמ״ח האיברים ושס״ה הגידים, עורר תיאבון והגביר את הצמאון. גן בית־הספר וה״יאר״ היו שני צדי המטבע של העיירה והרבה מן הסמל נרמז בהם: ה״יאר״ — סמל הכיעור והדומה לכיעור, ולעומתו גן בית־הספר, בקסם לבלובו כמו בעצב שלכתו, בעומס פירותיו הבשלים והכבדים כמו בחן עריונו, סימל את הדביקות בעמל והאמונה בברכת־האדמה.

עיירה שרובה ככולה היתה מאוכלסת יהודים, אך בשיפולי ה״טוליקע״ ובקרן רחוב הסנדלרים, בתוך בקתות דלות ועלובות, התגוררו כמה גויים, חלקם שומרי פרדסים, כרמים ומקשאות, עוסקים בעבודות בית ושדה וחלקם חוטבי־עצים ושואבי־מים ואילו רובם ככולם — ״גויים של שבת״! תמורת פרוסה של חלה לבנה או כוס תה, הסיקו בשבת תנורים, הסירו את פמוטות הנחושת מעל השולחנות וחלבו פרות, ובימות הקיץ אף סיפקו מים צוננים מן הבאר — כדי להשיב את הנפש לאחר שנת־צהריים מתוקה. הגויים הללו עבדים נרצעים

היו ליהודי העיירה: עבדו ושירתו במסירות ובהכנעה, שמעו יידיש והיו בקיאים במועדי ישראל וחגיהם, אך הכול ידעו כי הם שליחים נאמנים של המוני אחיהם בכפרי הסביבה, שהטילו מורא ופחד ושימשו אות־אזהרה תמיד, שהעיירה כולה איננה אלא אי קטן, דל וחלש, בתוך ים סוער וזועף...

דומברובאן, אחת מעיירות ביסרביה הברוכה והדשנה, ששמעה יצא למרחקים והיא נתפרסמה ברבים כמושבה חקלאית למופת. יהודיה, כרוב יהודי ביסרביה, רחבי־כתפיים ובעלי פנים בריאים ושזופים, מלאי מרץ וחדוות־חיים, פשוטי־עם, חמי־לב וגלויי־לב, חיו על החקלאות והתפרנסו מיגיע כפיהם ודבקו בכל נפשם ובכל מאודם בתורת־ישראל ובמנהגי־ישראל. הגברים חרשו וזרעו, קצרו ונשאו ברינה אלומות, דשו וזרו, בצרו ענבים ודרכו יינות, אספו ירקות מן המקשאות, העמידו מחסנים ואמברים, חפרו מרתפים והכינו חומרי הסקה לקראת החורף. והנשים, אף הן תרמו חלקן — אפו ובישלו וכיבסו, חלבו את הפרות והעזים, טיפלו בלולי העופות והסיקו את התנורים בקש ובגבבא ואגב כך ילדו וחינכו בנים ובנות בריאי־בשר עליזים ובהירי־עין. והבנים, כבר בגיל רך, עזרו בכל עבודה ומלאכה, אם בבית ואם בשדה, אף על־פי שמחובת ה״חדר״ ובית־הספר לא היו פטורים, ולו גם עד גיל בר־מצוה לפחות.

העיירה נוסדה על־ידי יהודים שחתרו להכות שורש ולהתערות ברגבי אדמתה השחורה והפוריה וביקשו להיות איכרים, איכרים לכל דבר — אבל ״איכרים בטלית ותפילין״. ומשנתגלגל לכאן מלמד מעיירות ליטא או פולין, נמוך־קומה, חלוש ותשוש, שהובא אחר כבוד להרביץ תורה לבני המקום, נראה כ״יוצא דופן״ בין היהודים המגושמים הללו, שעליהם היו נוהגים להתלוצץ כי מאכלם יותר מכביצה ותורתם פחות

מכוזית. ליצני העיירה היו מספרים: מעשה באחד שנפל למשכב והבהילו רופא, פסק הלץ כי אין לו לחולה תקנה אלא הזעה — ביקש החולה עט ונייר, אזר כוחו וחתם את שמו ורפא לו...

רוב יהודי העיירה לא היו תלושים ולא חיו על עסקי־אוויר ואף־על־פי־כן טעמו טעמם של חיי פרנסה קשים כקריעת ים־סוף. יש שכיתתו רגליהם והשחירו פניהם בירידים ובשווקים ובכפרים רחוקים, להביא טרף לביתם. העניים ה״מושבעים״, שדרו בסימטאות נידחות ובשכונות הגיא, התפרנסו בצער ובצמצום, משכו בקושי את ה״חיונה״ וכל רכושם בית קטן ורעוע הנוטה לנפול, גינת ירק דלה, עז וסוס עם ״שרבן״ (עגלה פשוטה); אף הם חכרו חלקות שדה ומקשאות מידי יהודים ומידי גויים, עיבדון וקיבלו מחצה או שליש מן התבואה. לא חסר גם קומץ של סוחרים זעירים, חנוונים ובעלי־מלאכה, אך הללו ״בטלו בשישים״ בתוך ציבור מגוון ומנומר של עובדי־אדמה ואוהבי־אדמה, שבתיהם רחשו רוב חיים והמולה וכל מראיהם כוורות רועשות משעות הבוקר המוקדמות ועד רדת הלילה. אם יבול השנה עלה יפה היתה השמחה שרויה במעונם והם הירשו לעצמם כל מיני ״מותרות״ כגון: תפירת בגד חדש והוגן ואפילו פרווה בשביל הבת שהגיעה לפירקה, שיפצו ביתם ורכשו רהיטים וכלים חדשים וכיו״ב. גם בשנת בצורת לא ידעו רעב ומחסור משווע, קמח תירס בשביל מאמאליגה ותפוחי־אדמה מצויים היו בכל עת, אם לא במזוויהם של עניי העיר הרי בממגורותיהם ובמרתפיהם של העשירים, אשר עזרו ותמכו וסייעו, כיאה וכנאה לרחמנים בני רחמנים.

עיירונת, אך כמה מאורגנים ומסודרים היו חיי קהילתה, ולו גם בצורה פרימיטיבית ביותר, ובכמה אורך־רוח ואומץ־לב

נשאו יהודיה העמלנים והפשוטים בעול קיומה ובמאבקה היום־יומי. עֵדה קטנה ודלה ולה חמישה בתי־כנסיות, רב, שני שו״בים, ״חדרים״, תלמוד־תורה לבני עניים, עזרת־חולים, קופת־מלווה, ספריה עירונית (אחד ממייסדיה היה ר׳ מ״מ דוידזון), בית־מרחץ, חברה קדישא וכיו״ב, והכול על חשבונם ומכספיהם ובהתנדבותם של יהודי העיירה. עיירונת, אך כמה חום ומסירות, אהבת־ישראל ואהבת־ציון, אחווה וריעות, שררו בתוכה — מעבר לכל מיני חיכוכים, ריב שכנים ו״מלחמת דעות״, מעשי תחרות וצרות־עין. מיטב בניה נתפסו לקומוניזם — היא שימשה קן ל״קולטור־ליגע״ ושדה־מלחמה ברחב לחסידי היידיש. ואף־על־פי־כן פזורים בניה של עיירה זו על־פני רוב ערי ישראל, כפריה ומושבותיה ומצויים בארץ גם כאלה שזכו לשהות בה זמן קצר, בברחם מזוועות הפרעות באוקראינה, בימי מלחמת העולם הראשונה. באישון לילה, ליל חורף עז וחריף, עת מימי הדניסטר קפאו, הבריחו יהודים בהמוניהם את הגבול ולאחר טילטולים רבים הגיעו לעיירה, נבהלים ורעבים, צמאים וקופאים מקור. ומשנפלה ההברה: ,,יהודים באו״, נפתחו שערי כל בית יהודי לרווחה ולפליטי החרב והפרעות, עדת יהודים קודרים, כפופים ונבוכים, ניתן מצע חם והוגשו מאכלים דשנים. וכדי להפיג צערם ולהשכיח עוניים נתנו המארחים קולם בשיר ושירי־עם עליזים ונלהבים השתפכו על־פני רחובותיהם הצרים והאפלים של העיירה. והילדים, שהצטופפו בחדר אחד ולעתים אף במיטה אחת, נתכנפו כבני־צאן נפחדים, נעצו עיניים תוהות במתרחש סביבם, עיניים מלאות חמלה ורחמים, קיבלו את ילדי הפליטים כאחים וכאחיות, הפרישו להם מלחמם ומצעצועיהם ועל לוח לבם הרך נחרתו קטעי מלים ופירורי־שיחות בלתי־מובנים ובלתי־מחוורים כל צרכם: ״פליטים״, ״נכר״, ״גלות״...

חיים חד־גוניים

חדגוניים, אפורים וקופאים על שמריהם היו החיים בעיירה. בעיקר גדל השממון, רבתה הבדידות ועמקה הדממה בימות החורף הקצרים והסגריריים ובלילות החורף הארוכים והעצובים, עת בחוץ השתוללה סופת שלג או מטר סוחף ניתך בזעם. בימים הללו, כשהחורף נהם בזעפו עד כי כלב לא נראה בחוצות ותגרי הסדקית בשוק כיבו את גחלי האש בסירים, נעלו חנויותיהם והסתגרו בבתיהם, או־אז גברו היתמות והקדרות והעיירה כולה דמתה למדבר שממה איום ומפחיד. יש שהופרה הדממה — הפעמונים שבצווארי סוסיו של משה׳לה בעל־עגלה, שאיחר לשוב מעיר־המחוז עם קומץ נוסעיו, לאחר טילטולים ותעיות מרובות, הצטלצלו והשמיעו צלצול ממושך ועגום, מסוף העיירה ועד סופה, בישרו והכריזו כי אכן בתי מגורים כאן ואנשים חיים בתוכם. ״משה׳לה, משה׳לה״, נשמע פה ושם קולו של אחד שהעז לשרבב ראשו מבעד לדלת קרועה למחצה, שהפיצה אור חיוור וקלוש על־פני הרחוב האפל: ״אפשר יש בידך פתקה?״ הכוונה למכתב מן הבן או מן הבת הלומדים בגימנסיה, שם בעיר המחוז. ומשה׳לה הטוב והנוח, העייף והיגע מעמל הדרך, משיב בשקט ובמתינות, וכדרכו בניגון ובחרוז: ״יש ויש, הכן־נא כוסית יי״ש ואל־נא תכבה בתנור את האש״. הצליף משה׳לה בשוטו על סוסיו הכחושים (״עדיין אני מפנקם יותר משאשתי מפנקת אותי״, היה רגיל לומר) ונעלם בחשיכה. ושוב השתלטה דומיית־מוות שהופרעה פה ושם על־ידי נביחת־כלבים, געיית־פרות וצהלת־סוסים המחפשים להם מגן ומחסה מפני הטחב והקור.

מי ומי היו הנוסעים הללו, ששמו נפשם בכפם ויצאו לדרך ביום חורף שכולו רוח וגשם וצינת שלג, כשהעולם הולך ונהפך? — פלוני שנקרא לבתי הערכאות בענייני קרקעות; נערה כלה שיום חופתה כבר נקבע והיא מחזיקה בידיה, כהחזק אבן יקרה, מעיל חורף בטעם הכרך, שהתקין לה החייט בעיר המחוז; גימנאזיסט שבא לבלות בבית הוריו את פגרת השנה החדשה ואיזה עובר־אורח עני, ספק "בשרף" המחזר על הפתחים, ספק שדכן. עטוף ומחותל באדרת שיער ארוכה ובברדס, מצומצם ונפעם כולו, ישב הגימנאזיסט בתוך העגלה, הסתכל ברחובות הריקים ובבתים הישנים והנמוכים עם גגותיהם המשופעים, הנראים בחשכת הלילה כפנסים כבויים והרהר: "ובכן, לפינה קטנה ועזובה זו כה רבו געגועי?" ובלבו פנימה חש את השמחה, התדווה והאורה, שהופעתו תביא לביתו ולבני משפחתו.

חיי־הבידור

מעטים ודלים היו המאורעות בעיירה שהוציאוה, ולו גם לשעה קלה בלבד, מבדידותה ופיזרו את ענני עונייה ושממונה. והשמחות? — ביתיות, זעירות, פנימיות, אינטימיות כמעט — חתונה, ברית־מילה, הופעתו של אורח מעבר לים, בואו של שד"ר מארץ־ישראל וכיו"ב. והיו ימים, שהופעתם של מוניות או אוטובוס אף היא הסעירה את הרוחות, גרמה להת־

קהלות, ולאו דווקא של הילדים בלבד, והפכה לשיחת היום. להקה נודדת או קירקס פרימיטיבי שנתגלגלו לעיירה היו מאורע נדיר; אז רבתה התנועה וה״התקדשות״ לקראת ערב ההצגה היתה גדולה. ימים רבים אחרי כן עוד נישאו בפי אנשי המקום הרפליקות העיקריות והפזמונים שוברי־הלב, שהשמיעו ״הקומדיאנטים״ — שם כולל לשחקנים מכל המינים ומכל הסוגים. ואם ההצגה עצמה, באולם צר, אפל ומחניק — היחיד בעיירה ששימש למטרה זו — היתה מאורע נדיר, הרי הפגישה עם השחקנים היתה חווייה בלתי נשכחת. ״קינוח ההצגה״ לא נערך באולם, שהיה למעשה ספק מחסן, ספק אמבר, ספק דיר, מטעם אחד פשוט: בעלי ה״אולם״, ״הקיסר והקיסרית״ (שם משפחתם: קיסר!), היתנו תנאי מפורש לפנותו ל פ נ י חצות, כדי שלא לגזול שנתם בביתם הסמוך. ״קינוח ההצגה״ נערך, אפוא, בביתו של הרופא או בביתו של הרוקח. במסיבה מעין זו השתתפה רק האינטליגנציה — הרופא, הרוקח, חצי מניין המורים והסטודנטים, כמה משכילים ובראשם יענק׳ל בודמן — אדם נלבב ושופע הומור טוב ושאר־רוח, יודע ספר ואוהב ספר, בעל גוף ובעל שיעור קומה, שנחשב, ובצדק, לנציגה הנאמן של האינטליגנציה בעיירה. אף־על־פי־כן לא מצא לעצמו פרנסה נאה ומכובדת מזו של בעל־עגלה ולא היה בכוחו של אדם להביאו לידי החלפת משלח־ידו. הוא היה אומר: ״ראו־נא מה טוב ומה נעים להתהלך עם סוסים! אילו היו הם, חס ושלום, מקפידים עמי ומשיבים לי מנה אחת אפיים על כל אותן חבטות וצליפות שאני חולק להם, כי אז הייתי מופיע לנגדכם כשכולי פצע וחבורה ומכה טרייה״. ובטרם סיים דבריו פרץ בצחוק רם וחזק, צחוק מקרב לב, כשהוא ממצמץ לעבר שומעיו בעיניים גדולות, חייכניות ולגלגניות וחושף את שיניו הלבנות.

ההילולה שלאחר ההצגה נמשכה לעתים עד אור הבוקר בזלילה ובשתייה כדת, ולאו דווקא בלגימת תה מן ה״סאמובר״ בלבד. ״מים״, היה יענק׳ל בודמן אומר, ״שותות בהמות ואילו בני־אדם לוגמים יין או, לכל הפחות, וודקה״. ואולם, האכילה והשתייה היו ״פרפראות״ והעיקר — השיחה הערה והשוטפת בעניינים העומדים ברומו של עולם והשירה! רו־מאנסים רוסיים ושירי־עם יידישאיים מילאו את חללו של הבית, שירים רוויי־עצב וספוגי־געגועים, שהיה בהם מחינה של ה״טוליקע״, מריחה של הערבה וממתק מי־הבאר הצוננים ומשיבי־נפש שבחצר בית־המרקחת... ומשנכנס יין בקעו ועלו גם ״דוינות״ וניגונים חסידיים לוהטים, שהושרו בדביקות ובהתלהבות ובעצימת עיניים, והללו נתערבבו ונתמזגו, לעתים, עם הד קולם של מתפללי הותיקין בבית־הכנסת הסמוך. ובני־המקום שהשכימו, מי לעבודת הבורא ומי לעבודת יומו, יום מלא וגדוש עמל מעלות השחר ועד שקיעת החמה, הביטו בעיני זעם על אותה חבורה משונה, הולכי־בטל ורודפי־רוח ופסקו: ״בטלנים״! אנשי התיאטרון, ולעתים רחוקות אף סופר שנקלע לכאן, הממשל אליעזר שטיינבארג, המשורר איציק מאנגר וכיו״ב, הביאו פריסת־שלום מן העולם הגדול שמעבר לעיירות החושך והשעמום. ואילו בני האינטליגנציה שבעיירה סחו באזניהם על בדידותם וענות לבם, על חלו־מותיהם וכיסופיהם שלא באו על סיפוקם ואגב כך הציגו ״לראווה״ את הדמויות המיוחדות, ילידי המקום, ששימשו מטרה לחיצי לעגם בשל תמימותם ופשטותם, בורותם וגבורתם.

פשוטי־עם

ואכן רבו, מה רבו הדמויות הללו — כל אחת עולם בפני עצמו היתה. הנה למשל, ״יענק׳ל הגדול״, בעל גוף גבוה ומוצק, עליו סיפרו כי כשנזדמן לפונדק מפונדקי ביסרביה, היה פונה לפונדקאית בזה הלשון: — ״דודה רחימה, הביטי עלי ובשלי ארוחת־ערב״!

והנה, למשל, דוד׳ל ״בולשביק״ — מי לא הכירו ומי לא ידעו? קולו האדיר והבוטח, חוזק ידיו וכוח אגרופיו יצאו להם מוניטין בכל הסביבה והפילו אימה ופחד על יהודים ועל גויים גם יחד. וכיצד ״נתגלה״ בכל הוד כוחו ותפארת גבורתו? מעשה שהיה כך היה:

ביום מן הימים שב דוד׳ל עם ה״שרבן״ שלו מן היריד שבעיירה הסמוכה ובכיסו ״מנה יפה״ ממכירת פרתו, זו ה״פרה אדומה״ שרעייתו פקדה עליו למכרה בכל מחיר, כיוון שהפילה עוברה כמה פעמים. וזאת יש לדעת — אותו דוד׳ל גברתן הפך תינוק בן־יומו משעבר את סף ביתו ונמצא במחיצת אשתו, אשה גוצה ויפת־תואר, בת כפר נאה ושקטה, טובת שכל וחרוצה, בעלת עיניים שחורות ויוקדות. יושב לו דוד׳ל בתוך ה״שרבן״, מזמר כדרכו ״דוינה״, השגורה על פיו יותר מ״כל נדרי״, ומפקיד עצמו בידי סוסו הנאמן ״ואסקה״, הבקי והרגיל בדרך יותר משהוא, דוד׳ל, בקי ב״אשרי״ להבדיל אלף הבדלות. ואף־על־פי שפנה היום ונטו צללי ערב והדרך ריקה מעוברים ושבים, אין הוא מאיץ בסוסו ואינו נותן דעתו על תפילת ערבית, שכן פרט לשבתות וימים טובים אין חלקו בין באי בית־הכנסת. ״התפילין״, היה אומר, ״הרי

זה עסק יותר מדי מסובך בשבילי ובשעת תפילת ערבית הריני מתפלל עם "וסקה" שלי, מאכילו, משקו ונפרד ממנו למשך כל הלילה". ופתאום, בעברו על־פני היער, הופיעו לנגדו שני צללים חשודים, רעולי־פנים, בידיהם מקלות ארוכים ועבים עשויים עץ אלון וציוו עליו לעצור, להתכבד ולרדת מעל העגלה ולמסור לידיהם, בלא שהיות, את צרור כספו. אלמלי תפסו הם את הסוס משני צדי הרסן, אפשר והיה סיפק בידו להיחלץ מידיהם ולהאריך לשון כנגדם, כדרך שכבר קרה לו לא פעם, אך מכיוון שהללו התחכמו ונעמדו לו "כעצם בגרון", לא היתה לפניו ברירה אלא לקבל את הדין. השפיל דוד׳ל את עיניו, התיר את המושכות והחזיקן בין אצבע ואמה, העמיד פני נבוך ואובד עצות והתחיל יורד ממושבו כשכל חזותו אומרת הכנעה ותחנונים. אך מעשה שטן, רגליו נסתבכו במושכות והוא נפל ונשתטח מלוא קומתו על הארץ, לרגליהם של השודדים ממש, לתרועת צחוקם ולגלוגם על חשבונו של ה"יהודון".

ואולם כאן אירע משהו בלתי צפוי — בטרם פנו הם כה וכה ושוטו הארוך של דוד׳ל נכרך מסביב לרגליהם וכהרף־עין מעדו קרסוליהם והשתטחו בפישוט ידיים ורגליים עד כי מקלותיהם נשמטו מידיהם. לא איבד דוד׳ל את עשתונותיו, לא היסס הרבה, ובטרם התאוששו הללו מנפילתם תפס את המקלות והתחיל הולם בהם בכל כוחו, וכשדוד׳ל מנחית מהלומות בכל כוחו משמע כי הצד שכנגד קרוב ליציאת נשמה. משנוכח לדעת ששניהם המומים עד כדי אבדן החושים לא התעצל דוד׳ל, הוציא חבל ארוך מתחת למושב הקש שבעגלה, כפתם כשני גדיים, הרימם כהרם אלומות קצורות בשדה, הטעינם בעגלה ופנה לדרכו, כאילו לא קרה דבר. השמועה על ה"מציאה" שהביא עמו דוד׳ל מן היריד פשטה

חיש מהר על־פני העיירה. לא יצאה שעה קלה וחצר ביתו המתה אנשים וילדים שבאו לחזות במחזה. יצא דוד׳ל לקראתם כגיבור עטור־נצחון השב מן הקרב, כולו זוהר וצוהל, מחה את הזיעה המנטפת על פניו וסיפר בקול רם באוזני הנאספים, ובלשון המדינה כמובן, למען יבינו גם שני הגויים, שנטפלו אליו, זלזלו בכבודו והלעיגו עליו. — ״השמעתם״, הרעים קולו, ״תוצפה של שני ערלים מטופשים ומטונפים?״ ולעיני כולם הוסיף להם מה שהתסיר בדרך ושלחם לנפשם כפותים בידיהם, פצועים וחבוטים, קרועים ובלואים, רגליהם כושלות והם מתנהלים בכבדות, כשיכורים ולא מיין...

האם היה דוד׳ל יוצא דופן בעיירה? לא ולא, אך ניפלה מאחרים בטבעו להפגין מעשי תקפו וגבורתו. כמו רבים אחרים היה גם הוא רחב־גרם, בעל קומה ובעל צורה, אוהב עבודה ועם־הארץ למחצה, אם לא למעלה מזה, אך שש לקראת תיגרה, מוכן ומזומן בכל עת ובכל שעה להתכתשות, ולו גם לשם בדיחות בלבד. כשנפלה תיגרה בעיירה, בין יהודים ובין גויים, הרגיש דוד׳ל את עצמו כדג במים. פתאום, כמו מתחת לאדמה, הזדקר והופיע, כשעל פניו משתפך חיוך של קורת־רוח ועיניו בודקות יפה יפה את הסביבה להיווכח אם אין רעייתו היפהפיה בולשת אחריו, שכן מבט עיניה בלבד דיו להביא מבוכה בנפשו ולהפכו לשמשון לאחר שגולחו שבע מחלפות ראשו... ראשית חכמה חש לעזרת בן־בריתו, בין אם הוא נתון בצרה בין אם ידו על העליונה, אגרופי הברזל שלו חבטו בעוז ובבטחון וללא חשבון מדוקדק. משהורגשה מציאותו, כבר היה הצד שכנגד מוטל כהושענא חבוטה, זועק מעוצם המכות ומתפתל מכאבים. אותה שעה מצא דוד׳ל שעת־כושר להוכיח גם את כוח לשונו, פתח פיו והטיף מוסר לגוי, קיללו וחירפו קללות נמרצות והזהירו, כי יישמר לנפשו

ולא יעז להרים יד על יהודי. את המלים האחרונות ביטא בהדגשה מיוחדת ובגאווה שאינגה משתמעת לשתי פנים. לעתים, שעה קלה לאחר התיגרה, משששככו הרוחות, ראו את דוד׳ל יושב בחברת ״קרבנו״ בבית־המרזח, שניהם מבוסמים כהלכה ומשוחחים בחביבות ובאדיבות, כידידי־נפש...

סמוך לשואה הגדולה, שירדה על עמנו במלחמת־העולם השנייה, בסוף מאורעות הדמים תרצ״ו—תרצ״ט, אגב ביקור בבית־אבא, גלגלתי שיחה עם דוד׳ל.

היה זה ערב תשעה־באב. יום קיץ לוהט עמד בחוץ ובשעות אחר־הצהריים יצאתי לפוש קמעה בצל אחד הגנים שנתברכה בהם הסביבה. בין הערביים, עם שובי הביתה, פגשתי את דוד׳ל, מתפרקד בהרחבה יתירה ובנחת בעגלת־איכרים קטנה רתומה לסוס לבן, שהתנהלה לאיטה והפריחה באוויר אבק דק. כשהבחין בי עצר בסוסו והזמינני לעלות ולשבת לצדו, כדי שנספיק לשמוע מגילת־איכה בבית־הכנסת. נעניתי לו ברצון והודיתי לו על אדיבותו. ישבתי לידו בעגלה, שהיתה טעונה שקים וצרורות ותביונות ארוזות בקש. תוך־כדי שיחה פתח דוד׳ל ללא שהיות הרבה ושאל:

— אתה בא משם, מארץ־הקודש?

— מ י ר ו ש ל י ם — היתה תשובתי, בתקווה ששם זה ידבר אל לבו ויעוררו לשאול על טיבה של הארץ בכלל ושל ירושלים בפרט. אך הוא לא שאל מאומה, אלא המשיך ואמר:

— שמעתי, שהערבים גורמים לכם שם צרות צרורות, מצי־קים בלי הרף ו״מרביצים״ בכם כהלכה!

— אמנם כן — עניתי לו ותיארתי לפניו בקצרה את אימי־המאורעות ותוצאותיהם ליישוב העברי, הנאבק על קיומו ועל זכותו לחיות ולעבוד.

לשמע דברי העיף בי מבט מתגנב, מדד אותי מכף רגל ועד

ראש, הרהר מעט ופתח בלחש, כמי שעומד לגלות סוד כמוס אשר בלבו:

— היודע אתה מהי התרופה הבדוקה להרגעת הרוחות ולהשכנת השלום שם?

— מה, למשל? — שאלתי בתמיהה ומתוך שמץ של סקרנות.

הושיט דוד׳ל לעומתי את שתי ידיו האמיצות והגרומות והמשיך, כשחיוך רחב משתפך על פניו השזופים:

— אלף דוד׳קס כמוני! הביאו לשם אלף חברה כדוד׳ל אמיצי־לב, זקופי־קומה וחסונים, בעלי יד חזקה וזרוע נטויה, והרי אתם נגאלים...

*

אודה, בימי מצור־ירושלים במלחמת־השחרור, כשנתבשרנו על אותו נשק־פלא ששמו דוד׳קה, הדהדו באוזני דבריו של דוד׳ל בכל משמעותם העמוקה והגואלת...

*

מי שלא ראה את דוד׳ל מרקד בשמחת־תורה עם ספר־תורה צמוד לחזהו, פניו שמחים ומאירים ופיו פולט רסקי־פסוקים, פיטומי־מלים ובליל של תפילות ופזמונים, ששום ילוד אשה לא עמד על פירושם, לא ראה שמחה מימיו. ומי שלא ראה את דוד׳ל מנצח על שמחת בר־מצווה של בנו יחידו, עומד על המוני האורחים, מזרזם לאכול ולשתות, לרווח ולשמוח, לא ראה אדם מאושר מימיו. מבית אל בית התהלך והזמין אנשים לקחת חבל בשמחתו, יין כמים נשפך ועשרים נשים עסקו בהכנת הצלי. היתה זו חתונה ממש, חתונה עליזה וסואנת. ומניגש הרב לברכו הבהיקו פניו מרוב אושר, כולו מדושן־עונג ובקול רועד משמחה והתרגשות התחנן: — ״רבי,

ברך־נא את בני יחידי, שיהיה יהודי טוב, יהודי כשר״ ודמעות־גיל התנוצצו בעיניו.

כך היה טבעו של דוד׳ל, בעל־כוח ובעל־אגרוף, אך בתוך תוכו פעמה נשמה טובה, נוחה ורכה, נשמה יהודית, ובנידון זה לא היה יחיד במינו. הרי למשל, ר׳ שמעון ״גוי״ ובניו, או כפי שאנחנו ילדי החדר קראנו לו ״יעקב ובניו״, אף־על־פי שמספר בניו היה במשהו פחות ממספרם של שבטי ישראל. ואנחנו, ילדי ה״חדר״, כל אימת שהגענו לאותו פרק דרמטי בתורה: ״ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם״ וגו׳ עלו וניצבו לנגד עינינו דמויותיהם הגבוהות והזקופות של ר׳ שמעון ובניו, כולם גברתנים, אנשי־שדה ואנשי־עבודה, זריזים ושקדנים, שתקנים, אמיצי־לב ונועזים. ימות השבוע ולעיתים גם השבתות, עברו עליהם ב״אודיות״ (מקום מגורים באחוזות שמחוץ לעיר), במלונות ובבקתות, סמוך לשדותיהם, כרמיהם, צאנם ובקרם. בבואם בימי חג ומועד לבית־הכנסת נראו כה מוזרים ומשונים בטליתותיהם ובסידורי התפילה שבידיהם הגדולות, הגרומות והמיובלות. הניגונים העגומים והרכים ביותר, שעה שחלל בית־הכנסת נתמלא אנחות ויללות קורעות לב, לא מיצו מהם אף נטף דמע אחד, אך קומותיהם כאילו נתכופפו. וכשהתחביאו ראשיהם המגודלים אל טליתותיהם הקטנות והצרות, נראו עלובים ונבוכים במקצת. ואנשי המקום התבדחו על חשבונם ופסקו: יפה כוחם מכוח האב בעבודה, במסחר ובעם־הארצות! אין להסיק מכאן, ח״ו, שהאב היה למדן. בקיאותו ב״אותיות הזעירות״ היתה מועטת מאד, אך בקידוש ובברכת המזון לא התקשה ביותר ואפילו למדרגה של כתיבה הגיע, אמנם כתיבה וחתימה מיוחדות במינן... ומעשה בפתק שמסר בידי גוי ובו כתוב לאמור: ״גיט דעם אָרל 005 סכעם קעמעך״ כלומר: ״נא לתת

לערל, מוב״ז, 500 שקי קמח״. ומשבאו לאחר פטירתו לעיין בפנקסיו, בשל ענייני ירושה, נתגלה בליל של קווים שחורים וגסים, ארוכים וקצרים, עגולים ומרובעים ומערכות של ספרות, שמן הנמנע היה לעמוד על טיבן ומשמעותן. ומה שהפליא והתמיה ביותר — בראש כל עמוד של הפנקס נזדקר כתם גדול ורק לאחר הרבה עמל ויגיעה נתברר פירושו הנכון והוא: נ ת ת י. ולא ידעו למה נתכוון, שכן כל ימיו היה בין המקבלים דווקא. לאחר עיון מדוקדק נוסף נתגלו שתי צורות, האחת: ״נתטי״ ופירושו, פשוטו כמשמעו: נ ת ת י, ואילו השניה ״נטטי״ ופירושו — ק י ב ל ת י... ומעשה באחד מבניו שעלה לתורה וביקש לברך את אשתו היולדת, נענה לו החזן ברצון וסילסל בגרונו ״מי שברך״ נאה, אך משכפף את ראשו ושאל בלחש: ״בעבור שיתן״?... בתקווה שכאן יבוא בוודאי נדר הראוי להתכבד, השיב הבן בקול רם ובבטחון: ״שרה־ביילה״, כלומר, שם אשתו...

ולר׳ שמעון ״גוי״ ריב קרקעות ממושך ומייגע עם ר׳ ברל דימנטשטיין, יהודי תלמיד־חכם, פיקח וממולח, איש־שיחה חריף ומפולפל ומשכיל מופלג. בצד ספרי־קודש מכל המינים התנוססו בספרייתו כל כרכי ״השחר״ ו״השילוח״ בכריכות עור נוצצות ומרהיבות־עין ושירי יל״ג היו בשבילו קודש־קדשים. למראה קומתו הגוצה, קמטי מצחו העמוקים וגבות עיניו הקודרות ניתן היה לחשוב שאדם קפדן וחמור הוא ולא היא, אוהב חיים היה וליצן מאין כמוהו. ״מעולם״, היה אומר, ״לא ראיתי סייח לבן ותינוק שוטה, אלא סוסים לבנים ואנשים טפשים״. ומשנשאל איזו כלה רוצה הוא לברור לבנו בכורו, שנתברך בקומת האב אך לא בפקחותו, השיב: — ״לא איכפת לי אם תהיה חכמה מבני ולא אצטער אם תעלה ביופיה על אשתי״...

באחד הלילות פרצה שריפה בביתו של ר׳ ברל, תמרות עשן נישאו אל לב־השמים האדומים. להבות־אש, שאחזו בבית, התפשטו ואכלו בלא רחמים את כל האמברים המלאים תבואה ונדמה, העיירה כולה עולה באש. נחלצו ובאו, כדרכם, כל אנשי העיירה להציל ולהושיע ובראשם ר׳ שמעון ״גוי״ ובניו. הללו עבדו עבודת פרך, קפצו אל תוך הלהבות וחירפו נפשם. למחרת היום שאלוהו לר׳ שמעון: — ״הייתכן? — ביתך רחוק ממקום השריפה מרחק רב, כל הימים אתם שרויים במחלוקת, מתדיינים, מתנצחים ומתנגחים ופתאום נתעוררתם אתה ובניך להציל את יריבך, אותו ואת רכושו? מה מכם יהלוך אם ביתו של ר׳ ברל יעלה באש?״ קפץ ר׳ שמעון כנשוך־נחש, פניו נתעוו בהעווית כאב, התרתח כולו ובקולו העבה והעמוק צעק: — ״ואתם, ייקחכם אופל וייסכר פיכם, מה סבורים הייתם, שר׳ שמעון ״גוי״ איננו יהודי? מבלה כל ימיו ב״אודיה״ ואין לו וליהדות ולא כלום? הפקר? על שום־מה צווינו על תפילין של ראש ועל תפילין של יד? ללמדכם כי בראש בלבד לא סגי, צריך גם לב, השמעתם? לב צריך, לב יהודי! מהיום ואילך ידוע תדעו כי ר׳ שמעון ״גוי״ נתברך בלב, בלב יהודי, על אפכם ועל חמתכם!״

הרב

שיחק לה המזל, לעיירתי, וקמו לה רבנים מופלגים בתורה ואנשי־מידות, שפירסמו את שמה בכל רחבי ביסרביה: הרב ר' מנדלי דוידזון (נפטר בא"י), אביו זקנו של ר' שפטיל שו"ב, רבה הראשון של העיירה, עלה לירושלים בשנת תרמ"ב, וכאן נפטר; הרב משה שטרנברג ובנו לוי, יורש כסאו, רבה האחרון של העיירה. "דער דאמבראוועגער רב", כלומר הרב לוי שטרנברג מדומברובאן, היה שם־דבר בכל כנפות ביסרביה וגלילותיה של רומניה הישנה. תלמידי־חכמים ופשוטי־עם, יראים וחופשים, ציונים ולא־ציונים, פקידי הרשות והגויים שבכפרי הסביבה, כולם הגו לו חיבה, כיבדוהו והעריצוהו. אישיותו אמרה תמיד נוי וחן — תלמיד־חכם שמעולם לא נמצא רבב על בגדו. הוא היה נוהג סילסול בעצמו ודקדק במלבושיו, ובכל הופעתו ההדורה היתה מן החגיגיות, שהפיגה את השממון והכיעור שמסביב. בעל קומה למעלה מבינונית, פניו רחבות ומלאות ועטורות זקן שחור ששיבה זרקה בו, מצחו גבוה ומעולף תמיד ענגת מחשבה ועיניו שתי גחלים יוקדות — עיניים שחורות וחמות, עמוקות ונבונות. למדן ובעל זכרון מפליא, חכם־לב ואנין־דעת ואיש־דברים למופת, פה מפיק מרגליות. השיחה היתה יסוד חיותו. שיחתו הנאה והערה, אם בענייני יום־יום ואם בשאלות העומדות ברומו של עולם, היתה תמיד בחום ובכובד ראש ומלווה נעימה של הומור טוב. עיקר נשקו היה קולו — קול ערב ומשיי ומתנגן, שהאוזן לא שבעה לשמעו. שיחותיו השוטפות והנאות, כמו תפילותיו הרוטטות והנרגשות, דרשותיו הממולחות באמרי־

מוסר חריפים וקולעים ובמשלי־עם נלבבים ועל כולם — נאומיו הציוניים, שהיו מעיין שופע של תורה, חכמת־חיים וחיבת ארץ־ישראל, כבשו לבבות.

ביתו של הרב היה תלפיות; כולם השכימו לפתחו, מי לשם עצה ותושיה, מי לשם שיחת־רעים על כוס תה ומי כדי להשיח דאגה מלבו. טובי העיר ונשברי־לב, בעלי קרקעות אמידים וסוחרים מדולדלים, יראים ומשכילים, "יהודים יפים" וסתם "עמך", כולם נמלכו בו. בעל־עגלה שמת עליו סוסו מפרנסו ונשבר מטה לחמו; "גימנזיסט נצחי" שביקש לעלות לארץ־ישראל ואין בידו מקצוע ואין גופו חזק וספק אם יעמדו לו כוחותיו להיות עובד־אדמה כאשר עם לבבו; בעל־בית מכובד שירד מנכסיו ואין ידו משגת לתת נדוניה לבתו שה־גיעה לפירקה, וסתם ענייני ריב ומחלוקת ודין־תורה בין איש לרעהו, אל מי יפנו ואל מי יגישו עצומותיהם אם לא אל הרב? והוא היה מקבלם במאור פנים, באורך־רוח ובמתינות, מדריכם ומעודדם ומחזק את לבם, מאלפם ומטפחם כרועה נאמן וכפדגוג נבון־לב ובעל שאר־רוח. אלא שבמסתרים בכתה נפשו על שנגזר עליו לכלות ימיו ב"זוטות" של עיירה קטנה, כשכל הווייתו שאפה לגדולות וכמהה לציון.

הליכותיו עם פשוטי־עם ושיחו עמהם היו ספוגים חן מיוחד. ברכתו ודברי העידוד שלו שימשו להם תמיד משען, חיזוק ונחמה בעניים ובבדידותם. בא לפניו ר' אהרון השמש, יהודי נמוך־קומה דל־בשר, כחוש ומצומק כגרוגרת דרבי צדוק, בעל קול חלש וצרוד המלווה חרחור בלתי־פוסק, בעל זקן־תיישים קלוש וכל מראהו שיבולת־שועל שדופה, ומתנה באוזני הרב שמחת־לבו ועקת לבו: "אשתו תחיה, לאחר שהעמידה כחצי תריסר בנות ילדה לו סוף־סוף למזל ולברכה בן־זכר, "קדיש", אלא שהרופא הערל, נטרפה עליו דעתו

ופקד עליה מנוחה ממושכת של כמה חודשים ו"פיטאניע" (הבראה). מהו סבור, אותו "חכם בלילה", שר' אהרון, שמש ב"דייטשע שול", הוא רוטשילד? ומי יהיה עזר כנגדו בעבודת השמשות, שעה שהוא עוסק במלאכתו השניה — כריכת ספרים? ובכלל, פינוק זה למה ומדוע?" — לשמע דברים אלה ולמראה דמותו העלובה והמעוררת רחמים והילוכו המ־רושל של בן־שיחו, התחייך הרב מטוב לב, הבהוב של יגון ניצנץ בעיניו הערות והמאירות ובקולו הרך העיר: "ר' אהרון, בקולו של הרב אתה רשאי שלא לשמוע, אבל דבר הרופא ואפילו הוא גוי, ג ז י ר ה היא". ואגב כך דאג, כמובן, שעצתו של הרופא תקויים במלואה!

אלה שבאו עמו במגע קרוב והאזינו לשיחותיו, דרשותיו ונאומיו הירהרו בוודאי לא פעם: — דמות נאה והרמונית זו, האומנם לידתה וגידולה באחת מעיירות ביסרביה הנשכחות והאפורות? האומנם מתוך החיים החדגוניים והמבוהלים הללו צמח איש חמודות זה ששפע כבוד עצמי ובטחון עצמי, חן חיצוני ופנימי והומור טוב וחונן? אכן הרב עצמו, כמו רבים אחרים כמותו, היה אחד הקרבנות של אותם חיים דלים ומצומצמים, נטולי־מרחב וחסרי־מעוף. הוא שאף לגדולות ובאין ברירה קיבל עליו את הדין, ואת רוח־השירה שבו אנוס היה לחנוק בתוכו. ציוני נלהב, מעמודי התווך של תנועת "המזרחי" בביסרביה וציר בשני קונגרסים ציוניים; ציון היתה חלום חייו וגם בארץ־ישראל ביקר, אך לא מצא את השעה הכשרה לעלייה ואפשר שלא היה בו עוז־הרוח לעקור הכול ולנתק קשריו עם עדתו שרעה במשך למעלה מארבעים שנה. ומשעמד על סף הגשמת חלומו, נתחוללה השואה. נאומיו חינכו, עודדו והלהיבו מאות ואלפי עולים; ברכתו ליוותה המונים בדרכם לציון והוא עצמו הוציא את נשמתו תחת שמים זרים ונכרים,

בערבות רוסיה, בודד ועריריי, מיותם מאנשי עדתו שנקשר בהם בכל נימי נפשו, הרחק מבני משפחתו, שרובם ככולם היכו שורש בארץ־ישראל, ומנגד ארץ החמדה שאליה נשא כל ימיו את עיניו באהבה ובחרדת־קודש. כל ימיו הלך לציון ואליה לא בא! בחייו, כמו במותו של הרב, היה משהו מן היגון והסמל לא רק ליהודי העיירה, שהוא שימש קברניטם, סניגורם ודברם הנאמן, אלא גם ליהדות ביסרביה כולה, יהדות רבת־און וברוכת־שרשים, שהיתה ואיננה עוד.

בית־אבא

(קטע)

ולעולם תתגעגע על ארץ מולדתך, על עיירתך הקטנה, על ימי ילדותך, על ימי רעבונך, על האזוב אשר בקיר בית־אביך, על חטאות נעוריך; הגעגועים האלה יעמדו לך בעת צרה ויטהרו את נפשך מכל סיג ופגם.

(ח"נ ביאליק, איגרות, ב', עמ' ז)

בית יהודי לכל פרטיו ודקדוקיו היה בית־אבא, מלא חן יהודי, חום ולבביות. הניגון היה יסודו של הבית והוא לא פסק מתוכו לא בימי חול ולא כל שכן בשבתות, בחגים ובמועדים. זולת אמא היו כל בני־הבית, ואבא בראשם, "אנשי־שירה"

ואין לך ניגון מתפילות השנה ומשירי־העם למיניהם, שלא הלך מסוף הבית ועד סופו. כבר בשעות הבוקר המוקדמות מילמלו שפתי אבא ניגון ערב, אגב טיפולו במיחם הנחושת הגדול והכרסתני, שעבר בירושה במשך כמה דורות. ואיני יכול להעלות בלבי את זכרו של אבא בלא שיעלה באוזני לחן חודר לב, כשם שאיני יכול לשוות לנגד עיני את דמותה של אמא, בלא שתתייצבנה לנגד עיני ידיה הקטנות והזריזות, העוסקות במלאכות הבית בשקידה מופלאה ובדומיית־אלם, כשבת־צחוק מרחפת על שפתיה הדקות והחיוורות ומוסיפה לוויית־חן לקווי פניה החטובים והעדינים.

הנקיון והסדר היו נשמת אפו של הבית על חדריו המרווחים, אסמיו הגדולים והמלאים מזן אל זן, החצר המרוצפת אבנים, המרתף רחב־הידיים, שבו נשתמרו בחביות מיוחדות שלושה מיני יין: לקידוש ולהבדלה, למועדים ולימות החול; עליית הגג, שם נתייחדה פינה נכבדה ומגודרת יפה לכלים של פסח, והסוכה שהיתה חלק בלתי־נפרד מן האכסדרה האחורית; הרהיטים החטובים מעשי ידי אמן, הכלים הנאים ויקרי־הערך, הארון המלא וגדוש ספרי־קודש ומבחר הספרות האי־דישאית והרוסית בכריכות עור חומות הדורות; השטיחים הצבעוניים והססגוניים, שריפדו את הרצפות ושימשו כיסוי לספות; העששיות המצוחצחות המחוברות אל התקרה בשל־שלאות נחושת עבות; הוילונות הצחורים מעשי ריקמה חרורה, ואחרון אחרון — הפמוט בעל חמשת הקנים וצלוחית הבשמים העשויים מלאכת מחשבת, שהתנוססו בראש המזנון המזווגג — הכול נשם אמידות ונוחיות, מסורת־דורות ושרשיות. ואולם צעקותיהם הצרחניות של הלקוחות הגויים, שהגיעו מחנות האריגים, ששימשה מעין מבוא לבית, דיוניהם הטרדניים ועמידתם על המקח בקולי־קולות, הטילו בלבנו, לב ילדים

רכים, פחד טמיר, כמוס ובלתי־מודע. לימים אף ירדנו לסוף אנחותיו של אבא עם כניסתו מן החנות אל הבית, עם המעבר מרשות אחת שכולה חולין שבחולין, מלאה פחדים, בהלה ודאגה, אל רשות שניה, ששפעה שלוות־השקט, רווחה והרחבת הדעת.

יהודי תם וישר היה אבא, ירא־שמים, שומר מצוות וגומל חסדים. למדן מופלג לא היה, אבל בקי בחדרי תורה, באגדה וספרי־יראים וקורא בשקידה בספרות יידיש. כתבי פרץ ושלום־עליכם היו חביבים עליו ביותר והיטיב לקרוא בהם בהטעמה וברגש. לילות החורף הארוכים, ובייחוד לילות שבת, הפכו ערבי ספרות ממש. משגדלו הילדים נטלו אף הם חלק נכבד בקריאה, בהצגה ובסיפורי מעשיות.

האדיקות המופרזת היתה למורת רוחו ולבנו הילדים (שלוש בנות ואני — בן־יחיד) נתן חופש מוחלט ולא עמד לנו למכ־שול בארחות חיינו ובדרכי חינוכנו. אולם על קדושת השבת שמר כעל בבת עינו ואם הוטל עליו, לרגל עסקיו, לשבות הרחק מן הבית, לא היה קץ לעגמימותו ולעצבו. בימות החורף נאלצנו לא פעם לסבול קור, כשלא נמצא "גוי של שבת" להסיק את התנור. ואם העז אחד הילדים והעיר, ולוּ גם דרך שחוק, שבגלל מלאכת ההצתה של גפרור לא כדאי להתענות בצינה ובטחב, נזף בו אבא קשות. הוא היה אומר: "לבי לבי על הכופרים ופורקי־העול למיניהם, שלא טעמו טעמה של שבת מימיהם!"

סחה לנו אמא: היה זה בשנה הראשונה לנישואיהם וימיה קרבו ללדת. אבא הירבה לנדוד עם סחורתו בירידים, על־פני עיירות וכפרים רחוקים ונידחים, יוצא לדרכו עם הנץ החמה ושב בשעות הערב ולעתים אף לאחר חצות. באחד מימי הסתיו יצא למסעיו על־מנת לשוב, כדרכו, בערב־שבת. בבקרו של

יום שישי התקדרו השמים בעננים כבדים ומטר סוחף ניתך ארצה, ארובות השמים נפתחו. הגיעה שעת הדלקת הנרות ואבא בושש לבוא. מרוב עגמת־נפש אחזוה צירי־לידה וכרעה ללדת. הדודות והשכנות שהובהלו לבית ניסו לשדלה ולפייסה, שמחמת המטרות ששיבשו את הדרכים, החליט אבא לשבות באחד הכפרים הסמוכים. אך אמא לא נרגעה, לבה אמר לה שהוא לא ינוח ולא ישקוט ויצא לדרך. ואמנם, בחצי הלילה, שעה קלה לאחר שנולדה הבת הבכירה, התדפק על הדלת — עייף ויגע ורועד מצינה, שטוף־זיעה ומלוכלך מכף רגל ועד ראש. בפשטות ובתום־לב סיפר: משהחשיך היום ירד מן העגלה, קיבל את פני השבת בתפילה קצרה וציווה על הגוי, בעל העגלה, להאט בנסיעה, למען יוכל להדביקו ברגל. לשווא היו הפצרותיו ותחנוניו של הגוי, שהאיץ בו לשבת בעגלה ולהגיע בהקדם למחוז חפצם. כמחצית הלילה התנהל אבא אחר העגלה, כשהוא נושם ונושף בכבדות, רגליו בוססות בבוץ ובאגמי מים מעל לברכיים ולבו חרד לשלומה של אמא, אך את השבת לא חילל.

שתי מצוות קיים אבא בכל נפשו ובכל מאודו: שמירת השבת וגמילות חסדים. ואם שמירת השבת היתה לו בחינת קודש הקדשים, הרי בגמילות חסדים ראה מעשה שבכל יום. פנקס גדול היה שמור עמו ועליו מצויירות שלוש אותיות גדולות ומאירות עיניים: ג מ " ח (גמילות חסדים), וכשם שידו היתה פתוחה לגמול חסד עם כל דל ועני, קשה־יום ומי שנהפך עליו הגלגל ונשבר מטה לחמו, כן היה פנקסו פתוח ובו נרשמו בעלי־החוב. משבא לפניו יהודי לבקש גמ"ח לא חקר לתכלית ההלוואה. ובהגיע יום הפרעון והחוב לא נפרע, סימן אבא בצד השם עיגול קטן ואם חל בינתיים ראש־השנה, הוסיף בצד העיגול אות "צ" ופירושה — צ ד ק ה.

שכן אם נתעורר אותו בעל החוב והחזיר את חובו, ראה בו אבא כסף שהופקד בידו ופיזרו לצדקה, בלי להקפיד על גודל הסכום.

סח לי זה לא כבר אחד מבני העיירה, מן הניצולים המועטים שזכה לעלות לישראל, שבאחד מימות החורף פרצה שריפה וביתו עלה באש, הוא ובני ביתו נשארו בעירום ובחוסר כל, ללא קורת גג מעל לראשם. האסון אירע בתחילת השבוע ובמוצאי־שבת כינס אבא בביתנו כמניין יהודים, מאמידי העיירה, פרש לפניהם גליון נייר גדול ובו נוסח התחייבות בסכום, שיש בו כדי להקים את הריסות ביתו של הנשרף. ראו הנוכחים את הסכום הנכבד, שעליו התחייב אבא, וכן עשו ללא אומר ודברים, איש איש לפי השגת ידו ונדבת לבו. לא יצאו שלושה חודשים והבית עמד על תילו.

חייט לבגדי נשים פשוטים היה בעיירתנו ולו אשה חולה וכחצי תריסר ילדים קטנים, חוורים וחלשים. עיקר מאכלם בכל ימות השבוע היה מאמאליגה קרה, בצלים ותפוחי־אדמה, ואף אלה בצימצום. משהגיע יום שישי בין הערביים היתה אמא שולחת לשם, בידי אחד הילדים, חבילת מזון מלאה כל טוב: חלות, דגים ממולאים, עוף מבושל, פשטידת אטריות וכיו״ב. צדקה זו, שניתנה בסתר ובאין רואים כמעט, לא פסקה עד שגדלו הילדים ונעשו אף הם חייטים. פעם ביקש אותו חייט לגמול טובה עם אבא והציע לו לתפור בשבילי בגד לכבוד החג. פטרו אבא בחיוך — ״בשביל זאטוט זה לתפור בגדים? — אין ידי משגת! די לו בבגדים מוכנים, שאני מביא לו מן העיר״. ואכן, לא שיקר אבא, עבודותיהם של חייטי העיירה לא הניחו את דעתו ולא סיפקו את טעמו. בשביל בנו יחידו הביא בגדים מוכנים, מן הטובים והמפוארים ביותר, ״בגדי מלכות״ בלשונה של אמא.

קולותיהם של הגויים, שהרעישו והפחידו אותנו הילדים, הלכו וגברו מיום ליום. לאט לאט חשו הורי כי הקרקע, שעליו בנו והקימו את ביתם הנאה, מתערער ומתמוטט. המשא והמתן היום־יומי עם הגויים, אף־על־פי שרבים מהם גילו רחשי־ידידות ואותות נאמנות, כביכול, עוררו בקרבם שאט נפש ורוגז. גזירות הרשות, שניתכו על ראשיהם חדשים לבקרים ושרבות מהן בטלו בכוחם של שוחד ושלמונים, לחם חוקם של אנשי השלטון ברומניה, מיררו את חייהם והפחד מפני יום־המחר הביא עמו דאגה גדולה בלב. תגרת־ידיים אם פרצה ביום השוק ננעלו הדלתות והתריסים הוגפו; ואף־על־פי שבעלי־הזרוע רחבי־הגרם שבעיירה הופיעו מיד מוכנים ומזו־מנים לכל צרה שלא תבוא, נדמו רוב בני־העיירה לבני־צאן מבוהלים. אנשי השלטון נגשו והציקו על כל צעד ושעל בזדון ובכוונה גלויה להרע. היה זה חזיון מעורר אימה לראות את "שומרי החוק והסדר" מתעללים ומטילים קנס חמור, או סוטרים על לחיו של בעל־מלאכה יהודי, עני מרוד ומטופל במשפחה גדולה, על חטא שחטא ועשה את מלאכתו ביום ראשון בשבוע, שבו הוכרז שבתון כללי.

זכורני, באחת השבתות, עם שובו של אבא מתפילת שחרית בבית־הכנסת ועוד לא הספיק לברך על היין, הופיע בביתנו איש שררה חשוב וביקש שימכרו לו אריג לחליפה. בפתח הבית ניצב כשחיוך זדוני מרחף על שפתיו למראה פני אבא שחוורו. בלי אומר ודברים ובידיים רועדות מדד לו אבא את האריג, אגב בקשה מנומסת מאד שהלקוח יואיל בטובו לגזור אותו בעצמו ותוך כדי ויתור גמור על הממון מחשש חילול שבת. מי שלא ראה את פני אבא באותו מעמד, לא ראה אדם בעלבונו ובדכאונו. אותה שבת הושמעו הזמירות בביתנו בקול־בוכים, שכולו אומר עצבון ומפח־נפש. ואולם בברכת־המזון

הגביה אבא את קולו ובנעימה רוויה געגועים וכליון־נפש התחנן: "ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו. ברוך אתה ה', בונה ברחמיו ירושלים, אמן!"

מאז הצהרת בלפור נתן אבא דעתו על עלייה לארץ־ישראל והירבה לספר באזנינו על הבית הקטן שנקים לעצמנו באחת ממושבותיה, כשאנו עובדים את אדמתנו, נהנים מפרי עמלנו ויושבים "איש תחת גפנו ותחת תאנתו". חושו הבריא לחש לו, כי עליו לקום ולצרור צרורותיו, לעזוב את "בור השומן" ולברוח. בכל הזדמנות, עם בואם של שד"רים ועם עלייתם של חלוצים, תינה בפניהם אבא את עקת לבו ואת כמיהתו לארץ־אבות, אך המציאות באה וטפחה על פניו, מן השמים עכבוהו. בעודו עושה הכנות של ממש לעלייה ניתך עליו אסון מחריד בפתאומיותו ובאכזריותו, שזיעזע את כל מוסדות הבית — מות אחותי הבכירה, כשנתיים לאחר נישואיה, בהניחה אחריה תינוקת בת תשעה חודשים. שנה תמימה לא פשטו הורי את בגדי האבל שלהם וכל ענייני הבית והחנות והעקירה מן המקום הוזנחו ונשכחו מלב. ובטרם התאוששו ממכה איומה זו ופורענות חדשה נתרגשה ובאה עליהם — האחות השניה הצהירה גלויות, שהיא לא תעלה לארץ־ישראל, שכן פניה לרוסיה... ומשנישאה לצעיר, משכיל ומורה עברי מובהק, שאף הוא דבק באידיאה זו, רפו ידי אבא וכמעט אמר נואש. להיפרד מן הילדים לא רצה, אף לא יכול.

פיצוי־מה בעצבו וביאושו הבאתי לו אני, משגיליתי לו משאלת לבי להמשיך לימודי לא בצרפת או בבלגיה, דוגמת יתר חברי, אלא דווקא באוניברסיטה העברית בירושלים. על אף הצער שמילא את לבבו על כי עומד אני לגלות מעל שולחנו, לא היה קץ לשמחתו ולגאוותו. עלייתי לארץ־ישראל הדליקה מחדש שלהבת געגועיו והפיחה בו רוח־תקוה. פעמיים

ביקר בארץ, התהלך בה לארכה ולרחבה, חקר ולמד את תנאי הארץ, איזן ותיכנן תכניות לעלייה. אבא שב לביתו מלא התפעלות מכל אשר ראו עיניו וחדור החלטה נחושה לחסל את עסקיו ולעלות, ופתאום באה השואה ושמה קץ לכל חלומותיו. בית־אבא, הגאה והמטופח, הפך תל שממה ומכל משפחתנו הגדולה והענפה לא נותרו אלא נפשות מעטות.

בעלי־בתים, אנשי־בינה ויוצאי־דופן

לא כל יהודי העיירה היו מטיפוסם של דודל ור׳ שמעון, לא בגבורה ולא בעם־הארצות. ניתנה האמת להיאמר כי העיירה, כמו ביסרביה כולה, לא נתברכה בעוקרי־הרים ובבעלי־תריסין ומספר למדניה, אצבעות יד אחת הספיקו למנותם. ואולם, היו שם יודעי־ספר ואוהבי־ספר וסתם בעלי־בתים חכמי־לב ואנשי־בינה, בעלי־מקרא ובעלי־אגדה, בקיאים בכל חדרי התורה והוגים בספר משניות ובעין־יעקב.

ידעתי־גם־ידעתי: רבים מהם עומדים עלי ומבקשים — זכרנו וכתבנו בספר! אך מה אעשה ואת העיירה עזבתי על סף בר־מצווה, עם צאתי ללימודים בגימנסיה ולא שבתי אליה אלא בימי הפגרה, בחודשי הקיץ. ועם סיום לימודיי בגימנסיה עליתי לארץ־ישראל. אין בכוחי, אפוא, אלא לשרטט דמויות בודדות בלבד, שנחרתו בליבי הרך ונשתמרו בזכרוני.

אחד אחד מופיעים הם לנגד עיניי — תלמידי־חכמים, בעלי זקן ופיאות ולבושים קפוטות ארוכות, ולעומתם לובשי קצרות וחובשי מגבעות קשות, אפילו בימות־החול. אלה כמו אלה, רובם יהודים כשרים, שלמים בנפשם, מקפידים על מצווה קלה כחמורה ובצד עבודתם ועסקיהם בשדה ובכרם, באמברי התבואה ובחנות, שמו לילות כימים ועסקו בתורה לשמה.

מי לא יזכור את ר׳ שפטיל דוידזון, שכיהן במשך ארבעים שנה רצופות שו״ב ומוהל בעיירה וחזן בבית־כנסת ה״קלויז״. אביו, הרב ר׳ שמואל זאב, שאף הוא שימש שו״ב בעיירה במשך ארבעים שנה, קרא לבנו שפטיל, כיוון שביום שבו הכניסו לבריתו של אברהם אבינו סיים לימודו בספר ״שפע טל״ לרבי שבתי שפטיל בר׳ עקיבא הלוי הורוביץ, דודו של השל״ה הקדוש. יהודי בר־אוריין היה ר׳ שפטיל, חיבר כמה קונטרסים בהלכות מילה ופדיון הבן וביתו — בית ציוני למופת.

ביתו של ר׳ שפטיל עמד כולו בסימן של ״שלטון הרגש״ — כאן היתה האשה, מרת איידל לבית הוכברג, השוררת. היתה זו אשת־חיל, יפת־תואר וחכמת־לב, שכלכלה את ענייני הבית לרבות עסקי הפרנסה, בשום־שכל, בתבונה ובחן. והיא היא שהאצילה על הבית מחיוכה הטוב שכולו אמר קלות, עליזות ובדיחות־הדעת. בלעדיה היה הבית כאוניה ללא קברניט, כסירת־מפרשים ללא רוח. היא שקבעה את אורחות הבית, הלכות חייו ומנהגיו. כשבעלי־הבתים בבית־הכנסת, שבו שימש ר׳ שפטיל שליח־ציבור, קבלו ורטנו שקולו רפה וחלש ואין שומעים אותו אלא המכובדים היושבים בכותל המזרח, העירו הליצנים: — ״כך בוודאי גזרה עליו מרת איידל, שלא יאמץ קולו יתר על המידה, שמא יתחמם ויחטוף צינה ח״ו״. ויש ידיים להשערה, שאשה חכמה זו היא שהכריעה את הכף

לעקירה מן העיירה ולעלייה לארץ־ישראל (בשנת תרפ״ז), הרבה שנים לפני בוא השואה.

כשפשטה השמועה, כי ר׳ שפטיל מוכר את ביתו ועולה לארץ־ישראל, עמדו הכול ותמהו. כל כך למה? — יהודי שפרנסתו מצויה, אמנם לא בשפע אך גם לא בצמצום, הבנים נתפזרו מי לארצות אמריקה ומי לארץ־ישראל, על מה ולמה ראו זוג זקנים ״להרוס״ בית כה נאה ומטופח ולעזוב עיירה שבה נולדו, בתוכה בנו את ביתם וחינכו את בניהם לתורה ולחופה ולמעשים טובים? איש מבני העיירה, שבחלקם הגדול היו ציונים טובים ובניהם עלו לארץ־ישראל, לא השיג כיצד אפשר ״לעקור״ בית שלם ולשתול אותו בארץ חולות, סלעים ושרב.

כשעליתי לארץ־ישראל הלכתי לבקרם. הרבה עמלתי ויגעתי עד שמצאתי את השכונה, אחת משכונות העוני בירושלים, ועד שגיליתי את ביתם בדמות חדר אחד צר וצנוע, שהפליא בנקיונו ובדממת המנוחה שבו. היתה שעת אחר־צהריים של יום סתיו רך ונאה. ר׳ שפטיל ישב ליד השולחן ועיין בספר והאשה, מרת איידל, שקומתה נתכופפה קמעה, היתה רכונה על עבודתה, תיקון לבנים וגרביים. תחילה לא הכירוני, אך משגיליתי את זהותי, לא היה קץ לשמחתם. שניהם הקיפוני בחבילין חבילין של שאלות על כל אחד מאנשי העיירה, מגדול ועד קטן, על חייהם, מעשיהם ועסקיהם. וממשמע ר׳ שפטיל מטרת בואי לארץ־ישראל, ללמוד באוניברסיטה, פתח בדרוש ארוך, מתובל בגימטריות ונוטריקון כדי להסביר לי הסבר היטב מה יפה אמירתם של חכמינו ש״אין תורה כתורת ארץ־ישראל, ולא חכמה כחכמת ארץ־ישראל״, עד שהפסיקתו מרת איידל: — ״אורח יקר יושב בביתנו ואנחנו מקבלים פניו

בדיבורים ומלעיטים אותו בדרוש, ומה מכוח כיבוד?" ומיד גיפנתה ויצאה למטבח, שעמד בחצר.

ישבנו ושתינו תה עם מרקחת דובדבנים ועוגיות פרג פריכות וטעימות, שנמוחו בפה, מעשה ידיה של מרת איידל. ר' שפטיל שפשף את משקפיו, שכהו מהבל התה, ושוב פתח בדרוש מפולפל על "אשת חיל מי ימצא" וביקש להוכיח, שאשה בדמותה ובצלמה של מרת איידל תחיה ניצבה לנגד עיניו של החכם מכל אדם, כששר אותו פרק מופלא שבספר משלי. והיא, מרת איידל, ישבה מולנו, עיניה מושפלות וכבושות, בלעה בצמא את דבריו וכולה סמוקה וקורנת מאושר. כיוון שהגיע לסוף הפרק "ויהללוה בשערים מעשיה", מצאתי לעצמי הזדמנות טובה ל"אינטרמצו" קל ושאלתי: — "כלום רק בעלה יהללה? והבנים?" מתוך כוונה ברורה, שעל־ידי כך תאמר גם מרת איידל דברה. ואמנם, לא טעיתי. היא פתחה וסיפרה בטוב טעם ובקיצור נמרץ על חייהם, מעשיהם וגלגו־ליהם של הבנים ובני־הבנים וסיימה: — "אונדזערע קינדער, ברוך השם! איינער וויינט, דער אנדערער לאכט און דער מיזיניק זינגט" (כלומר: ילדינו ברוך השם! אחד בוכה, אחד צוחק ובן־הזקונים שר). באימרה קולעת זו נתכוונה לבן הבכור, מ נ ח ם מ נ ד י ל, שהיה עסקן ציבורי ושד"ר, הירבה לנדוד על־פני ערי ביסרביה ועורר, ברוב בכי ואנחות, את יהודיה לקום ולנוס מיוון הגולה ולעלות לארץ־ישראל; לבן א פ ר י ם, אשר אהב לצחוק והיטיב להצחיק את הרבים, כתב עשרות פליטונים והומורסקות וערך שני ילקוטים להומור, לפולקלור ולסאטירה ולבן־הזקונים, א ל י ה ו, שהשתלם בבית־ספר חקלאי בארץ, עסק בחקלאות וקיים "הזורעים בדמעה ב ר י נ ה יקצורו".

כאמור, עלה ר׳ שפטיל לארץ־ישראל בשנת תרפ״ז וכאן נפטר ביום ז׳ בטבת תש״ב, בשנת פ״ז לחייו.

ר׳ ברוך דוידזון, שאר בשרו של ר׳ שפטיל, בעל שכל חריף ומפולפל, בור סוד שאינו מאבד טיפה, שמילא כרסו בגפ״ת וגם מחכמות חיצוניות לא משך ידו, עובד אדמה חרוץ ועם זאת — עני ואביון כל ימיו. מה עצמו כשרונותיו של ר׳ ברוך ומה רבו פרנסותיו ואף־על־פי־כן לא ראה בהם סימן ברכה. איכר היה, בעל־כרם ובעל־יקב, בעל־קורא בבית־הכנסת ובשעת הדחק גם מנהל חשבונות בבנק, מעין קופת־מלווה, ועל כולם — ״בטלן״ מועד, בעל־דמיונות ומפוזר בנפשו עד כדי גיחוך. בספר התורה קרא בניגון ובהטעמה ובעיניים עצומות למחצה, אך מעולם לא נכשל בשיבושה של תיבה או בסירוסה של נעימה. את החשבונות בבנק ניהל על־סמך הזיכרון. וכשבאו לפניו בעלי־בתים חשובים, מנכבדי העדה והרב בתוכם, וקבלו: ״הייתכן, ר׳ ברוך, לנהל חשבונות על־סמך הזיכרון?״ גיחך ר׳ ברוך לעומתם ותוך כדי כך מנה בפני כל אחד מן הנוכחים שיעור ההלוואה שקיבל ביום פלוני, הסכומים שהחזיר ואלה שהוא חייב לפרוע ביום פלוני... כשיצאה גזירה מטעם הרשות, שמנהלי חשבונות חייבים בבחינה ממשלתית, לא נבהל ר׳ ברוך. ללא היסוסים הרבה יצא לעיר־המחוז, הופיע באולם הבחינות, העיף עין על גליון־השאלות ובטרם הספיקו חבריו למקצוע לפנות כה וכה פתר את השאלות בצורה מבריקה ומושלמת. מפה לאוזן סיפרו כי הבוחנים, שלא הצטיינו באהבת־ישראל יתירה, פערו פה, תהו והשתוממו על יהודי מוזר ומשונה זה בהילוכו המרושל ובלבושו העלוב, שהדהים אותם בתפיסתו המהירה ובשכלו החריף. כאמור, בעל־זיכרון למופת היה, אף־על־פי־כן לא זכר

מעולם לחבוש את כובע הקסקית שלו בצורה נכונה, תמיד היתה המצחה שמוטה אם לצד ימין ואם לצד שמאל, אך לא בקו ישר עם האף. מעולם לא זכר לצחצח מנעליו, לסרק זקנו או להבריש את הקפוטה. וכשנתעוררו בני־משפחה וידידים והעמידו אותו על לבושו המרושל השיב, וכדרכו, בשנינה: ״החכמים, שבמחיצתם אני מבלה בלילות, כדי לקיים ״לא איברי סיהרא אלא לגירסא״, אינם מקפידים עמי על הילוכי ולבושי. ואם הללו דעתם נוחה הימני, מה לכם כי תליגו עלי?״

ר׳ יחיאל פינטשוווסקי, יהודי משכיל ומשופע בנכסים, בעל־בית מכובד ומעורב עם הבריות, נאה במזגו ובמידותיו. ביתו, שהתנהל על טהרת הלשון הרוסית, אמר התנגדות גלויה לציונות ולכל מעשיהם ושאיפותיהם של הציונים.

מפה לאוזן סיפרו, שבתו של ר׳ יחיאל דחתה הצעת־נישואין מכובדת והוגנת מאד כיוון שאותו ״מועמד״, שמילא כרסו בש״ס ובפוסקים, לא שלט בלשון הרוסית והספרות הרוסית היתה בשבילו כספר החתום. אידל, בנו של ר׳ יחיאל, לא נראה בבית־הכנסת אלא לעתים רחוקות. וכשנשא אידל לאשה את רחיל׳קה היפה והענוגה ובשבת הראשונה לאחר הנישואין נאלץ לעמוד במשך כל זמן התפילה ליד חותנו, ר׳ חיים קורנבליט, בכותל המזרח של ה״קלויז״, חש עצמו כארי בסוגר. לאחר התפילה סיפר אידל לידידיו: — ״יצאתי משם סחוט, עייף ויגע כאילו העמסתי מאה עגלות תבואה״.

ר׳ אברהמ׳ל אקסנפלד, יהודי נשוא־פנים, גבה־קומה וחסון, בעל קרקעות ובעל נכסים. הופעתו המרשימה, זקנו היורד על־פי מידותיו וכל הליכות ביתו אמרו נגידות.

איש משכיל וציוני נלהב היה וברוח זו חינך את בנו ובתו שהיכו שורש בארצנו. ביתו, בית מידות יפה ומטופח, על חדריו הגדולים והגבוהים (לפי מידתו!), החצר רחבת־הידיים ובאר המים שבמרכזה, עשו רושם של ממלכה בזעיר אנפין בלב ליבה של העיירה. בלכתי לבאר כדי לשאוב מים חיים משיבי־נפש, בימות הקיץ הלוהטים, היה נכנס עמי בשיחה בענייני פוליטיקה בכלל ובענייני ארץ־ישראל בפרט. דומה עלי, שענייני ארץ־ישראל הרחוקה היו נהירים לו וקרובים ללבו יותר מענייני המדינה שבה חי ובה חיו אבותיו ואבות אבותיו. בדברו בארץ־ישראל היו פניו לובשים ארשת של תום וחלום וכולו נראה כילד המסיח באוזני עצמו אגדה לוקחת לב. יום אחד, ואני אז ילד עם ילדי ה״חדר״, פנה אלי ואמר: — ״חיימ׳ל, אתה תעלה לארץ־ישראל ותלמד תורה באוניברסיטה העברית בירושלים, שזה עתה נפתחה על הר־הצופים״ ובשעת דיבור התיז, כדרכו את ה״ריש״, שנשמעה לעתים כגרגור ארוך וממושך. אודה על האמת, אותה שעה לא ידעתי מה הוא סח...

לימים, כשביקרתי בבבית־אבא, ואני כבר סטודנט באוני־ברסיטה העברית בירושלים, הזכירני ר׳ אברהמ׳ל את דברי נבואתו והוסיף, כשחיוך של טוב־לב וקורת־רוח השתפך על פניו: — ״ובכן, כאשר ניבאתי כן הוא, אלא מה ללמוד כאן או באחת מארצות־נכר הקרובות בקרב ה ג ו י י ם ?״ ותוך כדי כך ביקשני לספר לו על לימודי, מורי ועיקר העיקרים — על ירושלים. משסיימתי את דברי הוסיף ושאל: — ״מבעד לחלון של אולם ההרצאות, שבו אתה שומע שיעורים באוני־ברסיטה שעל הר־הצופים, רואים את כפר ע נ ת ו ת, מולדתו של ירמיהו הנביא. האומנם כך סיפרת לי?״ ועלתה מדבריו נעימה של כמיהה, חלום וגעגועים שאין להם סוף...

ר' נפתלי אקסנפלד, אחיו של ר' אברהמ'ל, אף הוא גבר גבה־קומה, בעל זקן שחור, בעל פנים האומרות טוב לב ועיניים לו חייכניות ואבהיות. ביתו שעמד ליד בית־הכנסת ה"קלויז", לא היה רחב־מידות כביתו של אחיו, אך כולו נשם בעל־ביתיות, אווירה טובה ונוחה וחום משפחתי. דוגמת רבים מבני העיירה לא היה בעל מקצוע אחד וקיים הלכה למעשה מאמר חז"ל: "לעולם ישליש אדם את מעותיו — שליש בקרקע ושליש בפרקמטיא ושליש תחת ידו" (בבא מציעא מב). האמת ניתנת להיאמר כי את השליש השלישי, "תחת ידו", לא קיים תמיד, מטעם אחד פשוט, מחמת דחקותו. איש תם וישר היה ונתן אמון מלא בכל אחד, בן־ברית ושאינו בן־ברית, ועל־כן נמצא לא אחת מקופח ומרומה ושכרו יצא בהפסדו. ואכן, עול־הפרנסה של הפרקמטיא (חנות לאריגים ולכל מיני נעליים וערדליים וכיו"ב) הוטל בעיקר על אשתו, אשת חיל! עליה סיפרו כי מעולם לא יצא קונה מבית־המסחר שלה בידיים ריקות. ביקש הקונה אריג שלא היה מצוי אצלה, קנה זוג נעליים או זוג ערדליים, שכלל לא ביקש, כיוון שאותה סחורה היתה מצויה אצלה בשפע...

איש דינאמי היה ר' נפתלי, עסוק וטרוד תמיד, אץ־רץ לעסקיו כאחד מעשירי העיירה, כביכול, ולמעשה חי כל ימיו בדחקות ובעוני. הכרת פניו ענתה בו, שאלמלא הכורח של הפרנסה כדי לקיים את ביתו, אילו ניתנה לו הברירה, היה מעדיף לשבת בבית־המדרש ולעסוק בתורה. מי שלא ראה אותו בשעת תפילה, לא רק בשבתות ובחגים אלא גם בימי חול, בוקר צהריים וערב, לא ראה אדם רגוע, שלו ושלם עם עצמו. בשעות הברוכות הללו כאילו "מצא את עצמו", גילה את אישיותו האמיתית. בעולם הרוח חש את עצמו איתן, בטוח ומאושר ביותר. מתוך אהבת התורה העניק לילדיו (שתי בנות

ובן שהיכו שורש בארצנו) חינוך נאות ונטע בהם את האהבה לעבודה ואת הכמיהה לציון.

ר׳ שלום אלגורט (״שלום דער פּולישער״). יהודי בעל־צורה, גבה־קומה ולו זקן לבן ומטופח, שירד על־פי מידותיו. מקומו היה ב״מזרח״ של ה״קלויז״. בצאתו לבית־הכנסת, בשבתות ובימי חג ומועד, כשהוא צועד בראש ובעקבותיו רעייתו גינבדיל (מומחית ל״חילוץ עצמות״ ולכל מיני נקעים ושברים) ושבעת בניהם, גבוהים ותמירים כברושים זקופים, חשת כי לפניך לא רק משפחה אלא שבט שלם, שכולו שופע דביקות ושרשיות. עד סוף ימיו היה ר׳ שלום אלגורט זקוף קומה, משכמו ומעלה, וגינבדיל כתיאורו של ש״י עגנון: ״אשה ולדנית, גברתנית וחכמנית״.

ר׳ שלום אלגורט הלך לעולמו כמה שנים קודם גינבדיל. יום־יום, בשעות אחר־הצהריים, היתה גינבדיל ״מבקרת״ אצלו בבית־הקברות. וכששאלוה פעם: — ״גינבדיל מאין ולאָן?״. השיבה מניה וביה, בפשטות טבעית ובסבר טוב: — ״ביקרתי אצל שלום וסיפרתי לו על התרחשויות היום״.

באחד מביקורי בבית־אבא, ואני כבר סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים, ראיתי פעם את גינבדיל, בשעות־בין־הערביים של יום קיץ לוהט, אצה־רצה ברחוב, נושמת ונושפת בכבידות וכולה אומרת דאגה. מה קרה? סיפרה גינבדיל כל עוד נפשה בה: — ״מחפשת אני את הילד שלי! מאז ארוחת־הצהריים נעלם מן הבית. והנה הגיעה שעת ארוחת־הערב והילד איננו״. ה״ילד״, בדמות מהנדס צעיר שזה עתה סיים חוק לימודיו בטכניון וגובהו למעלה ממטר ושמונים, בן־הזקונים של גינבדיל, ישב אותה שעה בביתה של הרוקחת שרה לאבר, בחברתם של יחזקאל קומרוב, ברל רשקובסקי, מוטל שמוקלר, פרלה קורנבליט ואחרים, שתו תה מן ה״סאמו־

באר" (מיחם) והאזינו לרדיו — מקלט הרדיו היחיד בעיירה!

משגילתה סוף־סוף את ה"ילד" ספקה גינגדיל כפיה והתריסה: — "מה פלא שכולך גל של עצמות, דל ורזה, צנום וכחוש, אם במקום "וועטשערע" (ארוחת־ערב) אתה יושב כאן, שותה תה ומאזין לזמירות"...

ר׳ מאיר וייבברג — כל חזותו אמרה ישוב־הדעת ומתינות. דרך הילוכו בצעדים איטיים ומאוששים, לבושו הצנוע ושיחתו השקטה, כמעט בלחש, העידו כי לפנינו איש־אדמה בכל רמ"ח אבריו. שתקן מופלג היה, שתקנותו גבלה כמעט בביישנות. ביתו, בית איכרים לכל תגיו ודקדוקיו, בשם כ"ד שעות ביממה עבודת־כפיים, עמל קשה ומפרך ואהבת האדמה. ואילו בתוך הבית, בחדריו האפלוליים והמסודרים בטוב־טעם, בחן ובפשטות ובספרייתו העשירה בספרי־קודש וממיטב הספרות העברית והרוסית, היתה שרויה אווירה של שקט ושלווה, שובע וביטחון.

ר׳ יוסיל וייבברג — שאר בשרו של ר׳ מאיר, אף הוא איש־אדמה, אלא שההצלחה לא האירה לו פנים. אף־על־פי־כן שפע הבית ניגון! האב ושניים מבניו ניגנו בכינור ובגיטארה, על־פי השמיעה בלבד וללא ידיעת תווים. הניגונים שבקעו מבית זה, ובלילות הקיץ בעיקר, הלכו מסוף העיירה ועד סופה והרטיטו לבבות. אחד הבנים, מאיר, מניצולי השואה, החי עתה אי־שם ברוסיה, מורי לכינור, היה מאלפני ואומר: "כינור איננו לחם ואף לא מים. לחם — אכלת ושבעת; מים — שתית ורווית, ואילו האימונים בכינור אין להם סוף ואין להם שיעור, וכל המרבה הרי זה משובח". למותר להוסיף, שלא נערך נשף בעיירה בלא השתתפותו של מאיר, לעתים אף

בסיוע כמה מתלמידיו ואני בתוכם. בשעת הנגינה היה מאיר עוצם עיניו למחצה, מרכין את גופו הגדול, מדביק בכל כוחו את הכינור אל סנטרו וכל חזותו העידה כי מרחף הוא אותה שעה הרחק־הרחק, בעולם של חלומות והזיות, שבו חש עצמו טוב ונוח יותר מאשר במציאות האפורה שסבבה אותו...

ר׳ יצחק (איציק) ״הפוליטיקאי״, כך היה כינויו בפינו, הילדים, ולמעשה לא היה אלא סוחר תבואה זעיר, שתום־העין ותשוך־בנים, שאהב לקרוא עיתונים ביידיש כמובן, ואגב כך הוסיף פירושים משלו על המצב בעולם בכלל ועל המצב במדינה בפרט. מעולם לא היה מנוי על עיתון ולא רכש עיתון בכספו. אבא ז״ל היה מנוי על ״אונזער צייט״, היומון היחיד בביסרביה שיצא לאור בקישינוב והגיע לעיירה, באמצעות הדואר, לאחר שלושה־ארבעה ימים. ר׳ יצחק היה הולך ישר לבית־הדואר, מביא את העיתון, מתיישב בגזוזטרה שלפני הבית בימות הקיץ ובבית פנימה בימות החורף, קורא בו בהטעמה ובקול רם. קריאתו היתה בקצב מהיר ובנעימה מאונפפת כל־כך, ששום ילוד אשה לא היה מסוגל להבין מה הוא סח. תוך כדי קריאה היה מוסיף פירושים משלו ונותן ״ציונים״ למאמרים הראשיים, לפליטונים וכיו״ב. בעיקר נהנה מן הפליטונים של ״אידל מלמד״, הלא הוא העיתונאי חריף־העט והשנון י׳ ויינשטיין, שהיטיב להאיר עניינים ולהגיב על מאורעות על־סמך כתובים מפרשת השבוע, מימרות ואגדות חז״ל מים התלמוד ומן המדרשים. אגב קריאה בפליטונים הללו היה ר׳ יצחק מתמוגג מנחת, קורא, חוזר וקורא, וכרגיל זכה אצלו תמיד ר׳ ״אידל מלמד״ לציון מעולה. אכן, הפלי־טונים הללו היו צירוף מופלא של חריפות יהודית, פיקחות טבעית וסגנון עממי קל ולוקח־לב. אגב קריאה היה לוגם

כמה כוסות תה, שהגישה לו אמי, וב"שכר" זה היה מרצה לפניה קיצור החדשות בתוספת פירושים, ניחושים והשערות משלו, שהיו תמיד פרי דמיון והתישבו בדוחק. ואם העז מישהו לחלוק על דעתו, היה דן אותו ברותחים והוכיח לו בעליל שאינו מבין דבר בהוויות עולם. ר' יצחק ניחן בקול מיוחד במינו — קול שיצא מן החזה ולא מן הגרון. באזנינו, הילדים, היה זה קול־פחדים גם בשעה שניסה, כביכול, לפנק אותנו בדברי־מתיקה. אפילו בשעת תפילת שמונה־עשרה, הנאמרת בלחש, היה קולו נשמע למרחקים, גם מחוץ לכותלי בית־הכנסת. הליצנים שבעיירה, שטיילו להנאתם בסביבה, היו שואלים זה את זה: "האם ר' איציק מברך את קהל המתפללים או שמא נוזף בו?"...

ר' פסח פרומרמן, סוחר תבואה מכובד וביתו, בית קטן ונמוך, עם חלונות מרובעים קטנים, עמד מול ה"קלויז". מבוא אפל למחצה הוליך אל תוך הבית שבו שכנה המשפחה וחדר צדדי, שכולו ד' על ד' עם מטבחון צר, הושכר לקרובים־רחוקים של משפחתנו. לר' סאני (נתנאל) שתום־העין ואשתו שהיו חשוכי בנים. ר' סאני היה מעין "כל בו" — סוחר תבואה זעיר, מתווך וקבלן, כביכול, לעבודות השחלה של עלי טבאק טריים, שזה עתה נקטפו. בעבודות אלו, שעליהן ניצחה אשתו, העסיק בדרך כלל ילדים ואותי בתוכם. משבאתי לגבות את "שכרי", פטר אותי בתשובה מתחמקת וערמומית: "את החשבון כבר אסדר עם אבא". לשמע תשובה זו ויתרתי ויתור גמור על השכר, כיוון ששעות העבודה אצלו היו על־חשבון ה"חדר" שממנו חמקתי...

בחדרים הקטנים והצרים של אותו בית שררה אווירה של שקט, רוגע ונקיון למופת. אשתו של ר' פסח היתה מספרת

באזני אמי שבניה — בנות לא היו לה — מסייעים בידה בכל עבודות הבית כבנות ממש ותפילתה היחידה, שכלותיה ידעו להעריך איזה בעלים טובים ומסודרים חינכה בשבילן.

ר׳ פסח, יהודי נמוך־קומה ובעל זקן־שיבולת, מראשוני המתפללים בבית־כנסת ״הקלויז״ ומקומו הקבוע — מול ארון־הקודש. דומה, שמכל תפילות השנה היתה חביבה עליו ביותר ״ברכת החודש״. משהגיעו ל״הלל״, היה קולו הולך מסוף בית־הכנסת ועד סופו. ״השמים שמים לה׳״, היה מסלסל בקולו, מתרפק על כל תיבה וניכר היה שחבל לו לסיים, צר לו להיפרד מתפילה זו שבה, כנראה, מצא פורקן לעצמו. ומשהשמיע החזן ״אם הבנים שמחה״ החרה החזיק אחריו ר׳ פסח בכל כוחו ובקול רם. אותה שעה היה ר׳ ברוך דוידזון מתבדח, כדרכו, ואומר: ״ר׳ פסח מסלסל ומהדר בתפילה זו במיוחד כיוון שנתברך ב ב נ י ם, אילו נתברך בבנות ספק אם היה שמח כל־כך״...

דודי ר׳ יואל

נמוך קומה, בעל זקן צהבהב, לבוש תמיד בגדי משי ושתקן גדול — כזה היה דודי ר׳ יואל, אחיו של סבא מצד אמא. מעולם לא שמענוהו מדבר, אלא מעיר הערה קצרה, מחייך חיוך טוב ומשמיע מאמר חז״ל או אמירה עממית שגורה וקולעת, כאילו ביקש ללמדנו כיצד יש לדבר: בקיצור נמרץ, בחסכנות וישר אל העניין. יותר מכול קצה נפשו בשיחות ארוכות ובדברי רכילות; הולכי רכיל היו בעיניו בבחינת גנבים ורמאים וחלילה לו לאדם הגון להימצא במחיצתם, לא כל שכן לדור עמהם בכפיפה אחת. על מקומו בכותל המזרח בית־הכנסת ויתר משום שבשכנותו ישב אחד שנודע בעיר ככעסן ודברן מופלג.

איש תם וישר, טוב־לב ותמים־דרך, עושה רצון אביו שבשמים וחסיד בכל מעשיו — כזה היה כלפי חוץ וכלפי בני ביתו. בא לפניו בנו בכורו ושח לו שעה ארוכה על ענייני הפרנסה היגעים, על קשי חייו ובדודיו על־פני הכפרים בכל ימות השבוע ועל רצונו להיחלץ ממיצר העיירה, למענו ולמען הבנים הגדלים והולכים — הקשיב דודי בשקט לדבריו, חונן אותו במבט רחום וממושך, ולבסוף פטרהו באימרה, שאליה נתלוו תמיד שתי מלים: "נו, כן — קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים־סוף". וידע הבן שנסתיימה השיחה ואין להוסיף. באה אחת הבנות ושפכה לפניו את מר לבה: מטופלת היא בבנות, והבת הבכירה כבר הגיעה לפרקה ובעלה נהפך עליו הגלגל ונשבר מטה לחמו, בין־לילה צצו טחנות חדשות ואין שועה עוד אל טחנת־הרוח הקטנה והדלה שלו. נתן בה האב עיניים טובות והפטיר כלאחר יד: "נו, כן — ברוך ה' יום יום. העיקר בטחון, ה' ירחם". אף־על־פי שלא עמד להם לבניו ולבנותיו בשעת דחקם, כי עני ואביון היה כל ימיו, יצאו הללו מלפניו תמיד מחוזקים ומנוחמים; דבריו המתונים וה־מועטים נסכו בלבם אמונה ובטחון והניסו מהם יגון ואנחה, ולו רק לשעה קלה.

"יאה עניותא לישראל" — על מאמר חז"ל זה היה חוזר בהזדמנויות שונות ואף קיימו בגוף ובנפש; הדחקות לא נתנה את סימניה בביתו, משום שידע להסתפק במועט, ממש בקב חרובין מערב שבת לערב שבת. הנקיון והסדר שבביתו ובבגדיו הביאו רבים לכלל טעות שהוא אחד מעשירי העיירה, אך למעשה לא היה אלא סוחר תבואה זעיר. אכן, מסחרו לא היה לו כל ימיו אלא כעין תוספת, כמין דבר של מה בכך. והעיקר? העיקר היה לו ספר תהילים. ספר זה היה סוד חייו ועיקר חייו, בו נתקפלה כל הווייתו, וכל הבלי

העולם הזה לא נראו לו אלא בחינת מותרות ודברים בטלים, שאדם יגע למענם ומכלה בהם את כוחו לריק.

סדר יומו היה כמהלכו של שעון מדוייק — בהתמדה, בקביעות ובהקפדה על כל קוצו של רגע. השכים — נטל ידיים והתחיל עוסק בצרכי הבית: מרתיח חלב, שופת תה, מלקיט את העופות, שוהה שעה קלה במחסן התבואה הסמוך לביתו, מכניס עצים להסקת התנור בימות החורף, ושואב כמה דליי מים מן הבאר הסמוכה, והכול תוך אמירה בלתי־פוסקת של פרקי תהילים. סיים את מלאכותיו, שוב נטל ידיים, החליף בגדי העבודה בבגדי המשי, שהיו תמיד נקיים ומגוהצים, כאילו זה עתה יצאו מתחת ידו של החייט, והלך לבית־הכנסת בצעדים מדודים וקצובים, לבו טוב עליו ושלוות עולם על פניו. הוא היה מן המקדימים לבוא ומן המאחרים לצאת מבית־הכנסת, אך לא לשם שיחות בטלות או ענייני עסק, אלא לשם אמירת תהילים בתוך דומיית בית־הכנסת, כשכולו מכונס ומבודד ואינו מתערב עם הבריות, כאילו עג עוגה לעצמו ועומד בתוכה מוגן מכל פגעי־העולם. קולו הערב השתפך ומילא את כל חללו של בית־הכנסת והגיע עד לאזנינו, ילדי ה״חדר״ הסמוך, והתמזג עם צפצוף הצפרים ורשרוש האילנות למנגינה אחת לוקחת לב. גאון וגאוה מילאו את לבי הרך כשהצצתי מבעד לחרכי בית־הכנסת הריק, שמתוכו נישא קולו של דודי ר׳ יואל; ופתאום נראה לי אותו יהודי גוץ ופשוט ונחבא אל הכלים כארז עתיק ימים, ששום רוח שבעולם לא יזעזעהו ולא יעקרהו משרשיו...

שב מתפילת שחרית סעד את לבו ויצא לעבודת יומו, לקנות ולמכור מעט תבואה. והכול ב״קול דממה דקה״, במלים ספורות, כמעט בשתיקה גמורה. מעולם לא עמד על המקח ולא הירבה במשא ומתן — ניאות המוכר או הקונה למחיר

שהציע או ביקש — מה טוב, ואם לאו — נסתלק כלעומת שבא. סוחרים מנוסים העידו על בקיאותו בענייני תבואה אף תמהו על כך שמעולם לא נכשל בקניית סחורה גרועה או מקולקלת. האמון המופרז שנתן באחיו הסוחרים, ולהבדיל ב״גויים״, שימש חומר לכל מיני אגדות והלצות. דודי היה שומע את ״קלונו״ ומוסיף לחייך, כמבקש לומר: ״אף־על־פי־כן, עיניכם הרואות, כלום אינני עשיר מכולכם? — ואיזהו עשיר? השמח בחלקו״.

משראוהו סועד ארוחת צהריים, ידעו הכול שהשעה היא שתים־עשרה בדיוק, אף כי שעון לא היה בבית, והשעה נקבעה לפי מהלך השמש ומתוך הרגשה פנימית סמויה. שעות אחר־הצהריים היו קודש לעיון ב״עין יעקב״ ושוב פרקי תהילים; אך הפעם הופרע על־ידי ביקוריהם של הנכדים ושיחותיהם של השכנים והידידים, שנתכנסו על הגזוזטרא רחבת־הידיים שלפני הבית. גזוזטרא זו שימשה מעין בית־ועד לחכמים; שם נחתכו כל ענייני המדינה, העיירה והמש־פחה. והוא, דודי, יושב בתוכם ואינו יושב, מאזין לדבריהם ואינו מאזין, משתתף בשיחותיהם ואינו משתתף. מפעם לפעם נשמע קולו: ״למנצח לדוד מזמור״ וכולו מרחף בעולמות רחוקים. אותה שעה היה שוחט העיירה, יהודי תלמיד־חכם וממולח, נוהג להתלוצץ: ״ר׳ יואל מהלך כל ימיו בחברתו של דוד המלך, ומה לו ולפשוטי־עם כמונו?״

לתפילת מנחה היה מקדים ונשאר בבית־הכנסת עד לאחר תפילת ערבית. בין מנחה למעריב, כשצללי הערב הישרו עצבות מרובה, נוסף לקולו המתרפק והמתחנן קסם מיוחד, כאילו ביקש להתגבר על השאון וההמולה שהקימו סביבו המתפללים בשיחות החולין שלהם. אותה שעה אמרה כל

חזותו כאב על שהללו שקועים בעניינים ארציים פחותים ועוקרים עצמם מעולם שכולו הוד שבתפארת.

ר׳ לייזר (אליעזר) וייצמן, סוחר־עצים, סוחר־תבואה, מתווך ועל כולם עני ואביון. בעל הופעה מרשימה — גבה־קומה, יפה־תואר, בעל זקן הרצלאי מטופח ועיניים לו, עיני ילד טובות, רכות וחייכניות. איש נוח לבריות, סמל המתינות. הילוכו עקב בצד אגודל, דיבורו השקט, ביישוב הדעת, בשובה ונחת, הפליאו קרובים ורחוקים גם יחד. לכאורה, עני ואביון היה כל ימיו, מטופל באשה חלשה ובילדים, ואף־על־פי־כן היתה בת־שחוק טובה ומרגיעה מרחפת על שפתיו תמיד ופניו מאירות ומצהילות. מעולם לא ראוהו רוגז, עצוב, מיואש ואובד עצות. מעולם לא ראוהו ממהר, נחפז ואץ לעסקיו ולא מרוב שפע או מחמת רוב טוב, אלא פשוט מתוך איזו חכמת־חיים סטואית שבה נתברך, שהיתה טבועה בדמו. הוא היה אומר: — ״מעולם לא איחרתי את הרכבת. מה שייך? אם לא ברכבת של 8 בבוקר — אצא אם ירצה השם ברכבת של 5 אחר־הצהריים, מה החיפזון?״ בכל עת ובכל שעה היתה לו ארשת של רכות וטוב לב. הוא היה אמן השיחה הנאה וידע לתבל את סיפוריו בבדיחות משעשעות ובאמרות־כנף חריפות.

קרוב־משפחה היה, חתנו של דודי ר׳ יואל, ואני אהבתיו אהבת־נפש אם בשל תכונתו לסנגר עלי תמיד, שעה שנתפסתי ב״קלקלתי״ ואם משום סגולתו ללמד זכות על כל אחד, לגלות את הטוב ואת היפה בכל מקום ובכל מצב. בעיני, עיני ילד, נצטייר ר׳ לייזר בדמותו של ״נחום איש גמזו״. בכל עת ובכל שעה היטיב לשלוט ברוחו וגילה גבורה ושלוות־נפש. עשה עסק שעלה יפה — שמח; יצא מופסד — לא נפל ברוחו

ולא אמר נואש. בין אם סעד סעודת־מלכים דשנה, מלווה ביין ובמיטב מיני המאפה ובין אם סעד סעודת־עניים, היתה ארשת פניו מפיקה מידה שווה של טוב לב ושביעות־רצון. יותר מכל שנאה נפשו בני־אדם מדוכדכים, מרי־נפש ובעלי מרה שחורה. דומה כי כל ימיו שימשה נר לרגליו אימרתו השנונה של לא־בריאר הצרפתי, בן המאה הי״ז (שר׳ לייזר לא שמע ולא ידע את שמו, כמובן): ״הרגל עצמך לצחוק עד שהגעת לידי אושר, שמא תצא מן העולם ולא צחקת״... ליצני העיירה היה פוסקים ואומרים: — ״שמו ו י י צ מ ן ואילו חזותו מעידה כי למעשה הוא ה ר צ ל״...

ר׳ מ א י ר מ ש ה ל ב נ ט א ל, מאיר־משה הרופא וה־חובש. יהודי נמוך־קומה, גבו כפוף קמעה, בעל זקן ״טרוצ־קיסטי״ מחודד ובעל ארשת טובה ואבהית. הילוכו היה תמיד בנחת (אני הכרתיו בסוף ימיו) ודיבורו בלחש, כמו מונה ושוקל כל מלה שהוא מוציא מפיו. בשעת הדיבור נדמה היה לי תמיד כאילו הוא לוחש סוד, או קורא הכתבה לתלמידי בית־ספר ומקפיד על כך שכל מלה תישמע יפה ותיכתב כהלכה. רפואה לא למד מעודו, כמובן, ואת ״חכמת הרפואה״ קנה במשך־השנים מן הניסיון ומתוך ספרי־רפואה פופו־לאריים ברוסית שפיארו את חדר העבודה שלו. משנקרא לחולה היה קודם כל מודד את החום, ממשש את הדופק, מאזין בקפדנות לפעימות הלב ולפעולתן של הריאות, שואל פרטים על התיאבון, על ההרגשה הכללית וכיו״ב, ואם לא גילה סימני מחלה מדאיגים היה מירשם התרופות כמעט קבוע ובדוק: — לבלוע אבקת אספירין, למרוח את הגוף בחומץ, לשים רטייה של חרדל מסביב לצוואר או על העורף, לשתות כמה כוסות תה חם עם מרקחת דובדבנים, להתכסות בשמיכה ולהזיע יפה!

בשעת הדחק ציווה להעמיד קרני־אומן (כוסות־רוח). ואם הבחין כי המחלה רצינית ביקש להזמין את הדוקטור, מלת־קסם שהיה מבטאה בהדגשה יתירה וביראת־הכבוד, או אפילו קונסוליום של רופאים מעיר המחוז. וראה זה פלא, לעתים קרובות מאוד סמכו הללו ידיהם על אבחנתו ועל דרכי הריפוי שהציע. נסיונו הממושך כרופא וכחובש בעיירה עמד לו לאבחן מחלות, להכין תרופות ולקרוא מירשמים של רופאים בצורה מפליאה. עצם הופעתו השליווה, שיחתו השקטה והמ־עודדת תמיד ליד מיטתו של החולה וידו הטובה, הרכה והחמה, השפיעו לטובה על החולה ועל בני־הבית כאחד.

בעודני ילד שמעתי מפיו סיפור נאה: באחת השבתות הוזעק לביתו של חולה אנוש. לא היסס הרבה ובא. משנכנס לבית מצא זוג זקנים סועד ארוחת־צהריים. — היכן החולה? שאל ר׳ מאיר־משה בתמימות. הצביעה האשה על בעלה, זקן מופלג כבן שמונים, שהיה שקוע באכילת חמין חם וריחני, שזה עתה הוצא מן התנור, וקינח בפשטידת אטריות ובלפתן שזיפים. עם סיום הסעודה בירך הזקן ברכת המזון, קם מעל השולחן ומסר את עצמו לבדיקתו של הרופא. הרכיב ר׳ מאיר־משה על קצה חוטמו את משקפי־הפנסנה, שהיו קשורים תמיד אל צווארו בחוט שחור, ומדד את חומו של החולה. פתאום קפץ הרופא ממקומו כנשוך־נחש וכמוכה תדהמה ממראה עיניו — חומו של הזקן הגיע לארבעים מעלות צלסיוס... לאחר כמה ימים פגש ר׳ מאיר־משה אותו זקן כשהוא בריא ושלם. שמח לקראתו ושאלו: — ״עשית כמצוותי ולקחת את התרופות שרשמתי לך? בוודאי ערבו לך פחות מן המטעמים שמכינה לך אשתך!״ לא ידע הזקן מה סח לו הרופא. נתברר, כי הזקן ואשתו גם יחד ״הבינו״ כי עצם

מירשם התרופות, שרשם ר' מאיר־משה, הוא הוא שריפא אותו וכלל לא פנו לבית־המרקחת...

אותו זקן, כך שמעתי לאחר שנים, היה רוב ימיו איכר, עובד־אדמה, ולעת זיקנה — רועה־צאן. בוקר בוקר, עם הנץ החמה, היה יוצא עם עדרו למרעה ושב לביתו עם רדת הלילה. מעודו לא יצא מתחום העיירה, לא ראה רכבת ולא טעם טעמו של אוטובוס. הוא מת מיתת נשיקה בשנת התשעים לחייו והניח אחריו אשה, שחיתה עד גיל תשעים וחמש, וכשלושה מניינים של בנים, נכדים ונינים. בשנת חייו האחרונה התאונן פעם באזניו של ר' מאיר־משה כי עיניו כהו במקצת. יעץ לו ר' מאיר־משה להרכיב משקפיים. לשמע עצה זו מילא הזקן פיו צחוק והשיב — "משקפיים? — חס וחלילה, כלום רופא אני?"...

והיו גם "יוצאי־דופן":

הלוא נזכור את לייזרל חריטון, גבר גבה־קומה ויפה־תואר, שכבש לבבות בחינו האישי, בלבושו האלגנטי ובאמונתו הבלתי־מסוייגת בכוחו להשיג כל אשר לבו חפץ. לאחר שגירש את אשתו הראשונה, סאביגה, וחי בלי חופה וקידושין עם אסתר'קה, בתו יחידתו של ר' י"ר, עורר זעמם של כל אנשי העיירה. אף־על־פי־כן נמנעו מלבוא עמו בריב גלוי, אם מפחד ידו החזקה ואם מחמת קשריו עם אנשי הרשות. מעצם טבעו היה בעל לב־זהב, תומך עניים וסומך נופלים מאין כמוהו, אך יהירותו, שאפתנותו ורצונו להפגין את כוחו וכבוד עשרו, העבירוהו על דעתו. לייזרל ניהל אורח חיים של מותרות ובזבוז ולא פסק לשפץ, לפאר ולקשט את ביתו, שעמד מול ה"יאר". לא ארכו הימים והוא יצא נקי מכל נכסיו. סופו היה מר ונמהר — הוא מת בודד ועריריי

באחת מארצות אמריקה הלטינית, לאחר ששתי רגליו נקטעו כתוצאה ממחלה ממארת.

דניאל סוצקי, גורודובוי (שוטר) העיירה, בא־כוח השלטון, פקיד־הרשות בימי השלטון הרוסי. עם בוא השלטון הרומני ירד מגדולתו ויצא בדימוס, אך לעתים קרובות עדיין לבש את בגדי השרד ולראשו חבש כובע עם כפתור מוזהב, זכר לעברו ה״מפואר״. לכאורה, היה הממונה על החוק והסדר מטעם הממשלה ולמעשה היה פורק עול ומפר חוק מאין כמוהו, החל בידו הפתוחה לקבל שלמונים מכל אחד, ״ללא הבדל דת ולאום״, וכלה באורח חייו — שיכור מועד, רודף נשים ובעל לשון שכולה ניבול־פה וגסות־רוח. לעת זיקנה איבד מאור עיניו ונעשה ״חוזר בתשובה״. הוא נהנה הנאה מרובה כשהיו פונים אליו, אם משום רחמים ואם מחמת שיבתו, לא בשם הגנאי דניל׳קה אלא בשם ר׳ דניאל.

ילד הייתי, אך זכורני יפה. בין השמשות של יום קיץ לוהט יצא לטייל בלוויית אחד מבניו וישב לפוש על ספסל העץ שעמד לפני ביתנו. לבקשת אמי הגשתי לו כוס מים קרים משיבי־נפש עם מרקחת דמדמניות טרייה וריחנית. לגם דניאל מן הכוס, גמר את ההלל על המרקחת, מעשי ידיה של רחל׳ה הטובה (היא אמי), והזמינני לשבת לידו. פתאום חיבקני דניאל בשתי זרועותיו, פתח ואמר: — ״הנה יושב לפניך אדם זקן, שבור, עיוור ומלא חטאים כרימון. הוי, כמה חטאתי בימי חיי, אך גם מעשים טובים יש לזקוף על חשבוני. כמה פעמים חירפתי את נפשי והצלתי ילדים מפרסותיהם של סוסים מש־תוללים וכה יתן וכה יוסיף לי אלוהים שנים טובות כמה פעמים הוצאתי מכיסי כדי לקנות תרופות או עצים להסקה בשביל אנשים זקנים, חולים ועריריים. כלום סבור אתה שמע־

שים אלה יעמדו לי בעולם הבא ויקלו עלי ענשו של גיהנום? בשבת האחרונה האזנתי לדרשתו של הרב על העונש הצפוי לרשעים בעולם הבא וחלחלה אחזתני". לאחר אתנחתא קצרה סיים בקול־בוכים: — "הלא ילד טוב אתה ומתפלל בוודאי בכל יום, אנא התפלל בעדי"...

הקנאי

זולת הרב, שני השו"בים, קומץ המלמדים ומורי בית־הספר, לא היו כמעט בעיירה יהודים שעשו את התורה קרדום לחפור בו. אפילו למדנים מופלגים מסוגו של ר׳ אידל ברונשטיין (ר׳ אידל האדום), חילקו את יומם, חציו לפרנסה וחציו לתורה ולצרכי־ציבור.

ר׳ אידל האדום, בעל מוח חריף ושנון, בר־פלוגתא נועז של הרב וממלא מקומו כל אימת שהלז נקרא לשמש בורר במשפטים מסובכים בערים רחוקות; הוא ניפלה מיתר תלמידי החכמים בעיירה, שרובם אנשי אגדה — מתונים, מקילים וותרנים, ואילו הוא איש־הלכה מועד היה, זועף וקודר תמיד וכל חזותו — יקוב הדין את ההר! בצאתו מפתח ביתו לתפילת שחרית, עם תיק־טליתו מתחת לבית־שחיו ושק־התפילין בידו, נזדקרה ועמדה לנגד עיניך דמות אדם החש להבהיל רופא למיטתו של חולה אנוש או מי

שאץ להציל מן השריפה — גבות עיניו העבותות זקופות, זקנו הארוך מתבדר ברוח, ראשו נטוי כלפי מעלה וכולו נפחד ומבוהל. בהשכימו לבית־הכנסת אצה לו הדרך תמיד, אף־על־פי שידע יפה כי בלעדיו לא יעזו לפתוח בתפילה, שם בקלייזל שלו! ומשאירעה אותה שערוריה, שהסעירה וזיעזעה את העיירה כולה, כשבתו של ר׳ י״צ ברחה אל הרופא הגוי, אך לא יצאה לשמד, היה זה כשיפודים מלובנים בבשרו של ר׳ אידל, שפסק בכעס ובחימה שפוכה: ״יש לגרשם מן העיירה, את החצופה ואת החזיר המסואב גם יחד״, אף־על־פי שהבין כי מעשה נחפז כזה יש בו כדי להעלות חמתם של השלטונות ולגרור אחריו תוצאות הרות־סכנות. ״בת ישראל במחיצתו של גוי טמא״, שאג ר׳ אידל מנהמת לבו, ״הלא זעקת שמים היא!״ אימת־דורות ודביקות־דורות השתקפו אותה שעה מעיניו הזועפות. ומשחלה, לא ניאות בשום פנים להיבדק אצל אותו רופא, היחיד בעיירה, וטילטל את גופו החולה לעיר־המחוז הסמוכה, כדי לשאול בעצת רופאיה. ומיהו שעמד לימינו של ר׳ אידל במלחמתו הנועזת ברופא הגוי? — דוד׳ל! הוא שהרעיש עולמות, לא נח ולא שקט עד שפיטרו את הרופא הגוי ובמקומו הובא לעיירה רופא יהודי.

האמונה היתה בשביל ר׳ אידל לא רק השקפת־עולם אלא תוכן חיים. כל חייו היו חתומים בחותם אחד: ״צדיק באמונתו יחיה״. בסתר לבו, אך לא בגלוי, התנגד לציונות או נכון יותר לא האמין בה; הציונות לא פירנסה את שכלו הקר, היבש והמנתח. הוא היה ההיפך הגמור מן הרב — איש־השירה, ההתלהבות והרוך, ציוני נלבב ומטיף ציוני דגול.

רוב בניו של ר׳ אידל, סוחרים אך לא למדנים כמוהו, היו ציונים טובים, נשאו נשים ובנו בתים בעיירה ואילו בן־

הזקונים שלו, השריד היחיד מכל המשפחה הענפה, עלה לארץ־ישראל ונפל במלחמת הקוממיות בקרב על לאטרון!

מר ונמהר היה סופו של ר׳ אידל. עדי ראייה, מניצולי השואה, סיפרו: ״ידידיו״ הגויים מן הסביבה, שאיתם עמד כל השנים בקשרי מסחר, הראשונים שבאו לבוז ולשדוד, הוציאוהו בכוח מביתו, הכריחוהו לחפור בור לעצמו וציוו עליו לרקוד עד יציאת נשמתו.

אינטליגנטים

האינטליגנטים של העיירה (סימנם המובהק: בימות הקיץ התהלכו בחוצות העיירה בגילוי־ראש ובימות החורף נעלו ערדליים ולא מגפיים!), גם הם לא כולם אברכי־משי היו, תשושי־כוח וחסרי־אונים. בקרב קומץ האינטליגנטים שבעיירה נמצאו בחורים כארזים, אמיצי־לב וחזקי־אגרוף. מי לא חש, ולו גם פעם אחת לפחות, בלחיצת ידו ה״ידידותית״ של אידל פינטשווסקי (אידל קבק)? ואם טפח על שכמך, לאות חיבה, דרך אגב, כשחיוך ערמומי מרצד בעיניו החייכניות תמיד, כדאי היה להקדים רפואה למכה ולשים רטייה במקום שנגעה ידו... ישראל וינשטיין זכה לתואר ״גיבור״ מפי הקאצאפ סאווין בעל הזקן הצהוב בכבודו ובעצמו, שהפיל חתיתו בגופו הגדול והחסון. ומעשה שהיה כך היה.

באחד מימות היריד, שנערך בעיירה ביום ג׳ בשבוע, סר סאווין לבית־המרזח של ר׳ פרץ ויינשטיין, כדי לסעוד את לבו בארוחה ״קלה״, שהרכבה היה כמעט קבוע: בקבוק יין־שרף כאפריטיף, כיכר לחם שיפון, שניים־שלושה דגים מלוחים טבולים בחומץ, כתריסר עגבניות ובצלים ולקינוח סעודה — בקבוק יין אדום. ויהי כטוב לבו ביין רמז סאווין רמיזה לא־מוסרית ביותר לאשתו של ר׳ פרץ, אשה כשרה ותמימה, שהיתה קובלת באזני אמי, שכנתה, שתאבונם של ילדיה לקוי, ועל־כן הם נראים חיוורים וחלושים, ממש עור ועצמות! אחד מבניו של ר׳ פרץ, ישראל, בחור רחב־גרם כבן כ״ב, שזה לא כבר השתחרר משירותו בצבא, הבחין ברמיזתו של סאווין וכהרף־עין זינק לקראתו, סטר על פניו, תפס בראשו הגדול והמדובלל והטיחו בחלון הסמוך שהתנפץ לרסיסים. תחילה פרץ סאווין בצחוק רם בהיותו סבור שבנו של היינן חמד לו לצון ואין זו אלא תעלולה של קונדס, אך בטרם הספיק להתאושש הרים ישראל את גופו המסורבל ודחפו מבעד לחלון המנופץ ההוצה. היתה מחציתו העליונה של הגוף תלויה בחוץ, כאיבר מדולדל, כששערות ראשו וזקנו מתבדרים לכל רוח, ואילו המחצית השניה נשארה חשופה ל״חסדי״ אגרופיו של ישראל, שהלמו ללא רחמים וללא הבחנה. התפתל סאווין מכאבים והשמיע חירחורים כשור שחוט, הודה בפה מלא כי אכן נהג כחזיר מסואב ונשבע בשם אשתו וחצי תריסר ילדיו כי מהיום ואילך ינהג כאדם הגון. מי שלא ראה אותה שעה את סאווין הענק, המוכה והפצוע, לא ראה אדם בעלבונו. חיש מהר התפזרו באי בית־המרזח לכל עבר, אחוזי־אימה מחשש שמא יבקש סאווין לנקום את השפלתו. וראה זה פלא: לאחר שהתאושש סאווין, תפס כנראה את חומרת המצב, הביע רגשי התפעלותו מ ה ע ז ת ו של

ה״בחורון היהודי״, להרים יד על סאווין, והכתיר את ישראל בתואר ״גיבור״, לקול צחוקם של קהל הסקרנים, שנתקבצו ובאו מכל קצווי הרחוב.

וכשנפוצה שמועה כי קוזיסטים (צוררי ישראל מושבעים מתלמידיו של הצורר הנודע לשימצה פרופ׳ קוזה), מתכוננים לפרוע פרעות ביהודי העיירה, לא התחבאו האינטליגנטים הללו בחורים ובמרתפים. הם הם שאירגנו כהרף־עין את אנשי־האגרוף והכוח, בעלי־מלאכה ואנשי־עבודה אמיצי־לב, ציידו אותם במקלות, במוטות ברזל ובקלשונים, ולא אחת הוכיחו את נחת זרועם והגנו בגבורה ובמסירות־למופת על הנפש ועל הרכוש.

משכילים ו״עמד״

הבתים הטובים, האינטליגנטיים, ארחות חייהם, סדרי ביתם, מאכלם ושולחנם וערך בגדיהם היו ספוגים תרבות רוסית ומנהגים רוסיים. התרבות הרומנית, השפעתה כמעט שלא היתה ניכרת בעיירה וללשון הרומנית נזקקו בשעת הדחק בלבד — לשם משא ומתן עם הרשות על פקידיה ושוטריה ובשביל מסחר עם הגויים. הלשון השלטת בבתים הללו היתה אידיש מרוססת, מתובלת ניבים רוסיים למכביר ; ואפילו ניבים עבריים מקובלים ושגורים, שנבלעו באידיש, בוטאו על־ידיהם ברוסית

ובטון רוסי מובהק. בבתים האינטליגנטיים עמדו ספריות נאות ובצד ספריהם של מנדלי, פרץ ושלום־עליכם התנוססו שירי פושקין ונדסון, סיפורי טולסטוי וגורקי ואצל מקצתם גם "אהבת ציון", "התועה בדרכי החיים", שירי יל"ג, ביאליק וכיו"ב. בספרים הללו לא קראו אלא עיינו, למדו ושיננו על־פה ואף היטיבו לדקלם פרקים שלמים בטעם, בקצב וברגש ואת שמות מחבריהם היו הוגים דרך חשיבות וכבוד. בשעת שמחה משפחתית או מסיבת־חברים, כשנתחממו הלבבות ונוצר "מצב־רוח" וצעירות חינניות וענוגות, חייכניות ורוננויות כטמה ויינברג, רחיל׳קה קורנבליט ודומותיהן, נעתרו לבקשת הקהל ונתנו קולן בשיר או דיקלמו קטעי שירה ופרוזה, חשו המסובים בהולם לבן והבחינו בחוט של חן וחלום שהיה משוך על־פני קלסתריהן החיוורים, אם מתוך ביישנות ואם מחמת התרגשות יתירה. אווירה אשר לא ידעו כמוה לנועם השתלטה אז בבית, וכמו במטה קסם נעקרו כולם לשעה קלה מפינתם הדלה והפליגו על כנפי דמיונם לעולם שכולו זיו וטוהר וחלום. ויענק׳ל בודמן, כדרכו, לא הדיר עצמו מחידוד: "לחברתנו טמה ים של רגשות, אך איה השחיין הטוב ?"

במסיבות כאלה הופיע, וכדרכו כאורח לא־קרוא, משה אורציס, תופר בגדי הנשים, דל־שמח ואוהב־לגימה, חייט בן חייט בן בנו של חייט. אביו, ר׳ אורצי, בעל תואר כפול ומשולש היה: ראש חברה־קדישא, גבאי בבית־הכנסת של החייטים ודברם של בעלי־המלאכה בעיירה — על־פיו יישק כל דבר. קפדן גדול היה, כעסן ועם־הארץ מועד. בשעת הטיפול בבר־מינן נשא ונתן עם עוזריו, משום כבוד המת, בלשון הקודש, כביכול, אבל היתה זו לשון שסודה נתגלה להם בלבד, וזר לא יבינה. אותה שעה נפלטו מפיו שברי־מילים ורסקי־ניבים: "נעם אים ביי די בוציקיים", "כאפ אים

אַןביים של ראש" כלומר: "קחוהו בבתי־שוקיים", "תפוס אותו בראשו". משה בנו, היה היפוכו הגמור של האב — נוח לבריות, בעל מזג טוב ופיו מלא שירה. כשנזדמן למסיבה תרם, בלא שיתבקש, את חלקו וסילסל בקולו האדיר והצלול פרקי חזנות ושירי־עם עליזים ואגב כך "הגניב" והשמיע גם מ"יצירותיו", שהעלה בגיר לבן על גבי פסי אריג שחור, בין תפירה לתפירה. על שירים אלה פסקו הליצנים: "כמוהם כבגדי הנשים שהוא תופר — רחבים או צרים יתר על המידה, אך מעולם לא התקין מלבוש ששני שרווליו יהיו שווים באורכם"...

משה אורציס היה קורא ספרים מופלג, ספר עב־כרס נבלע על־ידיו תוך לילה אחד. כשנפתחו שערי הספריה העירונית היה הוא הראשון שהופיע, התפרץ ברעש ובבהלה, כותנתו פרומה וכובעו שמוט ובקולו האדיר פנה אל הספרנית: "אָנוּ ווייזט נאָר אהער עפּיס אָ בּוּך, אָבער אָ בּוּך ס'זאָל זיין וואָס צו האלטין אין די הענט" כלומר: "הבי לי ספר, אבל ספר הראוי שיטלוהו ביד". ומה היה בשבילו ספר הראוי שיטלוהו ביד? עב־כרס ובעל־משקל! ספר קטן, שמספר עמודיו פחות מחמש מאות, לא בא כלל במניין ספרים. ומשנטל ספר ביד, לא הקפיד על שמו ועל תכנו ואף לא על שם מחברו, אלא על מספר עמודיו, על משקלו. וכך היה מעריך את הספרים בלשון החייטים שלו: "אָ בּוּך — אָ קליידּ אין זיבן פּאָלעס פאר אָ קיינארער גויה" כלומר: "ספר — שמלה בשבעה קפלים בשביל גויה מקיינאר", רצונו לומר ספר בעל־משקל, שאורך קריאתו כתפירת שמלה בשביל גויה מן הכפר הסמוך קיינאר (שהן גבוהות־קומה ובריאות־בשר). נטל בידיו ספר קטן, התחמץ לבו בקרבו ופיו, שבזוויתו השמאלית היתה חבויה עווית תדירית, העלה חיוך קל ודרך לגלוג העיר: "אָ

ביכעלע — אַ יופּקאלע פאר אַ פּארקאנער שיקסאלע״ כלומר: ״ספרון — חצאית בשביל שקצה קטנה מן הכפר הסמוך פּארקון״, שתפירתה כהרף־עין. וכשנזדמן דרשן או מרצה־אורח לעיירה וקהל רב ומגוון נהר לבית־הכנסת כדי להאזין לדבריו, וכדרך הטבע קמו רעש, מהומה והמולה, היה משה מזדקר במלוא קומתו, כמי שממונה על הסדר ועל המשמעת, הולם בכל עוצם כוחו על השטנדר וצועק בקול רם: ״שאַט סמארקעס״ כלומר: ״הסו ריריגים״!... משה אורציס היה מלוום הנאמן ומעריצם הגדול של בני האינטליגנציה בעיירה, מוכן ומזומן בכל עת ובכל שעה לעמוד לימינם, ללא הבדלי דעות ומפלגות.

ערב פרידתי מבית־אבא ועלייתי לארץ־ישראל, היה משה אורציס בין הראשונים שבאו להיפרד ממני. בעודני מוקף בני־משפחה, קרובי־משפחה, שכנים, חברים וידידים, הופיע הוא, כשכובעו כרגיל שמוט לצד על ראשו הגדול והקרוח, חיבקני בשתי ידיו הבשרניות, הרעיף עלי מטר של נשיקות ובקול־בוכים התחנן: ״חיימ׳ל פארגעס מיך נישט״ (״חיימ׳ל, אל־נא תשכחני״). אודה ולא אבוש, אותה שעה לא ירדתי לסוף דעתו ולא עמדתי על טיב בקשתו. לימים, כשביקרתי בבית־אבא, נתחוורה לי כוונתו, כי למען השם זכור אזכור את זמירותיו, את ״שיריו״ ועל כולם — את ניגונו... ולמה אכחד? לא פעם, משנזדמן לי לראות חייט רכון על עבודתו ומאזין לזמירות שפולט מקלט הראדיו, עולים בלבי ניגוניו החמים והנלבבים של משה אורציס הטוב והתמים...

משוגעים ושוטים

"איזוהי עיר גדולה? כל שיש בה עשרה בטלנים, פחות מכאן הרי זה כפר" (מגילה א, ג). גם מבחינה זו היתה עיירתנו כפר. בטלנים לא היו בה, רובם ככולם אנשי־עבודה ואנשי־מעשה ומיעוטם בני־תורה, אך גם הללו לא בילו רוב ימיהם בבית־הכנסת ולא התפרנסו מקופת־הציבור, כדרכם של "בטלנים". בין עבודה לעבודה, כרבנים, שו"בים, מלמדים וכיו"ב, עסקו בתורה, במצוות ובצרכי־ציבור. אבל משוגעים ושוטים, רחמנא לצלן, היו והיו בעיירה, משוגעים גמורים ומשוגעים־למחצה.

על המשוגעים הגמורים נמנתה משפחה שלימה — האב "ח י י ם ד ע ר ר ו י ט ע ר" (חיים האדום), בתו ובנו. לעת זיקנה נשתפה האב ואז היה משמיע דברים של טעם ולעיתים אפילו הפתיע באימרה קולעת, אך במצבם של הבת והבן לא חל שינוי לטובה. מוסד לאישפוזם לא היה, כמובן, והם שוטטו בחוצות ושימשו מטרה לחיצי לעגם של בני־העיירה וטרף להתקלסותם של הילדים. מפה לאוזן סיפרו כי בצעירותו היה האב כלי־זמר ואולי אפילו "שחקן" באיזו להקה נודדת או בקירקס. הוא ניגן בכינור, על־פי השמיעה, ובשעות הקודרות בחייו, והללו לא היו מועטות, שפך את ליבו בנגינה שלעיתים היתה מלווה בדמעות — דמעות־עצב ויגון על גורלו המר, על חייו הדלים והאפורים ועל כוס־המרורים שהשקוהו יוצאי חלציו... פעם, בליל חג־הביכורים, נשמעו צלילי כינור מביתו. תמהו־גם־תמהו העוברים ושבים ושאלוהו בתמיהה: — "ר' חיים, נגינה בליל־החג?!" מחה דמעה מעל פניו והשיב: —

"יובל שנים אני מתפלל ואלוהים לא שמע ולא נעתר לתפי־לותיי, שמא ישמע לנגינותיי ?"...

ומשוגע־למחצה "צבי דער שרייער" (צבי הכרוז). גבר דק וצנום, כולו עור ועצמות, ארוך כאורך הגלות אך דעתו קצרה. תמיד נראה כהולך על־גבי כלונסאות ומחייך את חיוכו האווילי, הטוב והנוח. חיוכו הבליט את פיקת־הגרגרת שלו בגודל של אגוז, שעלתה וירדה במהירות מסחררת ככס־פית, וחשף את שני טורי שיניו הרקובות והאכולות עשן סיגריות. שתיים היו פרנסותיו — שואב־מים וכרוז, ושתיהן גם יחד סיפקו לו בדוחק לחם לאכול ובגד ללבוש. מים מן הבאר הביא אל בתי העשירים ששילמו לו בעין יפה והעניקו לו מנת־מזון, בגד משומש וכו׳. וכרוז כיצד? "מקצוע" זה היה פרי "המצאתו". מהלך היה ברחובות העיירה וכורז על אסיפה כללית שתיערך בבית־כנסת פלוני, על הרצאתו־דרשתו של שד"ר אלמוני, על הצגה של להקת החובבים המקומית ולעתים גם על מכירה כללית מוזלת ("מכירת סוף העונה"), או על דגים טריים שהגיעו זה עתה. אליבא דאמת, איש לא הבין תוכן הכרזותיו שהשמיען בקול רם. המלים יצאו מפיו בשטף מסחרר, משובשות ומסולפות עד כדי אימה, אך הכול נהנו מהעוויותיו ומתנועותיו בשעת ההכרזה ובעיקר מן הסיפא. כל הכרזה נסתיימה בסלסול־קול ארוך וממושך במלים אלו: — "און עס וועט זיין מיט מוסיקה" כלומר: "הכול יהיה בלוויית מוסיקה". בשעה זו היה צבי נהנה הנאה מרובה מעצמו, מ"ניגונו" ומקורת־הרוח שגרם לילדים בעיקר, שהקי־פוהו והתחננו לפניו שימשיך בסלסולי קולו. ואם שאלוהו: "צבי, מה אתה מכריז ועל מה אתה מודיע?" היה פורץ בצחוק רם ומשיב ללא שהיות: — "דג מלוח", "ככר לחם".

"קופסת סיגריות" וכיו"ב, כרוצה לומר: כלום חשוב על מה אני מכריז, חשובה התמורה שאני מקבל...

ולבסוף — אייזיקל שוטה העיר סורוקה. למעשה לא היה בן־המקום אלא אורח נטה ללון, אך ביקוריו התכופים בעיירתנו היקנו לו "אזרחות־כבוד". פרצופו המגומש, עיניו הגדולות, הטרוטות והחייכניות תמיד, פיו הנוטף ריר ולבושו הקרוע והבלוי, העידו כאלף עדים על זהותו. מטבעו היה שקט, שתקן וביישן וכל כולו ילד עזוב ומוזנח, שלא חש מעודו יד חמה של אב ואם. בודד וערירי היה, ופרנסתו על עבודות־דחק שונות ומשונות: עוזר לשואב־מים, מטאטא רחובות, מעביר סחורות ורהיטים ממקום למקום ועל כולם — אורח של קבע בחתונות, אם בעירו סורוקה ואם בעיירתנו או בעיירות הסמו־כות. וכיוון ששמחות, ברוך השם, לא חסרו, היה אייזיקל מופיע בעיירתנו אמנם כאורח־לא־קרוא, אבל תמיד רצוי. לאחר שסעד את לבו ולגם כמה כוסיות יצא ב"ריקוד סולו", ששימש "אטרקציה" מיוחדת לילדים. כאמור, שתקן מופלג היה אך משפתח את פיו השמיע לפעמים דברים של טעם. חלום חייו, כחלומו של "באנציע" לי"ל פרץ, היה חלה טריה וצלי. ואכן, כששאלוהו פעם מהי שאיפתו בחיים? נשא אייזיקל עיניו אל ההר, הוא הר־הכרמים שבו נתברכה העיר סורוקה ואל הדניסטר שהשתפל בשוליה, נאנח אנחה עמוקה ואמר: — "מה נאה היה העולם, אילו ההר — חלה והדניסטר — צלי, ואני יושב לי בנחת, טובל חלתי בצלי וחי חיים של קורת־רוח"...

בתי־כנסיות

חמישה בתי־כנסיות היו בעיירה והם, על קהל מתפלליהם, שימשו בבואה נאמנה לדמות דיוקנה של העיירה כולה. שלושה מהם "הקלויז", ה"שול" וה"קלייזל" התנוססו לתפארת בעיבורה של העיירה, סמוך לשוק, ואילו שניים האחרים, ה"שניידערשע שול" וה"דייטשע שול" קישטו רחוב צדדי, קטן וצר, סמוך לבית־הספר, מקום מגורם של הרב, השו"ב ר' שפטיל ועוד כמה בעלי־בתים מכובדים. ב"קלויז" התפללו בעלי אחוזות וקרקעות, סוחרים אמידים וסתם "יהודים יפים"; ה"שול" נתייחד לפשוטי־עם מסוגם של דוד'ל ור' שמעון "גוי"; ה"קלייזל", "מבצרו" של ר' אידל האדום, נתמלא למעלה ממחציתו מבני משפחתו — בנים, חתנים, אחים, גיסים ויתר קרובי המשפחה; ה"שניידערשע שול", כשמו כן הוא, מרכזם של האומנים למיניהם: חייטים, סנדלרים, נגרים, פרוונים, נחתומים, חרשי ברזל, קצבים וכיו"ב; וה"דייטשע שול", שנקרא כך משום שהתפללו בו אמנם יהודים מכל הסוגים, אך בעיקר ממושכלים מסוגו של ר' יחיאל פינטשווסקי ור' אברהמ'ל אקסנפלד. ה"דייטשע שול" היה המיוחס שבכל בתי־הכנסיות — "מצודתו" של הרב ומרכז האסיפות, העצ־רות, הכינוסים, שם השמיע הרב את רוב דרשותיו ונאומיו הציוניים בנועם קולו החוצב להבות אש. הצד השווה שבכל בתי־הכנסיות הללו, זולת זה של הרב שהצטיין בנקיונו ובהידורו, שלכלוכם מרובה מנקיונם — עזובה ו"אבק דורות" בכל מקום ובכל פינה. והכול באשמתם של השמשים, רובם

ככולם מטיפוסו של ר׳ חיים, שמש ה״קלויז״, שלא היו בודקים במסכת ״טהרות״.

למראה הכתלים המעובשים והתקרה המפוייחת של ה״קלויז״ נתרגזו ונתרתחו לעתים בעלי־הבתים, קבלו והתריעו בקול רם, אך ללא הועיל. ומששאלוהו לר׳ חיים: הייתכן? לכלוך וזוהמה, קורי־עכביש ובוץ דאשתקד על כל שטנדר? כעכע הלז ארוכות, השהה על איש־שיחו את עיניו הדלוחות תמיד, פיו העטור זקן מחודד העלה חיוך אוילי ובלשונו הנו־טפת ריר פלט: ״בה מה!״ כאילו רצה לומר: קל וחומר, אם אין בכוחי לרחוץ ולטהר את גופי הדל ולהקפיד על קפוטתי שתהיה נקייה ואם אין שעתי מספיקה לעשות את צפורני השחורות ושער ראשי וזקני שגדלו פרע, רצונכם שאשליט סדר ונקיון ב״מקום קדוש״ כה גדול ונכבד בשביל כמה עשרות בעלי־בתים? . . .

אווירה מיוחדת במינה היתה שרויה ב״שניידערשע שול״, הקטן והכהוי, אם בשל אותו צל של עצבות שהיה פרוש תמיד על קהל מתפלליו, רובם עניים מרודים המתפרנסים בצער, בעלי מלאכה ישרי־לב ותמימי־דרך שתפילתם בזיע וברטט; ואם מחמת הנוף הנאה שנתגלה מבעד לחלונותיו הנמוכים, שהשקיפו על־פני גן בית־הספר המוקף גדר של שוכות ותיל מתוח ביניהן ועל־פני אפרים עטופי־דשא, שדות מוריקים וגנים מלבלבים ומלאים ברכת תנובה. ואולם חיבה מיוחדת היתה נודעת מכולם ל״דייטשע שול״ בשל תפילותיו של הרב בקול קובל ונוקב, מתחטא ומסתלסל; תפילות חמות ונרגשות שיצאו מן הלב ונכנסו אל הלב, ואפילו ללבותיהם של ״קטני־אמנה״ . . .

בני־העלייה

קומץ הגימנזיסטים והסטודנטים, שהשתלמו באוניברסיטאות המדינה ובחוץ־לארץ, ובילו את חופשת הקיץ בבתי הוריהם האמידים, בתי ויינברג, רבינוביץ׳, הלגורט וכיו״ב, שיתפו פעולה עם בני המקום, ראשי ה״גורדוניה״ וה״קולטור־ליגע״, הפיחו רוח חדשה בחיי הנוער ועוררו לפעולות. הללו יזמו הרצאות, הצגות, נשפי־הקראות, ויכוחים פומביים ומשפטים ספרותיים על ״הנידחת״ לפרץ, על ״נורה״ לאיבסן ועל ״אנה קארנינה״ לטולסטוי, שהפכו לשיחת היום ולשירת היום והלילה. על אף עינם הפקוחה והחשדנית עד לזוועה של השלטונות הרומניים, ש״שמעו״ בכל נאום דברי־שיסוי והסתה נגד השלטון ובכל אסיפה ״ראו״ תכונה גלוייה ל״מהפיכה קומוניסטית״, נתקיימו הנשפים הללו ברוב פומבי, ומשכו לעתים אורחים חשובים מעיירות הסביבה, קהל משכילים וסטודנטים. הערבים הספרותיים־אמנותיים הללו, תחילתם באולם צר ואפל ומחניק והמשכם בגנים ובכרמים, על הגרנות ועל־פני כרי האחו של ה״טוליקע״. היו אלה טיולים וסיורים מלאי־משובה, מתובלים בסיפורים מבדחים והלצות ממולחות, בזלילת פירות רעננים מבדי האילנות, במציצת ענבים עסיסיים מן האשכולות, באכילה תאוותנית של אבטיחים אדומים ובשר־ניים, ומלווים בשירה, שהשתפכה מאופק אל אופק. דומה כי בשיריהם, יותר מאשר בשיחותיהם־ויכוחיהם, בחום ובהתלה־בות, גילו הללו כל אשר העיק על לבם, הרעיש והסעיר את נפשם — נפשות רוויות אש־נעורים ורוֹן נעורים ואכולות־

געגועים עזים לחרוג מקליפתם וכיסופים למרחבים, לאשר לא כאן!...

"כיסופים למרחקים, לאשר לא כאן", לאן? חלקם לארצות־הברית של אמריקה, מיעוטם לארץ השכנה, לרוסיה, ומיעוט שבמיעוט, גרעין שגדל והעמיק ונתרחב במרוצת השנים, לארץ־ישראל. הראשונים, קיננה בליבם השאיפה לנדודים ולהרפתקאות ואף התשוקה להעשיר; בעלי החלומות על רוסיה, ואלה משמנו וסלתו של הנוער היו, הושפעו מרוח התקופה ומריחן של האידיאות שתססו והסעירו את הלבבות באירופה בכלל ובארץ השכנה בפרט. ואילו קומץ הלאומיים, בשבילם היתה הציונות פרי הכרה עמוקה וגעגועים לחיי עבודה במולדת. חיי עבודה, ברעיון זה נתקפל עיקר אמונתם הלאומית, ובהגשמתו, הלכה למעשה, ראו את התרופה לאנומליה של חיי גולה נטולי־ממשות, חשוכי־אור ונעדרי־תקווה. אין פלא אפוא שתנועת גורדוניה היא שהיכתה בעיירה זו שרשים עמוקים, עוררה והלהיבה המונים מבני הנוער, שרבים מהם נפוצים כיום בעריה ובכפריה של ישראל.

התרומה הצנועה שתרמה העיירה לעלייה השלישית, עיקרה ומקורה בבתים שציון היתה בבת עינם, משפחות מעורות בעבודה ובמלאכה ובניהן בקיאים בהלכות שדה ומומחים בכל ענפי המשק. מן הבתים הללו (רבינוביץ', פוקס, הוכברג, אַקסנפלד, כ"ץ, בנדרסקי, מושינסקי (= מישאלי) וכיו"ב) באו חלוצים חסוני־גוף וחרוצי־כפים, "אברכי־שדה" מעולים, ממת־יישביו הראשונים של כפר־יהושע, מכובשי העבודה העברית בפתח־תקוה, ברחובות, בכפר־סבא, בחדרה, בפרדס־חנה ועוד. ובעקבותיהם עלו ובאו גם הרכים והענוגים, "אברכי המשי": בנות הרב, בנו יחידו משה שטרנברג, מתלמידיה וממוסמכיה הראשונים של האוניברסיטה העברית, עורך־דין

ועוסק בחקר הפילוסופיה העברית; אחותו של הרב, חיה (פונט), שביתה ולבה פתוחים תמיד לעזור, לעודד ולסייע כל דך ונצרך; בניו של ר׳ שפטיל שו״ב: ר׳ מנחם מנדל דוידזון, אספן של פולקלור והיסטוריוגראפיה, בעל הארכיון העשיר לחקר תולדות יהדות ביסרביה, ואחיו אפרים, מורה ומחבר ספרי־לימוד ובעל ״שחוק פינו״ (תשי״א) — אוצר להומור ולסאטירה בספרות העברית מראשיתה ועד ימינו, בצירוף מבואות והערות ו״שחוק לישראל״ (תשי״א) — ילקוט לפולקלור, הומור הווי ובדיחה על מדינת ישראל. וכן עלו ובאו רבים אחרים, ״שארית הפליטה״ של העיירה.

עתה, מקץ למעלה מחצי יובל שנים מאז ראיתי לאחרונה את העיירה, חייתי את חייה מקרוב והזנתי את עיני בערב־רב של אנשיה על ארחות חייהם, שמחותיהם ויגונותיהם, לבטיהם וטירחותיהם; עתה, כשאני משקיף עליהם לאור השריפה הנוראה שירדה על משכנותיהם הדלים ולאור התמורות הגדו־לות שנתחוללו בחיינו בארץ, הריני תופס ומשיג יותר ויותר כי שם, כמו בכל תפוצות הגולה, נמצאו בתים שהיו למעשה צירויות ישראל קודם קום המדינה. הבתים הללו, על כל ארחות חייהם, היו בבחינת פרוזדורים לטרקלין הגדול והנכסף וכדרכם של פרוזדורים, לעתים צרים ואפלים, חסרי־אור ונעדרי־אויר. ואולם ככל שגדלה שם החשיכה כן רבתה הכמיהה לאור, ככל שגברו הלחץ והשעבוד כן עמקו הכיסופים ״לשוב לארץ אבותינו, לעיר בה דויד חנה״ . . .

סיום

דומברובאן, עיירתי הקטנה והנידחת בערבות ביסרביה שעל גדות הדניסטר, היתה ואיננה עוד! כיצד נמחתה מעל פני האדמה? כיצד הוכרעו אותם יהודים קרקעיים, טובי־לב וחמי־מזג, שהיו ספוגים ורוויים אהבת־ישראל, אמונת־ישראל ומסורת־דורות? כיצד נעקרו מאדמתם ומבתיהם הנוחים וה־מושרשים? ומה מראיהם של הבתים המועטים והבודדים שנותרו, הרוסים וחרבים למחצה, והיו משכן לגויים, לערלים שופכי־הדם? — על כך הגיעונו הדים בלבד מפי עדי־ראייה ושמיעה, פליטי־חרב שבאו אלינו ובעיניהם אימת־מוות. כמוץ לפני רוח נפוצו על־פני ערבות רוסיה וביצות טרנסדניסטריה; ואילו רובם, אבות על בנים ובנות ותינוקות של בית־רבן, מצאו את מותם בדרכים וביערות, במחנות ריכוז ובמרתפים. שמי השמים ממעל והארץ מתחת רק הם בלבד קלטו זעקותיהם ודמעותיהם, האזינו לאנחותיהם־ווידוייהם.

* * *

השדות, הגנים והכרמים הללו, שנזרעו, ניטעו וטופחו במשך דורות במישורי הערבה של ביסרביה בכלל ובדומברובאן בפרט, מוסיפים לצמוח, לפרוח ולהניב והם הם העדים האילמים:

אֵיךְ הוּבְלוּ דֶרֶךְ כְּפָר שַׁלְאֲנַן וְרָוֶה
רֵיחַ פְּרִי וּרְפָתוֹת; בְּכָל גֶּדֶר בִּקְתָה
עָמְדָה (פְּנֵי פְּסֵיפַס הַנַּצְרוּת!) בְּשִׁקְטָהּ
כָּל אֻכְלוּסִיַּת־הָאִכָּר וְחִכְּתָה
לִרְאוֹת בַּמַּחֲזֶה:
– יְהוּדִים מוּבָלִים אֶל הַמָּוֶת מִזֶּה.

(א״צ גרינברג, רחובות הנהר, נא — נב)

היה היתה עיירה ואיננה עוד! ויהודיה, שדבקו באדמה ואחזו במחרשה הרבה שנים לפני שהרעיון הציוני קרם עור, מנגד ראו את הארץ ושמה לא באו, כי הושמדו בידי זדים וטמאים, לקבר ישראל לא הובאו ויום פטירתם לא נודע.

חיים תורן

געווען אַמאָל א שטעטל

בעלעטריסטישע מאָנאָגראַפיע וועגן מיין

היים־שטעטל דאָמבראָווען אין בעסאַראַביע

צום אנדענק פון מיינע עלטערן
אהרן און רחל זיגעלבוים
און מיינע שוועסטער
חנה און ציפקע
אומגעקומען אין דער שׂואָה

אינהאַלט

הקדמה	91
אריינפיר	93
מיטן כּוח פון אַ ניגון . .	96
אלה תולדות	98
אַ "פּרוזדור" קיין ארץ־ישראל .	101
לאַנדוווירטשאַפטלעכע קאָלאָניע .	103
איינטאָניק לעבן . . .	114
פאַרווייילונג	116
פּראָסטע יידן	119
דער רב	130
דעם טאַטענס הויז . . .	135
באַלעבאַטים, יידן חכמים און יוצאי־דופנס . . .	145
דער קנאי	175
אינטעליגענטן	178
משכילים און "עמך" . .	181
משוגעים און נאַראָנים . .	185
בתי־כנסת	190
בני־עלייה	192
עפּילאָג	197

הקדמה

האָסט פאַרוויסט אי די פרייד, אי דעם טרויער,
האָסט מיין היים אויפן ווינט צעהורבעט,
כ׳וועל צוריק זי אין וואָרט אויפבויען,
מיט געוויין אויף די יידישע חורבות.
(אפרים אויערבאַך, "אַ לעבן צווישן
טאָוולען", זייט 126)

מיט די בלעטלעך פונעם דאָזיקן קליינעם ביכל וויל איך שטעלן אַ באַשיידענעם זכרון-דענקמאָל פאַר מיין היים-שטעטל דאָמבראָווען, אַ קליין בעסאַראַבער שטעטל וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ. אינעם יאָר 1835, בערך, איז דאָס שטעטל געגרינדעט געוואָרן און מיטן אָנקומען פונעם גרויסן קאַטאַקליזם, אין יאָר 1940, איז עס חרוב-ומוחרב געוואָרן ביזן פונדאַמענט.

דאָס בוך דערשיינט אין צוויי לשונות — אין העברעיש, "לשון-קודש", מיט וועלכן די יידן האָבן געדאַוונט צו זייער פאָטער אין הימל און אויסגעדריקט זייער בענקשאַפט, טרוים און האָפענונג צוריקצוקומען אינעם לאַנד פון די אבות, אין דער שטאָט פון דוד המלך; און אין יידיש, אינעם "לשון פון די קדושים", מיט וועלכן יידן האָבן זיך באַנוצט אין זייער טאָג-טעגלעך לעבן און אין וועלכן זיי האָבן דערצויגן זייערע קינדער צו תורה, חופה און מעשים טובים.

איך האָב דערציילט וועגן מיין שטעטל און וועגן עטלעכע פון זיינע געשטאַלטן אַזוי ווי זיי האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין יונג האַרץ, און זיך אויפגעהיטן אין מיין זכרון, זינט איך האָב זיי געזען צום לעצטן מאָל, נאָענט צום חורבן.

מיין פאָטערס הויז האָב איך דאָ אָפּגעגעבן בלויז אַ קליין קאַפּיטל. מער וועגן דעם טאַטנס הויז בכלל און בעסאַראַ־בישן שטייגער־לעבן בפרט געפינט זיך אין מיינע ביכער: "בית אבא" (תשט"ו); "בצל גנים" (תשכ"א) און "שם ישבנו" (תשל"א).

מיר, די פאַרבליבענע און פאַריתומטע, פונעם "דאָזיקן פאַר־שניטענעם פּירות־גאָרטן", ווי עס קלאָגט א. צ. גרינבערג, אויף אונדז ליגט די מצווה צו דערציילן אַלץ וואָס איז געווען, כדי אונדזערע קינדער און קינדסקינדער ביז סוף כל הדורות זאָלן געדענקען "את אשר עשה", וואָס דער "עמלק" פונעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט אונדז געטאָן, זיי זאָלן וויסן וואָס זיי און מיר האָבן דאָרט פאַרלוירן.

מיין פריינט אפרים שעדלעצקי, וואָס האָט איבערגעזעצט די מאָנאָגראַפיע אויף ידיש, מיין דאַנק.

חיים תורן

אַריינפיר

דאָס שטעטל, וועגן וועלכן מיר ווילן דאָ דערציילן, איז אין יסוד נישט געווען אַנדערש ווי די איבעריקע בעסאַראַבישע שטעטלעך, חוץ דעם פאַקט, אַז דאָס איז געווען אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניע. מיט זיין לעבנסשטייגער, שפּע געשטאַלטן און אינערלעכע אָרגאַניזאַציע פון די רעליגיעזע און אַלגעמיינע אינסטיטוציעס זיינע, איז כמעט נישט געווען קיין וועזנטלעכער אונטערשיד צווישן אים און די אַנדערע בעסאַראַבישע שטעטלעך פונעם קרייז כאָטין אין צפון ביזן קרייז איזמאַיל אין דרום.

אין קאַלאַראַש פון קעשענעווער קרייז און אין טאַטאַרבונאַר אינעם קרייז אַקערמאַן; אין ליאָווע אינעם קרייז איזמאַיל און אין רעזינע אינעם קרייז אוריעוו; אין רישקאַן אינעם בעלצער קרייז און אין ראַמאַנאָווקע אינעם בענדערער קרייז; אין ליפּקאַן אינעם קרייז כאָטין און אין זגוריצע אינעם קרייז פון סאָראָקע — אין די אַלע ראַיאָנען זענען געווען האַרציקע פּשוטע און פעסטגעבויטע יידן, דער רוב פּראָסטע יידן, האָרעפּאַשניקעס און שווייגערס, "קינסטלער פון שיינעם שווייגן", און זייער ווייניק תלמידי־חכמים און כלי־קודש, וואָס האָבן גאָרנישט מער פאַרמאָגט ווי יראת־שמים, תלמוד־תורה און מעשים־טובים; און דורכגענומען זענען זיי געווען מיט אהבת־ישראל, אמונת־ישראל, טראַדיציע פון דורות און בענקשאַפט נאָך ציון.

הלמאַי זאָלן מיר לייקענען? געווען דאָרט אויך אַ סך

עם־הארצות, יידן וואָס האָבן באַקומען דעם צונאָמען "גוי". און טאַקע, וואָס איז דער חידוש וואָס די "קליינינקע אותיות" האָבן ביי זיי אַרויסגערופן קאָפּ־שווינדל און אויגן־ווייטיק? זייער לערנען אין חדר האָט זיך זייער אָפּט איבערגעריסן שוין אויף דער שוועל פון בר־מצווה, מחמת אַרעמקייט, פאַר־יתומטקייט אין פריען עלטער, פּרנסה־זאָרג און שווערע ביי־טערע האַרעוואַניע; אָדער מחמת די באַדינגונגען פונעם לעבן אין פאַרוואָרפענע דערפער, אין וועלכע עס איז צומאָל קיין מנין יידן נישט געווען. אין אַן אָרט ווו לימוד תורה איז נישטאָ — ווי איז שייך צו טרעפן דאָרט לומדים? מיט גרויס מי האָבן זיי קוים אויסגעלערנט דעם "קידוש" און "קדיש", און אויך דאָס איז ביי זיי אַרויסגעקומען צעשטאָכן און צע־בראָכן, מיט גרייזן. שרייבן אַ בריוול אָדער מאַכן אַ חשבון איז געווען איבער זייערע גייסטיקע כוחות, הגם פון דער נאַטור אויס זענען זיי ווייט נישט געווען קיין מלופּם־קינ־דער נאָר מענערלעך־געבויטע, מיט האַרטע מוסקולן, וואָס האָבן געשפּאָלטן קלעצער מיט איין זעץ מיט דער האַק; אַ נעם געטאָן אַ זאַק מעל אָדער אַ פאַס וויין ווי אַ הינדל צום שלאָגן כפּרות. אפילו מיט זייער פּראָסטן, רויען לבוש זענען זיי ענלעך געווען צו זייערע גויישע שכנים, רחמנא־ליצלן. אונטער זייערע בורקעס און פעלצן האָבן אָבער געקלאַפּט וואַרעמע, תמימותדיקע יידישע הערצער. על־פּי־רוב האָבן זיי געוווינט הינטערן שטעטל, אין די פאַרשטעט, אין די "געס־לעך פון די דריי פייען" (פ׳ליישערס, פ׳ישערס און פ׳ארערס־פורמאַנעס). זייערע הייזער זענען געווען אַזוינע, ווי ביאַליק האָט געשילדערט אין דער פּאָעמע "פרידה": "אַרעמע דירות, צעריסענע דעכער און ווענט וואָס האַלטן ביים איינפאַלן, פאַרזונקען אין זאַמד ביזן מיטן". אָט די "עמך"־יידן, וואָס

זענען נישט געווען היגטערשטעליק לגבי זייערע ברידער אינעם שטעטל וואָס שייך זייער גבורה און שטאַרקייט, זענען אָבער געווען יידן מיט האַרץ און נשמה; מוכן ומזומן אין יעדן מאָמענט איינצושטעלן דאָס לעבן פאַר קידוש שם ישראל, תורת ישראל און כבוד פון דער משפחה. וועגן זיי און זייער גלייכן האָט זלמן שניאור געזונגען דעם "לויב־געזאַנג פאַר עם־הארצות", אינעם פראָלאָג צו זיין "נח פאַנדרע":

"ווו זענט איר אַצינד, איר דעמבענע יידן מיט די ברייט־נאָזיקע שטיוואַליעס און מיט די צעשוווּמענע, פאַרברענטע בעזער ווי ביי לייבן? איר, באַלעגאַלעס, קצבים, נאָסקע־טרעגער, ליימער, זעגער... אייער קול איז געגאַנגען ווי פון אַ פּוסטער פאַס אַרויס, און אין אייערע קינדערשע אויגן האָט געשפּילט דער כוח פון לעבן.

ס'האָט פון אייך שטענדיק געשמעקט מיט וואַלד, מיט דיעגעכץ, מיט קאָרענע מעל, מיט פרישע פעלן...

די בענקשאַפט נאָך פעלד און וואַלד קומט פון אייער ערדישער פּראָסטקייט, פון אייערע מעשיות, דער ווילן דורכצוברעכן די לעצטע טויערן פון דער געטאָ שטאַמט אויך פון אייך, פון אייער מיטן..."

מיטן כוח פון אַ ניגון

וואָס איז געווען דער סוד פונעם חן און צויבער פון אָט די ווינקעלעך און שטעטלעך ביי די ברעגעס פונעם פּרוט און דניעסטער? איז דאָך באַקאַנט אַז ד אָ ר ט (און עס רעדט זיך דאָך וועגן די ק ל יי נ ע שטעטלעך) האָבן געלעבט, אויך רייכע קינדער אַ לעבן פון אָרעמקייט און דלות, און דעם ערשטן וויסן אונדזערן האָבן מיר דערוואָרבן אינעם פינצטערן, ענגן און דערשטיקנדיקן "חדר"; וואַסער האָבן מיר געשעפּט פונעם ברונעם און פון קוואַל; אין די שטאַרקע ווינטערדיקע טעג האָבן מיר זיך געוואָרעמט ביי אויוונס געהייצט מיט שטרוי און טיזיק (בלויז אין די הייזער פון די עשירים האָט מען געהייצט מיט האָלץ!), און אפילו ביי טעפּ מיט האָלעוועשקעס. אין די אַ שטעטלעך האָבן מיר נישט געוווּסט אַז עס איז בכלל בנימצא א קינאָ און טעאַטער; אַ נעבעכדיקער צירק געבראַכט פון מרחקים דורך אַ ציגיינער־קאַפּעליע אָדער אַ "פּיעסע" אויפגעפירט דורך היימישע אַקטיאָרטשיקעס אינעם שטעטל, זענען דאָך געווען אומפּאַר־געסלעכע איבערלעבענישן. דאָרט האָבן מיר זיך געשלעפּט אין אַ פינצטערער פייכטער און קאַלטער באָד, כדי זיך טובל־זיין אין וואַרעם וואַסער פון איין ערב שבת צום אַנדערן, און אויך דעם "פאַרגעניגן" האָבן זיך געקענט דערלויבן בלויז "נגידים" מיט זייערע משפחות. ווער געדענקט נישט ווי מיר פלעגן דיסקוטירן מיט די פאַרשידענע מינים "לינקע" וואָס האָבן פאַרלייקנט דעם ציוניסטישע געדאַנק, אָפּגעשפּאָט פון די חלוצים וואָס גרייטן זיך עולה־זיין קיין ארץ־ישראל, וואָס

האָבן נאַאיוו געגלייבט, אַז נאָר זייער אידעע וועט ברענגען די גאולה אויף דער וועלט און אויסלייזונג פאַרן יידישן פאָלק.

פונדעסטוועגן איז דאָס דאָזיקע קליינע, אָרעמע און גרויע לעבן געוועזן דורכגעדרינגען און דורכגעזאַפּט מיט אַ ספּעציעלן ניגון, אַ ניגון פול מיט מענטשלעך ליכט, אמונה און דביקות אין מענטשלעכע ווערטן, אין לעבנס־ווערטן און טראַדיציע־ווערטן; אַ ניגון וואָס איז פול געוועזן מיט מסירת־נפש, לעבנס־פרייד און אַרבעטס־פרייד. אָט דער ניגון, דאָס דאָזיקע באַהאַלטענע ליכט, איז נישט געוועזן דאָס אייגנטום פון דעם אָדער יענעם שטעטל, נאָר דער חלק און די נחלה פון אַלע יידישע שטעטלעך אינעם בעסאַראַבישן גלות.

אַלע, אַלע ווי איינער, אָרעם און רייך, תלמידי־חכמים און עמי־הארצים, ״זיידענע יידן״ און ״עמך״, האָבן אין דביקות געזונגען און מקיים־געוועזן פאַקטיש דאָס באַקאַנטע פאָלקס־ליד:

״וואָס מיר זענען זענען מיר,
אָבער יידן זענען מיר;
וואָס מיר טוען טוען מיר,
אָבער יידן בלייבן מיר״ — — —

און באמת: אין אָט די געגנטן האָבן געלעבט, געהאָרעוועט און געחלומט גוטע יידן, שלימותדיק אין גוף און גייסט. און אַז עס אָנגעקומען דער גרויסער מוראדיקער אומקום, דאָס אומגליק וואָס האָט חרוב־געמאַכט די שטעטלעך ביזן יסוד, פאַרוויסט זייערע היימען און צענטליקער־צענטליקער טויזנטער זענען אומגעקומען מיט אַלע מיתות משונות, זענען זיי אַלע געשטאָרבן ווי כשרע יידן, זיי זענען געגאַנגען אויף קידוש השם, מיטן ״שמע ישראל״ אויף זייערע ליפּן.

אלה תולדות...

ווען איז דאָמבראָווען געגרינדעט געוואָרן? דער באַקאַנ־טער אַגראָנאָם עקיבא עטינגער (1872—1945), דער מאַן פון וויזיע און טאַט, וואָס האָט געגרינדעט און אָנגעפירט מצד ייק״א (יידישע קאָלאָניזאַציע־געזעלשאַפט) מיט דער מוסטער־פערמע פאַר יידישע לאַנדווירטשאַפטלעכע ישובים אין בעסאַראַביע און פאָדאָליע (אין די יאָרן 1898—1911), שרייבט אין זיין בוך ״מיט יידישע לאַנדווירטן אין די תפוצות״ (1942):

״אין יאָר 1835 האָט די רוסישע ממשלה זיך גענומען גרינדן יידישע קאָלאָניעס אין בעסאַראַביע. עס זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן די תקנות וועגן ״צוציען יידן צו ערד־אַרבעט״. לויט די פאַראָרדענונגען האָבן לאַנד־באַזיצער, וואָס האָבן געהאָלפן אַריבערפירן יידן אויף ערד־אַרבעט דורך פאַרקויפן אָדער נעמען אויף אַרענדע ערד, באַקומען חוץ דעם פרייז פון דער ערד אָדער פאַר דעם אַרענדע־אָפּצאָל וואָס עס האָבן געגעבן די זידלער, אויך מאָנאָפּאָל־רעכט און ערן־טיטולן. נאָכן פאַרעפנטלעכן דאָס דאָזיקע געזעץ זענען אינעם קרייז סאָראָקע און בעלץ געגרינדעט געוואָרן זעקס קאָלאָ־ניעס אויף געקויפטן באָדן — דאָמבראָווען, לובלין, מאַרקולעשט, ווערטוזשען, בריטשעווע, וואַליאַ־לוי־וואַד — — —״ (זייט 80).

דאָמבראָווען איז בכן געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1835 בערך, אין טעג פון בהלה און ווירוואַר און אין דער תקופה

פון די "קאָנטאָניסטן", ווען די רוסישע רעגירונג האָט פאַר־אָרדנט, אַז יידן וואָס וועלן מסכים־זיין צו באַזעצן זיך אין בעסאַראַביע און זיין ערד־אַרבעטער, וועלן באַפרייט־ווערן אויפן גאַנצן לעבן פון מיליטער־דינסט, און אויף אַ צייט פון צען יאָר, וועלן זיי אפילו באַפרייט־ווערן פון שטייערן. יידן האָבן דאָ איינגעקויפט שטיקלעך ערד פאַר גוט געלט ביים ערד־באַזיצער, וועמענס זיץ־אָרט איז געוועזן אין יאַסי. ר׳ מ״מ דאַווידזאָן, אין זיין העפט "בצל האילן" (תש״ה) ז״ז 13—14 איז מעיד: "אין מיינע הענט געפינען זיך אין אָריגינאַל, אין כתב־יד, די תקנות פון דער 'חברה־קדישא' פון דער שטאָט דאָמבראָווען פון יאָר תקצ״ח (1838)". וויבאַלד אין 1838 זענען שוין אויסגעאַרבעט געוואָרן תקנות פון דער „חברה קדישא", הייסט דאָס, אַז די קאָלאָניע האָט זיך וויניקסטנס געגרינדעט צוויי־דריי יאָר פריער.

ר׳ מ״מ דאַווידזאָן דערציילט ווייטער אינעם דערמאָנטן העפט: "דער זיידע ר׳ מענדעלע ז״ל, וואָס האָט שוין דע־מאָלט געהאַט אַ נישט־קליינע משפחה, פיר זין און אַ טאָכטער, איז אויך צוגעשטאַנען צו די אָפּשטאַמיקע פון מעזשיבוש און מאָהילעוו־פּאָדאָלסק און האָט זיך מיט זיין הויז־געזינד באַ־זעצט אין דער קאָלאָניע ווי אַ קאָלאָניסט, געקויפט אַ שטיקל ערד, וואָס איז באַאַרבעט געוואָרן דורך זיינע זין אַזוי ווי די אַנדערע יידישע פויערים, און ער אַליין איז געזעסן על התורה ועל העבודה, ווי דער רב פון דער קאָלאָניע, תחילת שלא על מנת לקבל פרס און ערשט אין שנת ת״ר (1840), איז ער אָפיציעל נאָמינירט געוואָרן אַלס ערשטער רב דמתא אין דער קאָלאָניע, און ער האָט געפיטערט זיין עדה טריי און מיט איבערגעגעבנקייט, און איז באַליבט געוואָרן ביי דער גאַנצער עדה אין משך פון איבער פערציק יאָר, ביז

זיין עולה־זיין אין שנת תרמ״ב, אויף זיינע עלטערע יאָרן, אינעם הייליקן לאַנד אַריין״ (דאָרט, דאָרט).

יאָ, עס איז אַ פּיל־באַדייטנדיקער סימבאָל דער עצם פאַקט, וואָס דער ע ר ש ט ע ר רב פון אָט דער קליינער און פאַר־וואָרפענער קאָלאָניע, איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל מיט נײַנציק יאָר צוריק, און איז נפטר־געוואָרן אין ירושלים, אַ יאָר נאָך זיין עליה, כ״ג אדר תרמ״ג (1883).

מיטן לויף פון די יאָרן איז די קאָלאָניע געוואַקסן. חוץ ערד־אַרבעטער זענען צוגעקומען אויך אַביסל קרעמער, סוח־רים און בעלי־מלאכה: שניידערס, שוסטערס, שמידן, פעלצן־מאַכערס, סטאָלערס, פורמאַנעס און בערך אַ מנין פון פרייען באַרוף (דער רב, צוויי שוחטים, דער רופא, אַן אַפּטייקער און עטלעכע לערערס אין דער פאָלקשול). אין יסוד איז אָבער דאָמבראָווען געבליבן אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניע, פון די ערשטע אין בעסאַראַביע, וועמענס יידן זענען געווען פליי־סיקע ערד־אַרבעטער און מקיים געווען דעם ״מיטן שווייס פון דיין פנים זאָלסטו עסן ברויט״. אויך יענע יידן וואָס האָבן געהאַט אַ סך ערד און פאַרמאָגט סטאַדעס שעפּסן און רינדער, זענען נישט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט נאָר געאַרבעט און געפּראַצעוועט אין פעלד און אין וויינגאָרטן, אין סעדער און לאַנקעס, פון מאָרגן־פרי ביזן זון־אונטערגאַנג. יעדער מין תבואה און פרוכט וואָס די פעטע בעסאַראַבישע ערד איז געווען מסוגל אַרויסצוגעבן און אַרויסשפּראָצן, איז געווען אין תחום פון זייער באַשעפטיקונג און פאַראינטערעסירונג, אָנהייבנדיק מיט ווייץ און גערשטן, קאָרן און האָבער, קאָשע און קוקורודזע ביז פרוכטן, וויינשטאָקן און טאַבאַק, ירקות, און אפילו האָניג האָבן זיי אַרויסבאַקומען פון זייערע בינ־שטאָקן.

אַ „פּרוזדור" קיין ארץ־ישראל

אויב בעסאַראַביע האָט זוכה־געווען צו זיין אַ מין „פּרוז־דור" קיין ארץ־ישראל („דורך בעסאַראַביע קיין ארץ־ישראל" — איז געווען די לאָזונג), איז דאָס אַדאַנק דער קייט לאַנד־ווירטשאַפטלעכע קאָלאָניעס פון וועלכע דאַמבראָווען איז געווען איינע און די גרעסטע פון זיי. אַזוי שרייבט דאָך ע ט י נ ג ע ר אין זיין דערמאָנטן בוך: „אין דער קאָלאָניע דאַמברעווען, די גרעסטע פון די קאָלאָניעס אין בעסאַראַביע, מיט אַ ישוב פון 400 משפחות ——— האָט זיך אויסקריס־טאַליזירט אַ טיפּ פון אַ קליינעם לאַנדווירט מיט אַ געמישטער ווירטשאַפט אויף אַ שטח פון 60—80 דונאַם, וואָס האָט באַ־זירט אויף ווייץ און קוקורודזע, אויף אַ גרינס־גאָרטן און טיילמאָל — אויף אַ סאָד מיט פּרוכטן־ביימער, וויינגאָרטן, איין אָדער צוויי מילך־קי אָדער 10—20 שעפּסן אין אַ „בשותפותדיקער" סטאַדע מיט שכנים. אַזאַ אייגנטימער, ער און זיין ווייב, זין און טעכטער, אַלע זענען זיי געווען איינ־געטאָן אינעם באַאַרבעטן זייער נחלה און אויך געאַרבעט ווי פּועלים אין אַנדערע ווירטשאַפטן" (זייט 84).

וועגן דער פליסיקייט פון די פּויערים אין דער קאָלאָניע איז אונדז באַגלייבט די עדות־דערקלערונג פון עטינגער, וואָס שרייבט ווייטער אין זיין דערמאָנטן בוך: „די מענטשן פון דאַמבראָווען האָבן זיך אַנגעהויבן אויסצייכענען ביים קולטיווירן פאַרשידענע מינים באַבעלעך, אַרבעס, אוגערקעס און אַרבוזן. אויף די אויסשטעלונגען איינגעאָרדנט דורך דער

זיעמסטוואָ * אין די קרייז־שטעט, האָבן זיך באַוויזן עקספּאָ־נאַטן פון דימענטשטיין פון דאָמבראָווען, וואָס האָט קולטיווירט זרעים פון פעלד־און גאָרטן־געוויקסן, פון די בעסטע זריעות וואָס זענען פאַר אים באַשטעלט געוואָרן דורך דער באַרימטער זרעים־פירמע אין פּאַריז 'ווילמורען'. דימענטשטיין האָט באַ־קומען גרויסע פּרעמיעס מיט וועלכע ער איז שטאָלץ געווען" (ז"ז 103—104).

דימענטשטיין איז נישט געווען דער איינציקער אין דער קאָלאָניע וואָס האָט באַאַרבעט די ערד, נישט בלויז מיט די הענט נאָר אויך מיטן מוח... די משפחות ווייגבערג (דער איינציקער שריד פון דער משפחה וואָס האָט זוכה־געווען עולה־זיין, איז דער אַגראָנאָם ז א ב כ ר מ י) און קאָרנבליט, ראַבינאָוויטש און אָקסנפעלד, האָכבערג און פוקס, אדג"ל, אַלע האָבן זיי זיך איבערגעגעבן דער לאַנדווירטשאַפט מיט האַרץ און נשמה, מיט התלהבות און איבערגעגעבנקייט, האָבן באַפּעסטיקט און אויסגעשטאַט זייערע ווירטשאַפטן לויט די מאָדערנסטע אַרבעטס־סיסטעמען און אויפן גרונט פון קאָנט־ראָלירטע און אויסגעפּרוווטע וויסנשאַפטלעכע חידושים.

דער דאָרפישער כאַראַקטער פון דאָמבראָווען האָט זיך נישט געענדערט אויך נאָכן יאָר 1918, ווען בעסאַראַביע איז אָנגעשלאָסן געוואָרן צו רומעניע. ביים אָנקומען אין דער קאָ־לאָניע האָט דעם באַזוכער באַגעגנט אַן אַראָמאַט פון שאַרפע, שטאַרקע ריחות פון הויפנס פּאַשע־גראָזן און שעפּסענע "ברינזע"־קעזן, אַ מעקן פון קי און צוואָלעווען פון פערד, אַ געבילערײ פון הינט און קוואַקערײ פון הינער, אַ קלאַ־פּערײ פון האַמערס און טופּערײ פון וועגענער. דאָס אַלץ

* לאָקאַלע דאָרפישע מאַכט.

האָט זיך צייטנווייז אויסגעמישט מיט האַרץ־באַגנדיקע ניגונים און פאָלקסלידער וואָס האָבן זיך געטראָגן פון איין עק קאָ־לאָניע ביזן צווייטן, און עדות־געזאָגט קליפּ און קלאָר, אַז דאָ איז נישט סתם אַ שטאָט אָדער שטעטל נאָר אַ ייִדישע לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניע.

לאַנדווירטשאַפטלעכע קאָלאָניע

דאָמבראָוועז, אין דעם שטעטל ווו איך בין געבוירן און דורכגעמאַכט מיינע קינדער־יאָרן, זיין געשיכטע איז קנאַפּ און קורץ בעת זיין געאָגראַפיע — גרויס ווי אַ לעכל פון אַ נאָדל. מיט איבער הונדערט יאָר צוריק איז דאָס שטעטל געגרינדעט געוואָרן און מיטן אָנקומען פונעם גרויסן חורבן איז עס צעשטערט און חרוב־געוואָרן, איז אויסגעלידיקט געוואָרן סיי פון זיינע לעבעדיקע איינוווינער סיי פון זיינע טויטע. אויפן בית־הקברות איז געבליבן בלויז איין מצבה!...

אין דער אמתן — נישט קיין שטעטל און נישט קיין דאָרף נאָר פאָקטיש אַ פערמע, איז דאָס געווען, אַ לאַנדווירטשאַפט־לעכע קאָלאָניע מיט אַן ערך 450 משפחות, אויף אַ מרחק פון 12 ק״מ פון דער קרייז־שטאָט סאָראָקע, די שטאָט פון וויינ־גערטנער, ביי די ברעגעס פונעם דניעסטער, און בערך 18 ק״מ פון דער באַן־סטאַנציע אין מאַרקולעשט. צוויי הויפּט־גאַסן

האָבן דורכגעשפּאָלטן דאָמבראָווען אין דער לענג און ברייט און נאָך אַ דריי—פיר געסלעך האָבן זיך געשלענגלט ביי דער זייט, ספּק סטעזשקעס און ליקלעך, ספק אַרומגעצוימטע הייף, אינדזעלעך אַזעלכע אינמיטן ״גרויסן ים״. די איינציקע הויפּט־גאַס, אַ מין ערשטע פּראָנט־ליניע, האָט זיך געשלענגלט און געדרייט פונעם וועג וואָס פירט צו דער קרייז־שטאָט ביזן ״שליאַך״, אַ געדרייטער וועג וואָס פירט דורך דערפער און דורך דעם געדיכטן וואַלד צו דער באַן־סטאַנציע. בעת די צווייטע הויפּט־גאַס, די שול־גאַס, האָט זיך אָנגעהויבן מיטן בית־הקברות, האָט אַראָפּגענידערט ביזן סאַמע מיטן פון שטעטל און איז איבערגעבראָכן געוואָרן אינמיטן, נאָענט צום ״יאַר״ — אַ לאַנגער און טיפער קאַנאַל, אַן ערך צוויי הונ־דערט פוס די ברייט, אַ לעבעדיקער דענקמאָל פאַר אַ לאַנגער ריי איינגעפאַלענע און פאַרזינקענע הייזער בעת דער מורא־דיקער ערד־ציטערניש, וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען מיט אַ יובל יאָרן פריער. יענער חורבן וועגן וועלכן עס האָבן אַרומ־געשוועבט אומצאָליקע לעגענדעס וואָס זענען איבערגעגאַנגען פון מויל צו אויער, האָט עטלעכע צענטליק הייזער פוןביידע זייטן גאַס פאַרוואַנדלט אין פאַרוויסטע חורבות. לייכט משער צו זיין זיך, אַז דער ״יאַר״ וואָס האָט גענוצט פאַר אַן אַל־געמיינעם מיסטקאַסטן און אָפּפלוס פון אומרייניקייטן האָט אַרום זיך נישט פאַרשפּרייט קיין גוט־שמעקעדיקע ריחות. במילא האָט ער נישט צוגעגעבן פיל צום גוטן נאָמען פונעם שטעטל. אַז אַ וויכטיקער גאַסט איז אָנגעקומען אינעם שטעטל און געוואָלט זיך באַקענען מיטן אָרט, האָט מען אים דעם ״יאַר״ געוויזן בלויז פונדערווייטנס, ער זאָל חלילה נישט באַקומען קיין קאַטאַר... כדי אָבער ער זאָל האָבן אַ פאַר־געניגן האָט מען דעם גאַסט געפירט צו דער ״טאָליקע״ —

אַ גרינער טאָל אַרומגערינגלט מיט פעלדער, גערטנער און לאָנקעס, אַ מין ווייכער אָנגענעמער גראָז־טעפּיך פאַר די איינוווינער פונעם גאַנצן שטעטל וואָס האָט זיך געצויגן פון דער שולע ביזן טייכל, וואָס האָט געשטראָמט צופוסנס דער מיל.

אין די זומערדיקע נעכט, באַזונדערס שבת־צו־נאַכטס, איז די "טאָליקע" פול געווען מיט מענטשן; אַלט און יונג האָבן דאָ פאַרברענגט און גענאָסן פון דער אָפּפרישנדיקער, ריינער, שמעקנדיקער לופט וואָס זיי האָבן טיף אַריינגעאָטעמט אין זיך. בניחותא, מיט הרחבת הדעת און מיט דאָרשט האָט מען איינגעזאַפּט אין זיך דעם שאַרפן ריח פון די גרינע לאָנקעס. די ברייט־צעשפּרייטע, און אין ניגון־פאַרזונקענער "טאָליקע", איז געווען אַ זיכערער מקום־מקלט פאַר פאַרליבטע פּאָרלעך, און אַ סטאַביל אָרט פאַר באַגעגענישן פון די "חדר"־יינגלעך און שול־תלמידים, אַן אָרט פאַר שפּיל, קונדייסישע שפּיצלעך און שטיפערייען. קיין שום רעש און גערודער האָט נישט פאַרשטערט די אַבסאָלוטע שטילקייט, נישט פּוגם־געווען די שלוותדיקע רו. די "טאָליקע" האָט איינגעזאַפּט אין זיך אַלע סודות און בענקשאַפטן, לעכצענישן און שעפּטשענישן, האָט זיך צוגעהערט צו האָרץ־אַראָפּרעדענישן און וויכוחים, פּאָלי־טישע און אידעאָלאָגישע צוזאַמענשטויסן און פאַרמעסטן, און האָט אויפגענומען זיסע ניגונים און ציטערנדיקע השתפכות־הנפשן פון פאַרחלומטע יוגנטלעכע. און אַז איר האָט דאָרט, אינעם שאָטן פון איינעם פון דיביימער, געזען אין דער דעמערונג־שטילקייט עמיצן ליגן אויסגעצויגן איבערן וואָ־רעמען גראָז, אינגאַנצן פאַרזונקען אין לייענען, האָט איר געוווסט, אַז נישט בלויז וואָס ער לייענט נאָר ער לעבט איבער, ער אָטעמט אַריין אין זיך, ער גלייבט באמונה שלימה אין

יעדן בילד, געשעעניש און שילדערונג אינעם בוך. אז ער איז מיד געוואָרן פונעם לייענען אינעם ליכט פון דער שקיעה, האָט ער פאַרוואָרפן דעם קאָפּ אַרויף און זיך צוגעהערט צום פייגל־געזאַנג, צום מרוקען פון די זיך פאַשנדיקע קי אויף דער לאָנקע און צום קוואַקעריי פון די זשאַבעס אינעם שכנותדיקן טייכל; האָט לאַנג געקוקט אינעם פאַרדרימלטן האָריזאָנט, אויף די קאָליריקע פעלדער און פאַשע־שטחים מיט די סטאַ־דעס שאָף אַרומגעקרוינט מיט ווייַנגערטנער און סעדער, וועלדער און פיל שטעטלעך און דערפער, אַ "ים פון גויים"...

אַ ספּעציעלער חן איז געלעגן אויסגעשפּרייט איבערן שטעטל אין די הייסע, זומערדיקע פאַרנאַכטן און שטילע אָוונט־שעהן, ווען עס איז קילער געוואָרן. די סטאַדעס זענען צוריקגעקומען פון דער פאַשע און די מענטשן, מיד פון דער טאָג־פּראַצע, האָבן זיך אויסגעזעצט אין די אָפענע וועראַנ־דעס און איבער די פון אַלטקייט־צעבראָכענע הילצערנע בענק. אַנדערע האָבן שפּאַצירט אין גאַס מיט די צעפּאַטלטע ארבע־כנפות אינעם בלאָזנדיקן ווינט. די גאַנצע לופט איז געווען דורכגעזאַפּט מיט ריחות פון פאַשע־גראָזן און מיסט, מיט פרייד פון אַרבעט און געזאַנג פון אַן אַרבעטס־לעבן. אַ רעש פון וועגעלעך אָנגעלאָדען מיט סנאָפּעס תבואה און אויסגעט־טריקנט היי, דאָס מעקן פון בייכיקע, ברוסטיקע קי, דאָס בלעקן פון די צעשטיפּטע קעלבלעך, דאָס הירזשען פון די פערד און האָצקען פון די געשיקטע לאָשיקלעך, דאָס האָוקען פון די שטאַרקע שאַרפצונגיקע הינט, דאָס קוואָקן פון די הינער און דאָס צוויטשערן פון די כאָפּטעס פייגל, האָט זיך צוזאַמענגעגאָסן מיט אומעטיקע קלאַנגען וואָס האָבן זיך געטראָגן פון די פאַסטעך־פייפלעך. דאָס ריטשען פון "גויים" און דאָס הויכע ווילדע געלעכטער פון געזונטע שיקסעס,

באַלייביקטע, פאַרברוינטע, מיט באַקעטע הענט און פיס, וואָס זענען צוריקגעקומען פון דער אַרבעט אין זייערע באַענטע דערפער, מיט די אַרבעטס־כלים אין די הענט און רוקזעק אויף די פּלייצעס, האָט זיך געהערט פונדערווייטנס, פון מרחקים — ווי אַ לאַנגגעדויערנדיקע האַרץ־פאַנגענדיקע מע־לאָדיע. באַלעבאָסטעס האָבן געגרייט דעם טיש מיט גערו־דער און טומל, געגרייט די "וועטשערע", די איינציקע מאָל־צייט וואָס איז געגעסן געוואָרן צוזאַמען, אָבער נישט די איינציקע סעודה וואָס איז געגעסן געוואָרן מיט אַפּעטיט, מיט לוסט אין די אויגן און מיט אַ שמאַטשקעריי. די יונגע, נאָכן אָפּוואַשן זיך מיטן קאַלטן וואַסער פונעם ברונעם און געשמאַקן "אַריינרייבן" אַ סעודה, זענען אַרויס גרופּנווייז אין די גאָרטנס און ווײַנשטאָקן, איבער דער "טאַליקע" און איבער אַלע ווינקעלעך פון שול־גאָרטן. אַנדערע זענען אַוועק איבער די שמאָלע סטעזשקעס וואָס שניידן דורך פעלדער און שלענגלען זיך צווישן וואַלד־ביימער און דערפער; זיי זענען דערגאַנגען ביז מרחקים, ווו אַ בלווילעכער נעפּל איז געהאַנגען איבערן סטעפּ איינגעהילט אין שטילקייט און אין אַ רויטקייט, וואָס צינדט זיך אינעם גאָלד פון שווער־באַלאַדענע, אָנגעשטופּטע מיט זאַנגען, ווייץ־פעלדער.

דער צענטער פאַר אַט די שפּאַצירן איז אָבער געווען דער שול־גאָרטן — אַ "גן־עדן התחתון" פאַרן גאַנצן שטעטל, סיי אַ שטאָטישער גאָרטן סיי אַ פאַרוויילונגס־גאָרטן, גרויס און ברייט, מוסטערהאַפט געציכטלערט. יעדער וואָס איז אַריין אין אַט דעם גאָרטן פון דער שולע האָט געפילט אַז די ביי־מער, געננוי ווי די שטיינער וואָס יעקב אבינו האָט געלייגט צוקאָפּנס, קריגן זיך צווישן זיך, לייגן פאַר זייער שאָטן און זייערע פּירות, קערנדיקע דערקוויקנדיקע פרוכטן פון אַלע

מינים: גרויסע, גרינלעכע עפּל ווי אַ פויסט די גרויס; זאַפ־
טיקע און זיסע באַרנעס וואָס טריפן מיט האָניג און זאַפט,
וואָס שפּריצט אַרויס באַלד ביים ערשטן ביס; שוואַרצע, געלב־
לעכע און רויטלעכע פלוימען; פערסיקעס מיט אַ ברוינלעכער
הויט מיטן ריח פון אַפריקאַסן; זיסע געשמאַקע ערד־יאַגדעס,
וועמענס אמתדיקן טעם האָט מען דערפילט באַזונדערס ביים
עסן דאָס גלייך ביים אָפּרייסן פון די קוסטעס, מיט אָדער אָן
אַ דערלויבעניש, און איבער אַלעם — דער שאַרפער פאַר־
שיכורנדיקער ריח פון די ניס־ביימער, אַ ריח וואָס איז אַריינ־
געדרונגען אין אַלע איברים, געררייצט דעם אַפעטיט, גע־
שטאַרקט דעם דאָרשט. דער גאָרטן פון דער שולע און דער
״יאַר״ זענען געווען צוויי זייטן פון דער מטבע פונעם
שטעטל, סימבאָלן וואָס האָבן מרמז־געווען אויף זיין כאַראַק־
טער: דער ״יאַר״ — דער סימבאָל פון מיאוסקייט און אַלץ
וואָס איז דערמיט פאַרבונדן, בעת דער גאָרטן פון דער שולע,
מיטן כישוף פון זיין בליונג געגנוי ווי מיטן אומעט פון זיין
בלעטער־פאַל, מיטן שפע פון זיינע רייפע און שווערע אַראָפּ־
שווערנדיקע פרוכטן ווי מיטן חן פון זיין פאַרפירערישקייט,
האָט סימבאָליזירט די דביקות אין מי און דעם גלויבן אין
דער ברכה פון דער ערד.

אַ שטעטל וואָס איז כמעט אינגאַנצן געווען באַוווינט מיט
יידן איז געווען דאָמבראָווע, אָבער בלויז ביים ראַנד פון
דער ״טאָליקע״ און אינעם ווינקל פון דער שוסטער־גאַס, אין
אָרעמע, נעבעכדיקע הייזקעס, האָבן געוווינט עטלעכע גויים,
אַ טייל פון זיי שומרים פון די סעדער, וויינגאָרטנס און פעל־
דער; זיי האָבן עוסק געווען אין היימישע הויז־און פעלד־
אַרבעטן, אַ טייל געווען האָלצהעקער און וואַסער־שעפּער, בעת
אַלע ווי איינער זענען געווען ״שבת־גויים״! פאַר אַ פרומהדיקן

לוין, פאַר אַ שטיקל ווייסע חלה, אָדער אַ גלאָז טיי, האָבן זיי שבת איינגעהייצט די אויוונס, אַראָפּגענומען די קופּערנע לייכטערס פון די טישן און געמאָלקן די קי. זומער אויך געברענגט קאַלט וואַסער פונעם ברונעם — כדי צו דער־קוויקן דאָס האַרץ נאָכן זיסן נאָכמיטאָג־שלאָף. ווי עבדים נרצעים זענען די אַלע גויים געווען פאַר די יידן אינעם שטעטל; געאַרבעט און באַדינט מיט איבערגעגעבנקייט און הכנעה, פאַרשטאַנען יידיש און געווען בקיא אין אַלע יידישע יום־טובים. אַלע האָבן זיי אָבער געוווּסט, אַז זיי זענען טרייע שליחים פון זייערע מאַסן ברידער אין די דערפער פון דער געגנט, גויים וואָס האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד און מורא און תמיד געווען אַ וואָרענונג, אַז דאָס גאַנצע שטעטל איז נישט מער ווי אַ קליין, אָרעם און שוואַך אינדזעלע אין אַ צע־שטורעמטן, ברויזנדיקן ים . . .

דאַמבראָווען, איינע פון די שטעטלעך אין דער געבענטש־טער, פרוכטבאַרער בעסאַראַביע וואָס האָט געהאַט אַ שם אין מרחקים ווי אַ מוסטערהאַפטע דאָרפישע קאָלאָניע, זיינע יידן — ווי דער רוב בעסאַראַבער יידן — זענען געווען ברייט־פּלייציקע מיט געזונטע, פאַרברוינטע פּנימער, פול מיט ענערגיע און לעבנס־פרייד. פּראָסטע יידן, וואַרעם־האַרציקע און אָפנהאַרציקע, וואָס האָבן געלעבט פון דער ערד און פון אייגענער אַרבעט און דערביי מיט זייער גאַנצער נשמה און וועזן געווען פאַרבונדן מיט תורת ישראל און יידישע מינ־הגים. די מענער האָבן געאַקערט און געזייעט, געשניטן און מיט געזאַנג איינגעזאַמלט די בינטלעך תבואה אין זייערע שייערן, געדראָשן און געגאַרבט, געריסן טרויבן און געטראָטן ווייַן, איינגעזאַמלט ירקות פון די גאָרטנס און געבויט שפּייכ־לערס און אַמבאַרן, געגראָבן קעלערס און געגרייט ברענעכטס

אויף ווינטער. אויך די ווייבער האָבן געגעבן זייער חלק — געבאַקן, געקאָכט און געוואַשן, געמאָלקן די קי און ציגן, געפּאָרעט זיך אין די הינערשטייגן, געהייצט די אויוונס מיט שטרוי און קובעבע, און דערביי געבוירן קינדער, דערצויגן יינגלעך און מיידלעך — געזונטע, פרייליכע, בלויאויגיקע, קלאָראויגיקע. די קינדער, שוין אין יונגן עלטער האָבן גע־האָלפן אין יעדער אַרבעט און מלאכה, אין שטוב און אין פעלד, הגם פון דער פליכט אין חדר און שולע זענען זיי נישט געווען פטור, ווייניקסטנס ביזן בר־מצווה־עלטער.

דאָס שטעטל איז געגרינדעט געוואָרן דורך יידן וואָס האָבן געוואָלט שלאָגן וואָרצלען אין דער פרוכטבאַרער שוואַרצערד, געוואָלט זיין פויערים, פויערים לכל דבר אָבער "פויערים אין טלית און תפילין". אַז עס האָט זיך פאַרוואָלגערט אַהער אַ מלמד פון די שטעטלעך פון ליטע און פוילן, אַ נידעריקער, אַ שוואַכער און פאַרמאַטערטער, וואָס איז אַראָפּ־געבראַכט געוואָרן כדי דאָ מרביץ־זיין תורה, האָט ער אויס־געזען ווי אַ פרעמדע "פלאַנץ", אַ פרעמד געוויקס צווישן די דאָזיקע מגושמדיקע יידן וועגן וועלכע מען פלעגט זיך וויצ־לען אַז עסן עסן זיי מער ווי אַ "ביצה" אָבער תורה פאַר־מאָגן זיי ווייניקער ווי אַ "כזית". ליצנים פונעם שטעטל פלעגן דערציילן אַ מעשה מיט איינעם אַ ייד, וואָס איז געבעך קראַנק געוואָרן און מ'האָט צו אים אַרויסגערופן אַ רופא. "די בעסטע רפואה איז, איר זאָלט זיך אויסשוויצן" — האָט געזאָגט דער רופא. האָט דער חולה געבעטן אַ שטיקל פּאַפּיר מיט בלייפעדער, אָנגענומען זיך מיט כוח צו חתמענען זיין נאָמען — און עס איז אים באַלד בעסער געוואָרן...

דער רוב יידן זענען נישט געווען קיין אויסגעוואָרצלטע, נישט עוסק־געווען אין לופט־פרנסות. דאָך האָבן זיי געפילט

דעם ביטערן טעם פון פּרנסה, וואָס איז שווער ווי קריעת ים־סוף. געוועזן אַזעלכע וואָס האָבן זיך געשלעפּט מיט זייערע פּיס און פאַרשוואַרצט זייערע פּנימער אויף יאַרידן און מערק אין ווייטע דערפער, כדי אַהיימצוברענגען פּרנסה. די אויס־געשפּראָכענע אָרעמעלייט וואָס האָבן געוווינט אין די פאַר־וואָרפענע געסעלעך און קוואַרטאַלן פונעם טאָל, האָבן זיך מפרנס־געווען בצימצום, קוים־קוים אַרויסבאַקומען חיונה, און זייער גאַנץ פאַרמעגן איז געווען אַ קליין הייזל וואָס האָט זיך קוים געהאַלטן, אַן אָרעם גרינסגאָרטן, אַ ציג און אַ פערד מיט אַ "שאַרבאַן", אַ פּשוט וועגעלע; זיי האָבן אָבער פאַרפאַכטעט שטיקלעך ערד און בייטן גרינס ביי יידן און נישט־יידן, זיי באַאַרבעט און באַקומען אַ העלפט אָדער אַ דריטהלק פון דער גערעטעניש. עס האָט אויך נישט געפעלט אַביסל קליינע סוחרים, קרעמערס און באַלמעלאָכעס; זיי זענען אָבער בטל בשישים געוואָרן אינעם פיל־קאַליריקן כלל פון ערד־אַרבעטער און ערד־ליבהאָבער, וועמענס הייזער האָבן געראַיעט מיט לעבן און גערודער, געהאַט דעם אויסזען פון רוישנדיקע בינשטאָקן, אַזוי פון די פריע מאָרגן־שעהן ביזן צופאַלן פון דער נאַכט. ווען די גערעטעניש איז געווען אַ גוטע, האָט געהערשט שמחה אין הויז און מ'האָט זיך דער־לויבט כל המינים "לוקסוסן", ווי אַ ניי, לייטיש בגד און אפילו אַ פוטער פאַר דער אונטערוואַקסנדיקער טאָכטער; מ'האָט רעמאָנטירט דאָס הויז, געקויפט מעבל און נייע כלים, און דאָס גלייכן. אָבער אויך אין אַ יאָר פון טריקעניש האָט מען נישט געליטן פון שרעקלעכן הונגער און בויט. אַביסל קוקורודזע־מעל אויף מאַמעליגע און קאַרטאָפל האָט זיך גע־פונען צו יעדער צייט — אויב נישט אין די שפּייכלערס פון די אָרעמעלייט פון שטאָט, איז אין די שייערס און קעלערס

פון די עשירים. זיי האָבן געהאָלפן און געשטיצט, ווי עס פּאַסט פאַר יידן, "רחמנים בני רחמנים".

אַ קליין שטעטל אָבער ווי אָרגאַניזירט און געאָרדנט איז געווען דאָס קהילה־לעבן, הגם אויפן פּרימיטיוון אופן; מיט וויפל אויסדויער און מוט האָבן די פּראָסטע אַרבעטס־יידן געטראָגן דעם עול פון קיום און דעם טאָג־טעגלעכן קאַמף. אַ קליינע, אָרעמע עדה וואָס האָט פאַרמאָגט פינף בתי־כנסת, אַ רב, צוויי שוחטים, חדרים, אַ תלמוד־תורה פאַר אָרעמע קינדער, אַן עזרת חולים, אַ ליי־קאַסע, אַ שטאָטישע ביב־ליאָטעק (איינער פון אירע גרינדערס איז געווען ר' מ"מ דאַווידזאָן), אַ בית־מרחץ, חברה־קדישא, אדג"ל. אַלץ פאַר די געלטער און אויפן חשבון פון דער פרייוויליקייט פון די יידן אינעם שטעטל. אַ קליין שטעטל אָבער וויפל וואַרעמקייט און איבערגעגעבנקייט, אהבת ישראל און אהבת ציון, ברו־דערלעכקייט און חברשאַפט, האָט דאָ געהערשט — טראָץ אַלע מינים רייבונגען, שכנים־קאָנפליקטן, און מיינונגס־"קאַמפן", קאָנקורענץ און נישט־פאַרגינערישקייט. די בעסטע זין זענען פאַרכאַפּט געוואָרן דורכן קאָמוניזם — וואָס האָט זיין נעסט געהאַט אין דער "קולטור־ליגע", וואָס איז געווען אַ ברייט קאַמפּספעלד פאַר די אַנהענגער פון יידיש — פון דעסטוועגן זענען יידן פונעם שטעטל צעשפּרייט איבערן רוב שטעט, דערפער און מושבות אין ישראל, און פאַראַן אין לאַנד אויך אַזעלכע וואָס זיי איז אויסגעקומען דאָרט צו לעבן בלויז אַ קורצע צייט,ביים אַנטלויפן פון די שוידערלעכע פּאָגראָמען אין אוקראַינע, בעתן ערשטן וועלטקריג. אין נאַכט־פינצטערניש, אין נעכט פון שאַרפער, שטאַרקער קעלט, ווען די וואַסערן אינעם דניעסטר זענען פאַרפרוירן, האָבן מאַסן יידן געשוואַרצט די גרענעץ, און נאָך לאַנגע טלטולים אַנ־

געקומען אינעם שטעטל, צעשראָקענע און הונגעריקע, דאָרש־טיקע און פרירנדיקע פון דער קעלט. ווי נאָר עס האָט זיך דערהערט אַז "יידן זענען געקומען", האָבן זיך ברייט גע־עפנט די טירן פון יעדן הויז פאַר די אַנטרינענע פון דער שווערד און פון פּאָגראָם, פאַר די פאַרחושכטע, איינגעגאַרבטע, צעמישטע יידן וואָס האָבן באַקומען אַ וואַרעם געלעגער און געשמאַק אָפּצועסן. כדי זיי צו מאַכן פאַרגעסן דעם צער און פּיין זענען די גאַסטגעבער אַרויס אין געזאַנג. ענטוזיאַסטישע פאָלקסלידער האָבן זיך געהערט איבער די שמאָלע און פאַר־טונקעלע געסלעך. קינדער וואָס האָבן געלעבט אין ענגשאַפט אין איין צימערל, טיילמאָל אויך געשלאָפן אין איין בעט, האָבן זיך איינגענורעט ווי צעשראָקענע שאָף, געוואָרפן בלאַנדזשענדיקע בליקן אַרום, באַטראַכט וואָס עס קומט פאַר אַרום זיי, מיט אויגן פול מיט מיטגעפיל און רחמנות, און אויפגענומען די פּליטים־קינדער ווי ברידער און שוועסטער, זיך געטיילט מיט זייער ברויט און שפּילצייג. אין זייער יונג האַרץ האָבן זיך איינגעקריצט ווערטער און אָפּגעריסענע זאַצן פון אומפאַרשטענדלעכע, אומקלאָרע שמועסן: "פּליטים", "פּאָגראָם", "גלות"...

איינטאָניק לעבן

גרוי, איינטאָניק, סטאַגנירט איז געווען דאָס לעבן אינעם שטעטל. גרויס איז געווען די פּוסטקייט, די איינזאַמקייט און די טיפע שטילקייט אין די קורצע שטורעמדיקע ווינטער־טעג און די לאַנגע טרויעריקע ווינטער־נעכט, ווען אינדרויסן בוי־שעוועט אַ שניי־שטורעם, אַ זאַוויערוכע, אָדער עס פּאַלט אַ שטורמדיקער גאָס־רעגן. אין אַזעלכע טעג, ווען דער בייזער ווינטער באַהערשט אַלץ אַרום, אַז אפילו קיין הונט איז נישט צו זעען אין גאַס און די קרעמערס אין מאַרק פאַרלעשן די קוילן אין די פייער־טעפּ, שליסן די געשעפטן און פאַר־מאַכן זיך אין זייערע שטיבער, דעמאָלט שטאַרקט זיך די פּאַריתומטקייט, דער תושך, און דאָס גאַנצע שטעטל זעט אויס ווי מוראדיק־אָפּשרעקנדיקער מדבר. טיילמאָל ווערט די שטילקייט איבערגעריסן דורך די גלעקלעך אויפן האַלדז פון די פערד פון משה׳לע באַלעגאָלע, וואָס האָט פאַרשפּע־טיקט צוריקצוקומען פון דער קרייז־שטאָט מיט עטלעכע פּאַסאַזשירן, נאָך לאַנגע טלטולים און בלאָנדזשעענישן. זיי לאָזן הערן אַ לאַנג אומעטיק קלינגען, וואָס טראָגט זיך פון איין עק שטעטל ביזן אַנדערן. זיי זאָגן אָן אַז דאָ וווינען פאַרט מענטשן, לעבעדיקע מענטשן זענען אין די הייזער. ״משה׳לע, משה׳לע״ — הערט זיך דאָ און דאָרט דאָס קול פון איינעם וואָס וואַגט אַרויסצושטעקן דעם קאָפּ דורך אַ האַלב־צעעפנטער טיר, פון וואַנען עס שיינט אַרויס אַ קליין בלאָס ליכט אויף דער פינצטערער גאָס אַרויס. ״האָסט אפשר אַ קוויטאַלע ?״ — די כוונה איז אַ בריוול פון זון אָדער טאָכטער

וואָס לערנען אין דער גימנאַזיע, דאָרט אין דער קרייזשטאָט. דער גוטמוטיקער אָבער מידער פון שווערן וועג משה׳לע, ענטפערט רואיק און געלאַסן, ווי זיין שטייגער מיט אַ ניגון און גראַם: ״פאַראַן, פאַראַן אַ בריוו, פאַראַן, דאָס וועט אייך נישט קאָסטן טייער, צינדט בלויז אין אויוון דאָס פייער, שטעלט אַ גלעזל משקה נישט קיין מים, וועלן מיר טרינקען אַ לחיים!״. משה׳לע גיט אַ שמיץ זיינע מאָגערע פערדלעך (״ביי מיר זענען זיי נאָך אַלץ מער מפונק ווי איך ביי מיין ווייב״, פלעגט ער זאָגן) און פאַרשווינדט אין דער פינצטער־ניש. ווידער הערשט אַ טויטע שטילקייט. זי ווערט בלויז דאָ און דאָרט איבערגעריסן דורך אַ האַווקען פון אַ הונט, מעקען פון אַ קו אָדער הירזשען פון אַ פערד, באַשעפענישן וואָס זוכן שוץ פאַר דער נאַסקייט און קעלט.

ווער זענען געוועזן די פּאַסאַזשירן וואָס האָבן איינגעשטעלט און אַרויס אין וועג אין אַזאַ ווינטער־טאָג פון ווינט, רעגן און שנייאיקער קעלט, ווען די וועלט האַלט ביים איבער־קערן זיך ? — דאָס איז עמיצער, וואָס איז אַרויסגערופן געוואָרן אינעם שטאָטישן געריכט אין ענינים פון באַדן־גוט; אַ כלה־מיידל וואָס האָט שוין באַשטימט דעם טאָג פון דער חופה און האַלט ווי אַן אבן־טוב אין איר האַנט דעם ניי־גענייטן ווינטער־מאַנטל לויט שטאָטישן געשמאַק, וואָס מ׳האָט געלאָזט נייען ביים שניידער אין דער קרייזשטאָט; אַ גימנאַזיסט וואָס איז געקומען פאַרברענגען אין טאַטנס הויז די ניי־יאָר־פעריעס, און עפּעס אַ וואַנדערנדיקער אָרעמאַן, אַ ספק נישרף וואָס גייט איבער די הייזער, אַ ספק שדכן. איינ־געהילט און איינגענורעט אין אַ לאַנגן פעלץ זיצט דער גימנאַזיסט אינעם וואָגן, קוקט זיך אַרום איבער די אויס־געליידיקטע גאַסן און אַלטע נידעריקע הייזלעך מיט די קרומע

דעכלעך וואָס זעען אויס אין חושך פון דער נאַכט ווי פאַר־לאָשענע לאַמטערנעס. ער טראַכט זיך: "אַט צום דאָזיקן פאַרוואָרפענעם און פאַרלאָזטן העק, האָב איך דאָס אַזוי שטאַרק געבענקט?". טיף אין האַרצן פילט ער אָבער די פרייד, דאָס ליכט, וואָס זיין קומען וועט אַריינברענגען אין הויז פון זיין משפחה.

פאַרוויילונג

קנאַפּ און אָרעם זענען געווען די געשעענישן וואָס האָבן דאָס שטעטל אַרויסגענומען, ווייניקסטנס אויף אַ שטיקל צייט, פון זיין איינזאַמקייט און צעשפּרייט די וואָלקנס פון אָרעמ־קייט און פּוסטקייט. און די שמחות? — היימישע, קליינע, אינערלעכע, כמעט אינטימע — אַ חתונה, אַ ברית, אַן אורח מעבר לים, אַ שליח פון ארץ־ישראל, אדג״ל. געווען צייטן ווען אויך דאָס באַווייזן זיך פון אַן אויטאָ אָדער אויטאָבוס האָט אויפגערודערט די געמיטער, האָט גורם געווען אַז אַלע, לאַוו דווקא קינדער, זאָלן לויפן קוקן, און דאָס איז געוואָרן דאָס געשפּרעך פון טאָג. אַ וואַנדער־קאַפּעליע אָדער פּרי־מיטיוועך צירק וואָס איז אָנגעקומען אינעם שטעטל, איז געווען אַ זעלטן געשעעניש; די באַוועגונג האָט זיך דעמאָלט געשטאַרקט, דאָס גרייטן זיך צו דעם אָוונט פון דער פאַר־

שטעלונג איז געווען גרויס. אַ סך טעג שפּעטער האָט מען נאָך איבערגעחזרט און איינגעזונגען די רעפּליקעס און האַרצ־ברעכנדיקע קופּלעטן פון אָט די "קאָמעדיאַנטן" — אַזוי האָט מען גערופן אַלע מינים אַקטיאָרן און שפּילערס. אויב די פאָרשטעלונג גופא, אין אַן ענגן, פינצטערן און שטיקענדיקן זאַל, דער איינציקער אינעם שטעטל פאַר אַזעלכע צילן — איז געווען אַ זעלטנקייט, איז די באַגעגעניש מיט די אַקטיאָרן געווען אַן אומפאַרגעסלעך געשעעניש. דער אַ צוגאָב צו דער פאָרשטעלונג איז נישט פאָרגעקומען אין אַ זאַל, אַ זאַל וואָס איז פאַקטיש געווען אַ ספק שפּייכלער, אַמבאַר אָדער שטאַל, צוליב אַ פּשוטן טעם: די אייגנטימער פונעם "זאַל", דער קייסער און די קייסערינע (זייער פאַמיליען־נאָמען איז געווען קייסער!), האָבן געשטעלט אַ בפירושן תנאַי צו באַפרייען דאָס אָרט ביז האַלבער נאַכט, כדי נישט צו שטערן זייער שלאָף. דער "צושפּיל" איז דעריבער פאָרגעקומען אינעם הויז פון רופא אָדער אַפּטייקער, מיט דער באַטייליקונג בלויז פון דער "אינ־טעליגענץ": דער רופא, דער אַפּטייקער, האַלבער מנין לערערס און סטודענטן, עטלעכע משכילים אין שפּיץ מיט יאַנקל בודמאַן — אַן ענטוזיאַסט פול מיט הומאָר און עספּרי, קענער און ליבהאָבער פון בוך; אַ הויכער, אַ בעל־גוף וואָס איז מיט רעכט באַטראַכט געוואָרן אַלס טרייער פאָרשטייער פון דער אינטעליגענץ אינעם שטעטל, כאָטש ביי דעם אַלעם האָט ער נישט געפונען קיין בעסערע פּרנסה ווי צו זיין אַ באַלעגאָלע, און דאָס פאַך איז אים נישט געלונגען צו בייטן. ער פלעגט זאָגן: "זעט ווי גוט איז צו האָבן צו טאָן מיט פערד. ווען זיי וואָלטן מיר, חס ושלום, צוריקגעגעבן די אַלע קלעפּ און שמיץ וואָס איך גיב זיי, וואָלט איך שוין לאַנג נישט געהאַט קיין איין גאַנצן איבר". נאָך איידער ער האָט

פאַרענדיקט דאָס זאָגן, איז ער אַרויס אין אַ הויך גוטמוטיק געלעכטער, ווינקענדיק צו די צוהערער מיט זיינע שמייכלענדיקע, שפּאַטישע אויגן, אַנטפּלעקנדיק דערביי זיינע ווייסע ציין.

די הוליאַנקע נאָך דער פאַרשטעלונג האָט טיילמאָל געדויערט ביז אינדערפרי — מיט פּרעסן און זויפן כדת וכדין, און נישט דווקא מיט טרינקען טיי פונעם סאַמאָוואַר אַליין. יאַנקל בודמאַן פלעגט זאָגן: "וואָסער — טרינקען בהמות אָבער מענטשן טרינקען ווײַן אָדער ווייניקסטנס 'וואָדקאַ' ". דאָס עסן און טרינקען איז געווען אַ נעבן־זאַך. דער עיקר איז געווען — דאָס אַרומשמועסן און אַרומרעדן "דברים העומדים ברומו של עולם", און — דאָס געזאַנג. רוסישע ראָמאַנסן און יידישע פאָלקסלידער האָבן אָנגעפולט דעם חלל פון הויז, לידער פול מיט אומעט און דורכגענומען מיט בענקשאַפט וואָס האָבן געהאַט סיי דעם חן פון דער "טאָליקע" סיי דעם ריח פונעם סטעפּ און זיסקייט פונעם קילנדיקן און דערקוויקנדיקן וואַסער פונעם ברונעם אין הויף פון דער אַפּטייק... ומשנכנס יין — האָבן זיך אויך געהערט "דוינעס" און פלאַמיקע חסידישע ניגונים, געזונגען מיט התלהבות, און זיי האָבן זיך אָפט אויסגעמישט און צוזאַמענגעגאָסן מיטן אָפּקלאַנג פון די ותיקין־מתפללים אינעם שכנותדיקן בית־כנסת. די באַלעבאַטים וואָס זענען אויפגעשטאַנען פרי פון שלאָף, ווער צו עבודת־הבורא און ווער צו זיין טעגלעכער אַרבעט, האָבן בייז געקוקט אויף דער מאָדנער חברה ליידיקגייער און אָפּגעפּסקנט: "בטלנים!".

טעאַטער־לייט און זייער זעלטן אויך אַ שרייבער וואָס איז צופעליק דאָ אָנגעקומען, ווי דער משלים־שרייבער אליעזר שטיינבאַרג, דער דיכטער איציק מאַנגער און אַנדערע, האָבן

געבראַכט אַ גרוס פון דער גרויסער וועלט — ווייט פון די חושכדיקע, לאַנגווייליקע שטעטלעך. די אינטעליגענץ אין שטעטל האָט פאַר די געסט זיך אַראָפּגערעדט פון הארץ, געקלאָגט זיך אויף זייער איינזאַמקייט און אומעטיקייט, נישט באַפרידיקטע חלומות און בענקשאַפטן און דערביי פאַרגעשטעלט פאַר זיי די ספּעציפישע געשטאַלטן פון אָרט, וואָס האָבן געדינט ווי אַן אָביעקט פאַר שפּאָט, צוליב זייער תמימות און פּראָסטקייט, עם־ארצות און גבורה.

פּראָסטע יידן

און באמת — ווי פיל זענען געווען די געשטאַלטן און טיפּן, יעדער איינער אַ וועלט פאַר זיך. אָט למשל דער "גרויסער יאַנקל", אַ הויכער, מאַסיווער בעל־גוף. וועגן אים האָט מען דערציילט, אַז יעדעס מאָל, ווען עס איז אים אויסגעקומען צו זיין אין איינע פון די בעסאַראַבער קרעטשמעס, פלעגט ער אַריין אין קוך צו דער באַלעבאָסטע און זאָגן:

"מומעשי טייערע, גיט נאָר אַ קוק אויף מיר און לויט דעם קאָכט אָפּ אַ וועטשערע!".

אָדער, למשל, דודל באַלשעוויק — ווער האָט אים נישט געקענט? זיין מעכטיק זיכער קול, זיינע שטאַרקע הענט און פויסטן, האָבן געהאַט אַ שם־דבר אין דער גאַנצער געגנט און

אַנגעוואָרפן אַ פּחד און אימה אויף יידן און גויים. ווי אַזוי ער איז "נתגלה"-געוואָרן מיט זיין גאַנצן כוח און גבורה־רום ? — מעשה שהיה כך היה :

אין איינעם אַ טאָג איז דודל צוריקגעקומען מיט זיין "שאַראבאַן" פונעם "יאַריד" אין אַ שכנותדיק שטעטל, און אין קעשענע אַן "אַפּותיקו" וואָס ער האָט באַקומען פאַר זיין קו, די "פּרה אדומה", וואָס זיין ווייב האָט אים אַנגעזאָגט צו פאַרקויפן פאַר יעדן פּרייז, ווייל זי האָט שוין עטלעכע מאָל געמפלט. וואָרעם מען דאַרף וויסן, אַז דער גיבור וואָס האָט אויף אַלעמען אַנגעוואָרפן אַ פּחד, ווי נאָר ער איז איבערגעטראָטן די שוועל פון זיין הויז, איז ער געוואָרן געהאָרכזאַם ווי אַ קליין קינד, באַלד ביים דערזען זיין ווייב, אַ יפת תואר, אַ שיינע און געלאָסענע, אַ דאָרפישע מויד, דערצו אַ קלוגע, פליסיקע, מיט צוויי שוואַרצע ברענענדיקע אויגן. זיצט זיך אַזוי דודל אין זיין "שאַראַבאַן", זינגט זיך אונטער ווי זיין שטייגער אַ "דוינע" וואָס ער קען בעסער ווי דעם כל־נדרי־ניגון, און גיט זיך איבער אין די הענט פון זיין טריי פערדל "וואַסקא", וואָס קען דעם וועג מער ווי ער, דודל, קען להבדיל אלף הבדלות — "אשרי". כאָטש עס איז שוין פאַרנאַכט און דער וועג איז ליידיק פון מענטשן און וואָגנס, איילט ער נישט צו זיין פערדל. ער קימערט זיך אויך נישט וועגן דאַווענען "מעריב", ווייל אויסער שבת און יום־טוב קומט ער אַפילו נישט אין שול אַריין. "תפילין", זאָגט ער "איז אַ צו קאָמפּליצירטע זאַך פאַר מיר, און אַז מען דאַרף שוין דאַווענען 'מעריב' טו איך דאָס מיט מיין 'וואַסקא', גיב אים צו עסן, פּאָיע אים אָן און זאָג אים אַ גוטע נאַכט".

מיטאַמאָל, פאַרבייפאַרנדיק דעם וואַלד, קומען אים פּלוצים אַנטקעגן פון צווישן די ביימער צוויי פאַרדעכטיקטע פאַרשוינען

מיט פאַרשטעלטע פּנימער און אין די הענט — לאַנגע, גרויסע, דיקע שטעקנס פון דעמבענעם האָלץ. זיי פאַרהאַלטן דעם וואָגן און זאָגן אים, ער זאָל מוחל־זיין אָפּגעבן דאָס גאַנצע געלט, וואָס ער האָט ביי זיך. וואָלטן זיי נישט אָנגעכאַפּט דאָס פערד ביי ביידע זייטן געשפּאַן, וואָלט ער אפשר באַוויזן צו מאַכן אַ גאַלאָפּ און אַרויסשטעקן זיי אַ צונג, ווי דאָס האָט נישט איינמאָל שוין פּאַסירט. אַזוי אָבער ווי זיי זענען אים געשטאַנען ווי אַ ביין אין האַלדז, האָט ער קיין אַנדער ברירה נישט געהאַט, ווי צו פאָלגן. ער האָט נאָכגעלאָזט די לייצעס, געמאַכט דעם אָנשטעל פון אַ פאַרלאָרענעם, הילפלאָזן, און אָנגעהויבן אַראָפּגיין פון געזעס, פול מיט הכנעה און תחנונים. מעשה־שטן האָבן די פיס זיך אים פאַרפּלאָנטערט אין די רימענס, און ער איז, אין דער גאַנצער לענג זיינער, געפאַלן אויף דער ערד, ממש פאַר די פיס פון די גזלנים, וואָס האָבן געשטראַלט פון פרייד און געשפּאָט אויפן חשבון פונעם "זשיד".

דאָ איז אָבער געשען עפּעס אומדערוואַרטס: איידער זיי האָבן זיך געכאַפּט וואָס דאָ קומט פאָר, האָט דודלס לאַנגע בייטש אַרומגעבונדן זייערע פיס. כהרף עין זענען זיי אומגעפאַלן. די שטעקנס זענען זיי פון די הענט אַרויסגעפאַלן. דודל האָט קיין רגע נישט פאַרלוירן, און איידער די צוויי רויבערס האָבן זיך געכאַפּט וואָס דאָ קומט פאָר, האָט ער מיט זייערע אייגענע שטעקנס, זיי אָנגעהויבן צו שלאָגן מיט זיין גאַנצן כוח, און אַז דודל גיט קלעפּ מיט זיין גאַנצן כוח הייסט דאָס, אַז דער צד שכנגד איז קרוב צו יציאת נשמה. זעענדיק, אַז די צוויי רויבערס זענען שוין אינגאַנצן נישט ביים באַוווסטזיין האָט דודל זיך נישט גע־פוילט, אַרויסגענומען דעם לאַנגן שטריק פון אונטער זיין שטרויענעם געזעס, האָט זיי געבונדן ווי צוויי שעפּסעלעך,

זיי אויפגעהויבן ווי צוויי בינטלעך שטרוי, אַרויפגעלייגט אויפֿן וואָגן און ווייטער געפֿאָרן, ווי עס וואָלט גאָרנישט פּאַסירט.

די מעשה וועגן דער „מציאה" וואָס דודל האָט גע־ברענגט פונעם יאַריד האָט זיך גיך פאַרשפּרייט איבערן גאַנצן שטעטל. באַלד איז זיין הויף פול געוועו, גרויס און קליין זענען געקומען זען דאָס בייזע ווונדער. דודל איז זיי אַנטקעגן געגאַנגען ווי אַ געקרוינטער העלד וואָס קומט צוריק פונעם נצחון. אַ פריילעכער, שטראַלנדיקער, אָפּווישנדיק דעם שווייס פון פנים האָט דודל בקול־רם אַלץ דערציילט פאַרן פאַרזאַמלטן עולם, פאַרשטייט זיך אינעם לשון פון דער מדינה, כדי דאָס זאָלן אויך הערן די צוויי גויים וואָס זענען אים באַפאַלן, דערנידעריקט, געשפּאָט פון אים. „געהערט אַ חוצפּה פון צוויי נאַרישע, פאַרטינופטע ערלים?" — האָט ער געדו־נערט מיט זיין שטים און פאַר אַלעמענס אויגן צוגעגעבן די געבונדענע גויים אַ ביסל קלעפּ וואָס ער האָט נישט באַ־וויזן זיי צו געבן אויפן וועג, און זיי גלייך משלח־געווען — געבונדענע, פאַרוווּנדעטע, אין צעפליקטע מלבושים, מיט וואַקלענדיקע טריט, ווי שיכורים אָבער נישט פון ווייַן...

איז דודל געוועו אַן אויסנאַם אינעם שטעטל? — בשום אופן נישט. ער איז אָבער געוועו אַנדערש דערמיט, וואָס ער האָט ליב געהאַט צו דעמאָנסטרירן זיין כוח און גבורה. ווי פיל אַנדערע איז ער געוועו ברייטפּלייציק, הויך, מיט פאַרנעם, ליב געהאַט די אַרבעט, אַ האַלבער עם־הארץ, אויב נישט נאָך מער. ער האָט אָבער ליב געהאַט קריגערייען. אין יעדן מאָמענט איז ער גרייט געוועו צו שלאָגן זיך, אַפילו בלויז אויף אַ שפּאַס. אַז אין שטעטל איז אויסגעבראָכן אַ געשלעג צווישן יידן און גויים האָט דודל זיך געפילט ווי אַ פיש אין

וואַסער. מיטאַמאָל, ווי פון אונטער דער ערד, האָט ער זיך גלייך באַוויזן. אַ שמייכל פון צופרידנקייט אויפן פּנים זיינעם, די אויגן קוקן זיך גוט אַרום אין דער סביבה, כדי צו איבער־צייגן זיך צי זיין שיין ווייבל שפּירט אים נישט נאָך, ווייל איין בליק אירס איז געווען גענוג אים צו צעמישן און פאַרוואַנדלען אים אין שמשון הגיבור נאָכן אָפּשערן אים די זיבן צעפּ פונעם קאָפּ... קודם־כל האָט ער זיך געלאָזט העלפן זיין צד, דעם ייד, סיי ווען יענער האָט זיך געפונען אין אַ צרה סיי ווען יענער האָט געהאַט די אויבערהאַנט. זיינע אייזערנע פויסטן האָבן געזעצט מיט כוח, זיכער, אָן געוויסן חשבון. מען האָט קוים באַמערקט זיין אַנוועזנהייט, און שוין איז דער צד שכנגד געליגן ווי אַן אָפּגעקלאַפּטע הושענא, געשריגן פון די קלעפּ, געראַנגלט זיך פון ווייטיק. אַזאַ מאָמענט האָט דודל געהאַלטן פאַר אַ שעת־הכושר צו ווייזן אויך דעם כוח פון זיין געשליפן ציינגל. ער האָט געעפנט אַ מויל, געזאָגט מוסר דעם גוי, געשאָלטן אים מיט די ערגסטע קללות, אים געוואָרנט ער זאָל זיך היטן, נישט וואָגן קיין האַנט אויף אַ ייד צו הייבן. די לעצטע ווערטער האָט ער געזאָגט מיט אַ ספּעציעלער באַטאָנונג און שטאָלץ, יענער זאָל דאָס האָבן צו געדענקען. נישט איינמאָל, באַלד נאָך אַזאַ געשלעג, ווי נאָר די געמיטער האָבן זיך באַרויקט, האָט מען דודלען געקענט זעען אין דער געזעלשאַפט פון זיין קרבן אין אַ שענק,ביידע שיכורים ווי לוט, שמועסן העפלעך, געמיטלעך ווי צוויי האַרציקע פריינט...

נאָענט צום גרויסן אומגליק וואָס האָט געטראָפן אונדזער פאָלק בעתן צווייטן וועלטקריג,ביים סוף פון די בלוטיקע געשעענישן תרצ״ו־תרצ״ט, בעת אַ באַזוך ביי מיין פאָטער אין הויז, האָב איך געכאַפּט אַ שמועס מיט דודלען. דאָס איז

געווען תשעה־באב. עס איז געווען אַ הייסער טאָג. נאָכמיטאָג בין איך אַביסל אַרויס אַפּרוען זיך אין שאָטן פון איינעם פון די גאָרטנס מיט וועלכע די געגנט איז געווען געבענטשט. פאַרנאַכט, צוריקוועגס, האָב איך געטראָפן דודלען ווי ער ליגט זיך ברייט און נחתדיק אויף אַ קליין פויעריש פורל איינגעשפּאַנט אין אַ ווייס פערד, וואָס גייט זיך פּאַוואָליע און פאַרשפּרייט אַרום זיך אַ דינעם שטויב. ער האָט פאַרהאַלטן דאָס וועגעלע, פאַרבעטן מיך אַרויף, זיצן לעבן אים, כדי מיר זאָלן באַווייזן הערן מגילת איכה אין בית־כנסת. איך האָב אים באַדאַנקט פאַר זיין העפלעכקייט. כ׳בין מיט אים געזעסן אינעם פורל וואָס איז געווען פאַרלאָדן מיט זעק און פּעקלעך געבונדן מיט שטרוי. אָן שהיות האָט דודל אָנגעהויבן דאָס געשפּרעך:

— דו קומסט פון דאָרט, פונעם הייליקן לאַנד ?

— פון ירושלים. — איז געווען מיין ענטפער מיט דער האָפענונג, אַז דאָס וועט רעדן צו זיין האַרץ, דערוועקן אים אויסצופרעגן זיך וועגן דעם לאַנד בכלל און ירושלים בפרט. ער האָט אָבער נישט געפרעגט נאָר פאַרגעזעצט:

— איך האָב געהערט, אַז די אַראַבער מאַכן אייך געבערענטע צרות, דערגיין אייך אָן אויפהער די יאָרן, און גיבן אייך גוטע קלעפּ.

— ריכטיק, — האָב איך געענטפערט און אים בקיצור דערציילט וועגן די געשעענישן און די רעזולטאַטן פאַרן יידישן ישוב, וואָס קעמפט פאַר זיין קיום און רעכט אויף לעבן און אַרבעט.

דודל האָט זיך גוט איינגעהערט, געוואָרפן אויף מיר אַ גנבישן קוק, אָפּגעמאָסטן מיך פון קאָפּ ביז פיס, זיך אַ וויילל

פאַרטראַכט און געזאָגט שטיל ווי ער וואָלט מיר געוואָלט מגלה־זיין אַ גרויסן סוד:

— ווייסטו וואָס איז די בעסטע רפואה צו באַרויִקן די געמיטער און מאַכן דאָרט שלום?

— וואָס, אַדרבא לאָמיר הערן? — האָב איך געפרעגט מיט נייגער.

ער האָט צו מיר אויסגעשטרעקט זיינע צוויי ביינערדיקע פעסטע הענט און אַ זאָג געטאָן, בעת אויף זיין אָפּגעברענט פּנים האָט זיך באַוויזן אַ ברייטער שמייכל:

— טויזנט אַזעלכע דודלעך ווי איך! ברענגט אַהין אַזעלכע יונגן ווי דודל, דרייסטע, פעסטע, וואָס לאָזן זיך נישט שפּייען אין דער קאַשע, מיט פעסטע ידים און געזונטע פּלייצעס, וועט איר זיך שוין מיט זיי אַן עצה געבן!...

*

הלמאַי זאָל איך לייקענען, אין די טעג פון באַלאַגערונג אויף ירושלים, בעתן באַפרייונגס־קריג, ווען מיר האָבן גע־הערט וועגן דעם וווּנדער־געווער מיטן נאָמען "דווידקה", האָבן אין מיינע אויערן געקלונגען דודלס ווערטער אין זייער פולער, אויסלייזערישער באַדייטונג...

*

ווער עס האָט נישט געזען דודלען טאַנצן שמחת־תורה מיט דער ספר־תורה צוגעדריקט צו זיין ברוסט, זיין פריילעך־צעלויכטענעם פּנים, און ווי ער רופט אויס שטיקלעך פּסוקים, אַ געמיש פון תפילות און פּזמונים, וועמענס פּירוש קיין שום ילוד אישה האָט נישט געקענט וויסן — דער האָט אין זיין לעבן קיין שמחה נישט געזען. און דער וואָס האָט נישט געזען דודלען אויף דער בר־מצווה־שמחה פון זיין בן־יחידל ווי

ער איז געשטאַנען און אויפגענומען די פיל געסט, זיי גע־בעטן עסן, טרינקען און פרייען זיך, דער האָט קיין גליקלעכן מענטש אין זיין לעבן נישט געזען. פון הויז צו הויז איז ער געגאַנגען, פאַרבעטן דעם עולם קומען אויף זיין שמחה. ווייַן האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער, צוואַנציק פרויען האָבן זיך געפּאָרעט ביים צוגרייטן דאָס געבראָטנס און די באַקלוואַ. ממש אַ חתונה, אַ פריילעכע חתונה איז דאָס געווען. ווען דער רב איז אים צוגעגאַנגען בענטשן האָט זיין פּנים גע־שטראַלט פון גרויס גליק. צופרידן און מיט אַ ציטעריק קול פון שמחה און עמאָציע האָט ער זיך געבעטן: "רבי, בענטשט מיין בן־יחיד ער זאָל זיין אַ גוטער ייד, אַ כשרער ייד". טרערן פון פרייד האָבן דערביי געפינקלט אין זיינע אויגן.

אַזאַ כאַראַקטער האָט ער געהאַט דודל, דער מאַן פון כוח און פוֹיסט. אינעווייניק, טיף אינווייניק האָט ביי אים פּולסירט אַ גוטע, געמיטלעכע נשמה, אַ י י ד י ש ע נ ש מ ה. אין דעם איז ער נישט געווען איינציק. אָט למשל ר׳ ש מ ע ו ן "ג ו י" מיט זיינע בנים, אָדער ווי מיר חדר־ייִנגלעך האָבן אים גע־רופן "יעקב אבינו מיט זיינע זינדלעך", הגם זייער צאָל איז געווען עפּעס ווייניקער ווי פון די שבטים פון ישראל. יעדעס מאָל ווען מיר זענען אין חדר צוגעקומען צום דראַמאַטישן פּסוק אין דער תורה: "ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו ואגידה לכם", זענען פאַר אונדזערע אויגן געשטאַנען די הויכע קומה־זקופהדיקע געשטאַלטן פון ר׳ שמעון מיט זיינע זין, אַלע מענערלעכע, מענטשן פון פעלד און אַרבעט, פליי־סיקע, געשיקטע, שווייגנדיקע, דרייסטע, געוואַגטע. די גאַנצע וואָך, אַריינגערעכנט די שבתים, האָבן זיי פאַרבראַכט צייטנ־ווייז אין די "אודאַיעס" (ווייַן־ערטער אין די גיטער מחוץ דעם שטעטל), אין די סטינעס און הייזקעס נאָענט פון זייערע

פעלדער, וויינגערטנער, שאָף און רינדער. קומענדיק אויף יום־טוב אין בית־כנסת האָבן זיי אויסגעזען אַזוי מאָדנע אין זייערע טליתים און מיט די סידורים אין זייערע גרויסע פּאַר־מאַזאָליעטע הענט. די טרויעריק־צאַרטע ניגונים, ווען דער חלל אין בית־כנסת האָט זיך אָנגעפולט מיט האַרצרייסנדיקע יללות און קרעכצן, האָבן ביי זיי נישט אַרויסבאַקומען אפילו קיין איין טרער. זיי האָבן זיך בלויז עטוואָס איינגע־בויגן, און אַז זיי האָבן די צעוואָקסענע קעפּ איינגעהילט אין זייערע שמאָלע, קליינע טליתים, האָבן זיי אויסגעזען אַביסל נעבעכדיק, פאַרלוירן. דער עולם פלעגט זיך חכמענען אויף זייער חשבון, געזאָגט: "זיי זענען נאָך בעסער פון זייער פאָטער אין אַרבעט, מסחר און אין עם־ארצות!" דאָס הייסט נישט חלילה, אַז זייער פאָטער איז געווען אַ למדן. זיין בקיאות אין די קליינע אותיות איז געווען זייער אַ קנאַפּע, אָבער בנוגע "קידוש" און "ברכת המזון" איז אים נישט געגאַנגען אַזוי שווער. ער האָט אפילו געקענט אַביסל שרייבן, אָבער אַ משונהדיק כתב. אַזוי למשל, האָט ער אַמאָל געגעבן אַ גוי אַ צעטעלע מיט אַזאַ מין אויפשריפט: "גיט דעם אָרל 005 סכעם קעמעך", דאָס הייסט געבן דעם ערל 500 זעק מעל... נאָך זיין פטירה, ווען מחמת ירושה־ענינים האָט מען אָנגעהויבן אַריינקוקן אין זיינע "ביכער", האָט מען געטראָפן אַזאַ מיש־מאַש פון שוואַרצע, גראָבע און דינע פּאַסיקלעך, קאָטשערעס, רינגעלעך און ציפערן, אַז עס איז אוממעגלעך געווען עפּעס דערפון צו דערגיין. וואָס עס האָט צום מיינסטן געוווּנדערט איז געווען, אַז ביים אָנהייב פון יעדן בלאַט אינעם פּינקס האָט זיך געפונען אַ גרויסער פלעק און ערשט נאָך גרויס מי איז מען דערגאַנגען דעם אמתן פירוש דערפון, וואָס איז געווען: נ ת ת י. מען האָט אָבער נישט געוווּסט

וואָס ער האָט דערמיט געמיינט, ווייל כל ימיו איז ער דווקא געווען צווישן די נעמערס. נאָך אַ לאַנגער אַריינטראַכטונג האָט מען אַנטפּלעקט צוויי פאָרמען — איין פאָרם "נ ת ט י" וואָס האָט באַדייט געגעבן, און די צווייטע פאָרם "נ ט ט י", וואָס האָט געהייסן ביי אים, אַז ער האָט באַקומען, דער־האַלטן...

מיט איינעם פון זיינע זין האָט פּאַסירט, אַז איינמאָל ביים עולה־לתורה־זיין, האָט ער געבעטן מאַכן אַ מי־שברך זיין ווייב, אַ יולדת. דער חזן האָט דעם מי־שברך געמאַכט ווי עס געהער צו זיין און ווען ער איז צוגעקומען צום "בעבור שנתן", מיט דער האָפענונג אַז דאָ וועט ער ביי אים אַרויסבאַקומען מסתמא אַ פיינעם "נדר", האָט דער זון הויך אויפן קול און זיכער ביי זיך אויסגערופן אַנשטאָט דעם: "שרה־ביילע", דאָס הייסט דעם נאָמען פון זיין ווייב...

ר׳ שמעון "גוי" האָט אַלע יאָרן געהאַט אַ באַדן־סיכסוך מיט ר׳ בערל דימענטשטיין, אַ ייד אַ תלמיד־חכם, אַ פּיקח, אַ שאַרפער בעל־דבר און אויסגעשפּראָכענער משכיל. צוזאַ־מען מיט אַלע מינים ספרי־קודש זענען אין זיין ספרים־שראַנק געשטאַנען בענדער פון "השחר" און "השילוח", אַלע געבונדן אין גלאַנציקן לעדער. די שירים פון יל"ג זענען פאַר אים געווען אַ הייליקייט. קוקנדיק אויף זיין קליינעם וווּקס, טיפע קנייטשן אויף זיין שטערן און אומעטיקע ברעמען אויף זיינע אויגן, האָט מען געקענט מיינען אַז ער איז אַ ייד אַ קפּדן, אַ בייזער. ער האָט אָבער ליב געהאַט דאָס לעבן און נישט געווען נאָך אַזאַ לץ ווי ער. "קיינמאָל", פלעגט ער זאָגן, "האָב איך נישט געזען אַ ווייס לאָשיקל און אַ קינד אַ נאַר, נאַר ווייסע פערד און נאַרישע מענטשן". ווען מען האָט אים געפרעגט וואָס פאַרוואָס כלה וויל ער פאַר זיין עלצטן זון, וואָס

איז געבענטשט געוואָרן מיט טאַטנס וווקס אָבער נישט מיט זיין פּיקחות, האָט ער געענטפערט: "עס אַרט מיר נישט אויב די כלה וועט זיין קלוגער פון מיין זון, און איך וועל נישט האָבן קיין צער אויב זי וועט איבערשטייגן די שיינקייט פון מיין ווייב"...

אין איינער אַ נאַכט איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין ר׳ בערלס הויז. רויך־וואָלקנס האָבן זיך געהויבן צום רויט־געוואָרענעם הימל. די פלאַמען פייער וואָס האָבן אַרומגע־כאַפּט דאָס הויז האָבן זיך אָן רחמנות פאַרשפּרייט אין אַלע אַמבאַרן פול מיט תבואה, און עס האָט אויסגעזען ווי דאָס גאַנצע שטעטל גייט אַוועק אין פלאַמען. ווי דער שטייגער, זענען אַלע מענטשן געקומען ראַטעווען, העלפן, און אין שפּיץ — ר׳ שמעון "גוי" מיט זיינע בנים. זיי אַלע האָבן געאַרבעט עבודת־פּרך, געשפּרונגען אין פייער אַריין, איינגעשטעלט דאָס לעבן. צומאָרגנס האָט מען געפרעגט ר׳ שמעונען: "הייתכן? אייער הויז געפינט זיך זייער ווייט פון דער שריפה, אַלע יאָרן געפינט איר זיך אין אַ קאָנפליקט, קריגט זיך אַרום, סאַנדעוועט זיך און קאָנקורירט מיט ר׳ בערלען, מיטאַמאָל קומט איר גאָר מיט אַלע זין ראַטעווען אַ שונא מיט זיין פאַרמעגן? וואָס אַרט אייך, אַז ר׳ בערלס הויז וועט אַוועק מיטן רויך?". ר׳ שמעון איז אויפגעשפּרונגען ווי אַ שלאַנג וואָלט אים אַ ביס געטאָן. אַ גרימאַסע האָט זיך באַ־וויזן אויפן פּנים ווי פון אַ גרויסן ווייטיק, ער האָט זיך צע־קאָכט און מיט זיין דיקער, טיפער שטים זיך צעשריגן: "פאַרמאַכט די מיילער, אַ כאָליערע זאָל אייך נעמען. וואָס מיינט איר, אַז שמעון גוי איז קיין ייד נישט? אַז אַ גאַנץ יאָר זיצט ער אין די "אודאַיעס" און האָט מיט יידישקייט נישט צו טאָן? הפקר? פאַרוואָס דאַרף דען אַ ייד לייגן

תפילין — של ראש און של יד? — כדי צו ווייזן אַז קאָפּ אַליין איז נישט גענוג, אַ האַרץ דאַרף מען האָבן! אַ ייִד דאַרף אַ האַרץ, אַ יידיש האַרץ! פון היינט אָן זאָלט איר וויסן, אַז ר׳ שמעון גוי האָט אַ האַרץ, אַ יידיש האַרץ, צי עס געפעלט אייך יאָ אָדער נישט!״.

דער רב

דאָס מזל האָט צוגעשפּילט אונדזער שטעטל מיט רבנים גרויסע למדנים און אנשי־מידות וואָס האָבן געבראַכט פּרסום דאָמבראָוועז אין אַלע עקן בעסאַראַביע. הרב ר׳ מענדעלע דאַווידזאָן (נפטר־געוואָרן אין ארץ־ישראל), דער זיידע פון ר׳ שעפּטל שוחט, ערשטער רב פונעם שטעטל, איז עולה־געווען קיין ירושלים אין שנת תרמ״ב: הרב משה שטערנבערג און זיין זון לוי, דער יורש פון זיין כסא־הרבנות, איז געווען דער לעצטער רב פונעם שטעטל. ״דער דאָמבראָווענער רב״ הרב לוי שטערנבערג איז געווען אַ שם־דבר אין אַלע עקן בעסאַראַביע און אין די דיסטריקטן פונעם אַלטן רומעניע. תלמידי־חכמים און פּאָלקס־מענטשן, גאָטפאַרכטיקע און פרייע, ציוניסטן און נישט־ציוניסטן, מלוכה־באַאַמטע און די גויים פון די שכנותדיקע דערפער — אַלע האָבן פאַר אים געהאַט רעספּעקט און זיך

באַצויגן צו אים מיט ליבשאַפט און פאַרערונג. זיין פּערזענ־לעכקייט האָט אַרויסגערופן צו זיך כבוד. זיין אויפטריט איז תמיד געווען מיט חן און פּראַכט — ער איז געווען אַ תלמיד־חכם ביי וועמען מען האָט קיין פּגם נישט געפונען אין זיין לבוש. ער האָט זיך געהאַלטן ווירדיק, און מדקדק־געווען אין זיינע מלבושים. יעדער אויפטריט זיינער האָט אַריינגעבראַכט פייערלעכקייט אין דעם וואַכעדיקן אַרום. אַ ביסל העכער פון מיטעלן געוואוקס, אַ ברייט פּול געזיכט אַרומגעזוימט מיט אַ שוואַרצער באָרד מיט ערשטע גרוי־ווערנדיקע האָר; אַ הויכער שטערן, תמיד פאַרקלערט און צוויי גליענדיקע אויגן — שוואַרצע וואַרעמע אויגן, טיפע און קלוגע. אַ למדן און אַ גרויסער בעל־זכרון געווען, אַ חכם און איידלמאַן און אַ מוסטערהאַפטער שמועסער, אַ "פּה מפיק מרגליות". דאָס ש מ ו ע ס ן איז געווען דער יסוד פון זיין חיות. זיין וואַכזאַם שיין רעדן, סיי ווען דאָס איז געווען בנוגע אַקטועלע פראַגן סיי בנוגע דברים העומדים ברומו של עולם, איז תמיד באַ־גלייט געוואָרן מיט וואַרעמקייט און ערנסטקייט, דורכגעמישט מיט האַרציקן הומאָר. זיין הויפּט כלי־זיין איז געווען זיין קול — אַ זיס, זיידן און זינגעוודיק קול, וואָס מען איז נישט מיד געוואָרן עס צו הערן. זיינע לויפיקע, שיינע געשפּרעכן, געווי ווי זיינע טיף־עמאָציאָנעלע תפילות, זיינע דרשות דורכגעפלאָכטן מיט שאַרפע מוסר־רייד און פאָלקס־משלים וואָס האָבן געטראָפן אינעם פינטל אַריין, און איבער אַלעם — זיינע ציוניסטישע רעדעס וואָס זענען געווען אַ שפּרודלדיקער קוואַל פון תורה, לעבנס־חכמה און חיבת־הארץ, האָבן פאַר־כאַפּט דאָס האַרץ, געוווּנען דעם עולם.

דעם רבס הויז איז געווען אַ צוציענדיקער צענטער; אַלע זענען געקומען אַהין, ווער כדי צו פרעגן אַן עצה, ווער אויף

אַ פריינטלעכן שמועס ביי אַ גלעזל טיי און ווער כדי אָראָפּ־צורעדן זיך פון האַרץ. שיינע באַלעבאַטים און יידן מיט שווערע דאגות, פאַרמעגלעכע ערד־באַזיצערס און פאַראָרעמטע סוחרים, פרומע און משכילים, שיינע יידן און סתם עמך, אַלע האָבן זיך מיט אים באַראָטן. אַ באַלעגאָלע ביי וועמען דאָס פערד איז אָפּגעפייגערט און איז געבליבן אָן פרנסה; אָן ״איי־ביקער גימנאַזיסט״ וואָס האָט געוואָלט פאָרן קיין ארץ־ישראל און נישט געהאַט קיין פאַך, בעת זיין פיזישער צושטאַנד האָט אים נישט דערלויבט צו ווערן אַן ערד־אַרבעטער ווי ער האָט דאָס געוואָלט; אַ חשובע באַלעבאָס וואָס איז געוואָרן אַ יורד און נישט געהאַט קיין נדן פאַר זיין טאָכטער אַ בוגרת, און סתם ענינים פון מחלוקת און דין־תורהס בין אדם לחברו — צו וועמען וועלן זיי זיך ווענדן, פאַר וועמען וועלן זיי אַרויס־לייגן זייערע טענות, אויב נישט פאַרן רב? און ער, דער רב, האָט זיי אויפגענומען בסבר פנים יפות, מיט געדולדיקייט און געלאַסנקייט, האָט זיי געגעבן אַן עצה, דערמוטיקט און גע־שטאַרקט דאָס האַרץ, געלערנט און געקעכלט ווי אַ טרייער פאַסטעך און קלוגער פּעדאַגאָג מיט אַ סך שאר־רוח. טיף ביי זיך, האָט אים אָבער געפּייניקט דאָס געוויסן וואָס עס איז אויף אים גוזר־געוואָרן, זיינע יאָרן צו פטרן מיט אַזעלכע ״קלייניקייטן״ אינעם קליינעם שטעטל, בעת זיין גאַנץ וועזן האָט געשטרעבט צו גרויסקייט און זיין נשמה האָט געבענקט נאָך ציון.

זיין באַציונג צו פּראָסטע יידן און זיינע שמועסן מיט זיי, זענען געווען דורכגעוויקט מיט אַ באַזונדערן חן. זיין ברכה און דערמונטערנדיקע רייד זענען פאַר זיי תמיד געווען אַן אָנ־שפּאַר, אַ חיזוק און טרייסט אין זייער אָרעמקייט און איינ־זאַמקייט. אָט קומט צו אים ר׳ אהרן שמש, אַ נידעריק, מאָגער

יידל דאַר ווי אַ גרורגרת דרבי צדוק, מיט אַ שוואַך הייזע־ריקלעך קול שלינגענדיק יעדעס וואָרט באַזונדער, מיט אַ קליין שיטער קאָזע־בערדל און אויסזען פון אַן אויסגעקלאַפּטער ליידיקער זאַנג; ער רעדט זיך אַראָפּ פון האַרץ פאַרן רב: זיין ווייב שתחיה, האָט נאָכן געבוירן אַ האַלב טוץ מיידלעך ענדלעך געהאַט אַ בן־זכר, אַ קדיש נאָך הונדערט און צוואַנציק יאָר, אָבער דער רופא, דער "ערל", איז משוגע און הייסט זי זאָל עטלעכע חדשים רוען, און האָט פאַר־שריבן אַ "פיטאַניע". וואָס מיינט ער דער "חכם בלילה", אַז ר׳ אהרן, דער שמש פון דער "דייטשער שול" איז ראָטשילד? ווער וועט אים העלפן אין דער שמשות, בעת ער איז עוסק אין זיין צווייטער מלאכה, ביי איינבינדעריי? און בכלל ווער קען זיך דאָס דערלויבן אויף אַזאַ פּינוק פון אַ ווייב? הערנ־דיק דאָס אַלץ און קוקנדיק אויף דעם נעבעכדיקן רחמים־דערוועקנדיקן שמש, האָט דער רב זיך צעשמייכלט. אַן אומע־טיקער גלאַנץ האָט אַ פינקל געטאָן אין זיינע וואַכעדיק־לויכטנדיקע אויגן און מיט זיין ווייך קול באַמערקט: "ר׳ אהרן, דעם רב מעגט איר נישט פאָלגן, אָבער אַ רופא, אפילו ווען ער איז אַ גוי, מוז מען פאָלגן, וואָס ער זאָגט איז אַ גזירה". דערביי האָט דער רב נאַטירלעך געזאָרגט, די עצה פונעם דאָקטער זאָל פולקאָם אָפּגעהיטן ווערן!

די וואָס זענען געקומען מיטן רב אין אַ נאָענטן קאָנטאַקט, געהערט זיינע שמועסן, דרשות און רעדעס האָבן אַוודאי נישט איינמאָל געטראַכט: — אַזאַ שיינע האַרמאָנישע געשטאַלט איז טאַקע געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין איינע פון די פאַר־געסענע, גרויע, בעסאַראַבישע שטעטלעך? האָט טאַקע פונעם דאָזיקן איינטאָניקן בהלהדיקן לעבן אַרויסגעשפּראָצט אַזאַ זעלטענע געשטאַלט וואָס האָט געשפּרודלט מיט אינערלעכער

און אויסערלעכער זעלבסטווירדע און זעלבסטזיכערקייט, און מיט אַזאַ פיינעם לייטזעליקן הומאָר? דער רב אַליין, געגוי ווי אַ סך זיינס גלייכן, איז טאַקע געווען אַ קרבן פון דאַזיקן אָרעמען און באַגרענעצטן לעבן, אָן רחבות און אָן שוווּנג. ער האָט געשטרעבט צו גרויסקייט און באין ברירה האָט ער גענומען אויף זיך דעם דין, און דאָס שענערע און בעסערע, די שירה פון זיין לעבן, האָט ער געמוזט דערשטיקן אין זיך. אַן ענטוזיאַסטישער ציוניסט, פון די עמודי־התווך פון דער ״מזרחי״־באַוועגונג אין בעסאַראַביע און דעלעגאַט אויף צוויי ציוניסטישע קאָנגרעסן; ציון איז געווען דער חלום פון זיין לעבן. ער האָט אויך באַזוכט ארץ־ישראל אָבער נישט געפונען די מעגלעכקייט צו עלייה און אפשר האָט ער נישט פאַרמאָגט די געוואַגטקייט אַלץ אויסצוואָרצלען, איבערצורייסן דעם קשר מיט זיין עדה וואָס ער האָט געפיטערט העכער פערציק יאָר. און אַז ער איז שוין געשטאַנעןביים שוועל פון פאַר־ווירקלעכן זיין חלום, איז פאַרגעקומען דאָס גרויסע אומגליק. זיינע רעדעס האָבן דערצויגן, דערמוטיקט און באַגייסטערט הונדערטער און טויזנטער עולים; זיין ברכה האָט באַגלייט מאַסן אויף זייער וועג קיין ציון, און ער אַליין האָט אויסגע־הויכט זיין נשמה אונטער פרעמדע, קופערנע הימלען, אין די סטעפּעס פון רוסלאַנד, איינזאַם און אַליין, פאַריתומט פון די מענטשן פון זיין עדה מיט וועלכע ער איז געווען פאַרבונדן מיט אַלע פעדים פון זיין נשמה, ווייט פון זיין משפחה, וואָס כמעט אַלע האָבן זיי געשלאָגן וואָרצלען אין ארץ־ישראל, און ווייט פון ארץ חמדה צו וועלכן ער האָט אַלעמאָל געוואָנדן זיינע אויגן מיט ליבשאַפט און הייליקן ציטער. כל ימיו איז ער געגאַנגען קיין ציון אָבער נישט דערגאַנגען! אין זיין לעבן, געגוי ווי אין זיין טויט, איז געווען עפּעס פון דעם

אומעט, עפּעס סימבאָלישעס נישט בלויז פֿאַר די יידן פֿונעם שטעטל, וועמענס שיפֿס־קאַפּיטאַן, סניגור און טרייער וואָרט־זאָגער ער איז געווען, נאָר אויך פֿאַרן גאַנצן בעסאַראַבישן יידנטום, אַ יידנטום מיט גרויסער קראַפֿט און געבענטשטע וואָרצלען, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ.

דעם טאַטנס הויז

און תמיד זאָלסטו בענקען צום לאַנד פֿון דיין געבוירן, צום קליינעם שטעטל דיינעם, צו דיינע הונגער־טעג, נאָך דעם מעך אויף די ווענט פֿון טאַטנס הויז, נאָך דיינע יוגנט־זינד; די אַלע בענקשאַפֿטן וועלן דיר ביישטיין אין אַ שעת־צרה און רייניקן דיין נשמה פֿון יעדן פּגם.

(חיים נחמן ביאַליק, איגרות, ב׳, זייט 7)

אַ יידיש הויז מיט אַלע פּרטים און פּיטשעווקעס איז געווען דעם טאַטנס הויז, פֿול מיט יידישן חן, וואַרעמקייט און היימישקייט. דער ניגון איז געווען דער יסוד פֿונעם הויז. ער האָט נישט אויפֿגעהערט אַלע טעג פֿון אַ גאַנץ יאָר און אַוודאַי נישט אין די שבתים, יום־טובים און געדענק־טעג. אַחוץ די מאַמע, זענען אַלע בני־בית, מיטן טאַטן אין שפּיץ, געווען ״בעלי מנגנים״. נישט געווען קיין שום

ניגון פון די תפילות פון אַ גאַנץ יאָר און פון אַלערליי פאָלקס־לידער, וואָס האָט זיך נישט געהערט ביי אונדז און אָפּגעהילכט פון איין עק הויז ביזן אַנדערן. שוין אין די פריע מאָרגן־שעהען האָט דער טאַטע זיך אונטערגעברומט אַ זיסן ניגון, שוין ביים פאַרען זיך מיטן גרויסן קופּערנעם בייכיקן סאַמאָוואַר, וואָס איז צו אונדז אַריבער בירושה זינט עטלעכע דורות. יעדעס מאָל ווען איך דערמאָן זיך אינעם טאַטן גייט אויף אין מיין געהער אַן אַריינדרינגענדיק ליד, גענוי ווי עס איז מיר שווער צו דערמאָנען זיך אין מיין מאַמען אָן צו זען פאַר מיינע אויגן אירע קליינע געשיקטע הענט פאַרפאָרעט אין די פאַרשידענע שטוב־אַרבעטן, וואָס זי פלעגט טוען מיט זעלטענער פעדאַנטישקייט און שטילשווייגן, בעת אַ שמייכל האָט געשוועבט איבער אירע דינע, בלאַסע ליפּן און צוגעגעבן אַ ספּעציעלן חן אירע איידל־געשניצטע גע־זיכט־שטריכן.

אַלץ אין שטוב האָט געאָטעמט מיט ריינקייט, אָרדענונג, אַזוי אין אַלע רחבותדיקע צימערן, אין די גרויסע פולע שפּייכלערס, אינעם מיט שטיינער אויסברוקירטן הויף, אַזוי אינעם פאַרנעמיקן קעלער, אין וועלכן עס האָבן זיך אין באַזונדערעס גרויסע פעסער אויפגעהיטן דריי מינים ווײַן: ווײַן אויף קידוש און הבדלה, ווײַן אויף יום־טוב און אַ געוויינ־לעכער ווײַן אויף טעג פון אַ גאַנץ יאָר; אַזוי אויפן בוידעם אויף וועלכן עס האָט זיך געפונען אַ ספּעציעל גוט־אַרומגע־צוימט ווינקל פאַר די פסחדיקע כלים, און אַזוי אין דער סוכה וואָס איז געווען אַן אומאָפּטיילבאַר חלק פון דער הינ־טערשטער וועראַנדע; די קינסטלעריש־געשניצטע מעבל, די שיינע און טייערע כלים, די ספרים־שראַנק וואָס איז געווען אָנגעפּאַקט מיט ספרים און מיט די בעסטע ביכער פון דער

ליטעראַטור אין יידיש און רוסיש, געבונדן אין שיינע ברוין־לעדערנע בענדער; די קאָלירטע דיוואַנען און טעפּיכער וואָס האָבן באַדעקט די דילן און באַדעקט די סאָפעס; די ציכטיק־בלאַנקענדיקע זשיראַנדלען אָנגעהאַנגענע אויף דיקע קו־פּערנע קייטן צום סופיט; די שניי־ווייסע געהאַפטענע פאָר־האַנגען, מיט אַרומגעזיימטע לעכלעך, און צולעצט דער שבת־לייכטער מיט די פינף רערן, און דאָס קינסטלעך אויסגע־פּאַרטיקטע בשמים־ביקסל וואָס איז געשטאַנען אויפן בכבו־דיקסטן אָרט אינעם באַגלאָזטן קרעדענץ — אַלץ האָט גע־אָטעמט מיט איינגעפונדעוטקייט, מיט באַקוועמלעכקייט, מיט טראַדיציע פון דורות און איינגעוואָרצלטקייט. דער געפּילדער פון די גויישע קונים וואָס האָט זיך אַהער דערטראָגן פונעם שניט־געשעפט, וואָס איז געווען אַ מין פּירהויז צו אונדזער שטוב, זייער דינגען זיך און די קולי־קולות זייערע, האָבן אויף אונדז קליינע קינדער געוואָרפן אַ באַהאַלטענעם, סודות־פולן, עפּעס אומבאַוווסטן פּחד. שפּעטער האָבן מיר אויך פאַרשטאַנען די קרעכצן פונעם טאַטן ווען ער איז אַריינ־געקומען אין שטוב אַריין פון דער קראָם, ווען ער איז אַריבער פון דעם אָרט וואָס איז געווען וואָכעדיק־שבוואָכעדיק, פול מיט שרעק, בהלה און זאָרג, אין אַ צווייטער ספערע ווו עס האָט געהערשט אַזאַ רואיקע שלווהדיקייט, רחבות, באַקוועמ־לעכקייט.

אַן איש תם וישר איז געווען דער טאַטע, אַ ייד אַ שומר־מצוות און גומל־חסדים. קיין גרויסער למדן איז ער נישט געווען אָבער אַ בקי אין תורה, אגדה און אין ספרי יראים, וואָס האָט דערביי אויך לײדנשאַפטלעך געלייענט ביכער אין יידיש. די ביכער פון פּרץ און שלום־עליכם האָט ער באַזונ־דערס ליב געהאַט, ער האָט זיי געלייענט מיט האַרץ, מיט

באַטאַנונג. די לאַנגע ווינטער־נעכט, באַזונדערס די פרייטיק־צו־נאַכטסן, זענען ביי אונדז ממש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ליטעראַרישע אָוונטן. ווען די קינדער זענען אונטערגעוואַקסן האָבן זיי אויך גענומען אַ היבשן אָנטייל אין דעם לייענען, אין אויסשפּילן סצענעס, ביים דערציילן מעשׂיות.

ער האָט נישט ליב געהאַט די איבערגעטריבענע פרומקייט און אונדז קינדער (דריי מיידלעך און מיך — דעם בן־יחיד) האָט ער געגעבן פולע פרייהייט. ער האָט אונדז נישט גע־שטערט צו פירן זיך ווי מיר האָבן געוואָלט און וואָס צו לערנען. די קדושה פון שבת האָט ער אָבער געהיטן ווי דאָס שוואַרצאַפּל פונעם אויג. אַז עס איז אים, צוליב זיינע עסקים, אויסגעקומען צו פאַרוּוען שבת ווייט פון דער היים, איז אים טרויעריק געווען אויפן האַרץ. ווינטער־צייט איז אונדז נישט איינמאָל אויסגעקומען צו ליידן קעלט, ווען מיר האָבן נישט געפונען קיין שבת־גוי איינצוהייצן דעם אויוון. ווען עמיצער פון אונדז קינדער האָט געפרוּווט, אפילו בלויז בדרך הלצה, באַמערקן אַז צוליב אָנצינדן אַ שוועבעלע איז נישט כדאי צו ליידן פון דער נאַסער קעלט, האָט דער טאַטע זיך גוט אויף אים אָנגעבייזערט. ער פלעגט זאָגן: „עס איז מיר אַ גוטער רחמנות אויף די אַפּיקורסים און פורקי־עול, וואָס האָבן אין זייער לעבן נישט פאַרזוכט דעם טעם פון שבת".

די מאַמע האָט אונדז אַמאָל דערציילט: דאָס איז געווען אינעם ערשטן יאָר פון זייער חתונה, ווען זי האָט זיך דער־נענטערט צו איר ערשטע קימפּעט. דער טאַטע איז גראַד פיל אַרומגעפאָרן מיט זיין סחורה אויף די יאַרידן, איבער ווייטע און פאַרוואָרפענע שטעט און דערפער. מיט מאָרגן־בליץ פלעגט ער אַרויס פון שטוב און צוריקקומען ערשט אין די אָוונט־שעהען, און טיילמאָל אפילו נאָך האַלבער נאַכט. אין

איינעם אַ האַרבסט־טאָג איז ער אַרויסגעפֿאָרן מיט דער כוונה צוריקצוקומען, ווי געוויינלעך, אויף שבת. פּרייטיק אינדער־פֿרי האָט דער הימל זיך פֿאַרוואָלקנט, עס האָט אָנגעהויבן גיסן ווי מיט צעבערס. שוין צייט צו צינדן שבת־ליכט און דער טאַטע איז נאָך אַלץ נישטאָ. פֿון גרויס עגמת־נפֿש, וואָס מען זעט נאָך נישט דעם טאַטן, האָט די מאַמע באַקומען פֿריִע געבורט־ווייען און אָנגעהויבן גיין צו קינד. די מומעס און שכנטעס וואָס זענען אַלאַרמירט געוואָרן האָבן זי גע־פּרוווט באַרויִקן. דאָס האַרץ האָט איר געזאָגט, אַז דער טאַטע וועט אויף שבת נישט בלייבן אין דער פֿרעמד. ער איז דעריבער זיכער געבליבן שטעקן ערגעץ אין סאַמע מיטן וועג. און באמת — אין האַלבער נאַכט, קורץ נאָכדעם ווי עס איז געבוירן געוואָרן מיין עלצטע שוועסטער, האָט דער טאַטע אָנגעקלאַפּט אין טיר — אַ מידער, דערשעפּטער, אַ ציטערנדיקער פֿון קעלט, דורכגעווייקט און פֿאַרבלאָטיקט פֿון קאָפּ ביז די פֿיס. ער האָט דערביי תּמימותדיק דערציילט וואָס מיט אים האָט פּאַסירט: גלייך ווי עס איז געוואָרן טונקל איז ער אַראָפּ פֿונעם וואָגן, מקבל־שבת געווען אין פֿעלד מיט לכה דודי, און געבעטן דעם גוי מיט וועמענס וואָגן ער איז געפֿאָרן, יענער זאָל פֿאָרן לאַנגזאַם אַזוי, ער זאָל קענען נאָכ־גיין צופֿוס. אומזיסט האָט זיך דער ערל געבעטן ביי אים, ער זאָל אַרויף אויפֿן וואָגן כדי אָנצוקומען אַהיים אַביסל פֿריִער. אַ האַלבע נאַכט איז דער טאַטע געגאַנגען צופֿוס נאָך דעם פֿאָרנדיקן וואָגן — אָטעמדיק דערביי שווער, אַ פֿאַר־שוויצטער, באַגאָסן מיטן רעגן, שלעפּנדיק קוים די פֿיס אין די טיפֿע בלאָטעס און קאַלוזשעס רעגן וואַסער, וואָס איז דערגאַנגען ביז איבער די קני, נישט אויפֿהערנדיק דערביי אויף קיין איין רגע צו טראַכטן וועגן דער מאַמען, וואָס

זאָרגט זיך מיט זיין פאַרשפּעטיקן. דעם שבת האָט ער אָבער נישט מחלל־געווען.

צוויי מצוות האָט דער טאַטע מקיים־געווען בכל נפשו ובכל מאודו: שבת און גמילת־חסדים. וויבאַלד דער שבת איז ביי אים געווען קודש־קודשים, אַ זאַך בלויז פאַרן הייליקן טאָג, איז גמילות־חסדים ביי אים געווען אַ טאָג־טעגלעכע וואָכעדיקע זאַך. אַ גרויסער פּינקס האָט ער געהאַט פאַר זיך מיט דריי שיינע און גרויסע געכתיבעטע אותיות: גמ״ח (גמילות־חסדים). געגנוי ווי די האַנט זיינע איז תמיד געווען אָפן כדי צו לייען יידן אַ גמילות־חסדל, יעדן עני ואביון, יעדן געלי־טענעם אָדער אַזעלכן וועמען עס האָט אָנגעהויבן צו גייען מיט דער פּוטער אַראָפּ און האָט נישט געהאַט קיין פּרנסה, אַזוי איז אויך געווען אָפן זיין פּנקס אין וועלכן ער האָט אַריינגעשריבן די בעלי־חובות. אַז אַ ייד איז געקומען בעטן אַ גמילת־חסד האָט ער זיך נישט אויסגעפרעגט אויף וואָס יענער דאַרף די הלוואה. אַז עס איז געקומען דער טאָג פון צוריקצאָלן דעם חוב, און יענער האָט דאָס געלט נישט צו־ריקגעגעבן, און אויב עס איז דערווייל אויסגעפאַלן ראש־השנה, האָט ער ביים רינגעלע צוגעגעבן אַן אות ״צ״, וואָס האָט באַדייט צדקה. האָט ווידער דער בעל־חוב זיך דער־מאָנט און צוריקגעצאָלט דעם חוב, האָט דער טאַטע דאָס געלט שוין באַטראַכט ווי נישט זיינס און האָט עס צעטיילט אויף צדקה, ווי גרויס די סומע זאָל נישט זיין.

עס האָט מיר נישט לאַנג דערציילט אונדזער אַ בן־עיר, איינער פון די ווייניקע לעבנגעבליבענע וואָס האָבן זוכה־געווען עולה־זיין קיין ישראל, אַז אין איינעם אַ ווינטער־טאָג איז אויסגעבראָכן אַ שריפה און פאַרברענט זיין הויז. ער און זיינע בני־בית זענען געבליבן בעירום ובחוסר כל און אַן

אַ דאַך איבערן קאָפּ. דאָס אומגליק האָט אים געטראָפן אָנהייב וואָך און באַלד דעם ערשטן מוצאי־שבת האָט דער טאַטע פאַרזאַמלט ביי אונדז אין שטוב אַ מנין פון די פאַרמעגלעכע יידן אין שטעטל, און פאַר זיי אַוועקגעלייגט אַ גרויסן בויגן פאַפּיר מיט אַ טעקסט פון אַ התחייבות פאַר אַ סומע מיט וועל־כער עס איז מעגלעך צוריק אויפצובויען דאָס הויז פונעם נשרף. די פאַרזאַמלטע האָבן געזען די שיינע סומע אויף וועלכער דער טאַטע האָט זיך מתחייב־געווען, האָבן זיי נאָכ־געטאָן זיין ביישפּיל אָן שום דין ודברים, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן און ווייליקייט. עס זענען קוים דערנאָך פאַרביי דריי חדשים, און דאָס הויז איז צוריק געשטאַנען אויפגעבויט אויף זיין אָרט.

אַ שניידער פון פּשוטע פּרויען־קליידער איז געווען ביי אונדז, האָט ער געהאַט אַ קראַנק ווייב און בערך אַ האַלבן טוץ קליינע בלאַסע און שוואַכע קינדער. דאָס איינציקע מאכל וואָס זיי האָבן געגעסן אַ גאַנצע וואָך איז געווען קאַלטע מאַמעליגע, ציבל און קאַרטאָפל, און דאָס אויך בצימצום. פּרייטיק פאַרנאַכט פלעגט די מאַמע צושיקן זיי, מיט איינעם פון אונדז קינדער, אַ קיישל שפּייז פון כל טוב: חלות, געפילטע פיש, אַן אָפּגעקאָכט עוף, אַ לאָקשן־קוגל, אדג״ל. די צדקה וואָס איז געגעבן געוואָרן בסתר און קיינער האָט דערפון נישט געוווסט, האָט אַזוי געדויערט ביז אַלע קינדער זענען אויפגעוואַקסן און אויך אָנגעהויבן צו אַרבעטן ביי שניידעריי. יענער שניידער האָט אַמאָל געוואָלט אָפּדאַנקען דעם טאַטן און אים פאַרגעלייגט פאַר מיר אויפצונייען אַ מלבוש אויף יום־טוב. דער טאַטע האָט אים אָפּגעפּטרט מיט אַ שמייכל: ״פאַר אַזאַ יאַטל לאָזן עקסטרע נייען אַ מלבוש? — אַזאַ גביר בין איך נישט! גענוג פאַר אים גרייטע מלבושים, וואָס

איך קויף פאַר אים אין שטאָט!״. דער טאַטע האָט טאַקע נישט געזאָגט קיין ליגן. די אַרבעט פון די שניידערס אין שטעטל האָט אים נישט באַפרידיקט, איז נישט געווען לויט זיין געשמאַק. פאַר זיין בן־יחיד האָט ער געקויפט אין שטאָט גרייטע מלבושים, פון די בעסטע און שענסטע. ״בגדי מלכות״ ווי עס האָט געזאָגט די מאַמע.

די קולות פון די טומלענדיקע גויים וואָס האָבן געשראָקן אונדז קינדער, האָבן זיך געשטאַרקט פון טאָג צו טאָג. ביס־לעכווייז־ביסלעכווייז האָבן מיינע עלטערן געפילט אַז די ערד אויף וועלכער זיי האָבן געבויט זייער שיינע היים, זינקט איין און אַלץ וועט זיך צעפאַלן. דער טעגלעכער משא־ומתן מיט די גויים, כאָטש אַ סך פון זיי האָבן אַרויסגעוויזן פריינט־שאַפט און סימנים פון כלומרשטער טריישאַפט, האָבן ביי זיי אַרויסגערופן ווידערווילן און כעס. די גזירות פון דער מאַכט וואָס האָבן זיך געשאָטן אָן אויפהער, הגם טיילווייז זענען זיי בטל געוואָרן אַדאַנק שוחד און מתנות, וואָס איז געווען זייער שכיח ביי די רומענישע מאַכט־האָבער, האָבן פאַרביטערט זייער לעבן. דער פחד פאַרן מאָרגן האָט אַרויסגערופן גרויס זאָרג. גלייך ווי עס איז נאָר אויסגעבראָכן אַ געשלעג אינעם מאַרק־טאָג, האָט מען גלייך פאַרהאַקט טיר און לאָדן; כאָטש די ברייטפּלייציקע פעסטע יונגן האָבן זיך גלייך באַוויזן, גרייט צו יעדער צרה, זענען דער רוב מענטשן אין שטעטל געווען ווי צעשראָקענע שעפעלעך. די מאַכט־האָבער האָבן געהערשט ביד רמה, דערגאַנגען די יאָרן אויף טריט און שריט, בייז־ווייליק און מיט דער אָפענער כוונה אָנצוטאָן יידן צרות. עס איז שרעקלעך געווען צו זען ״די אָפּהיטער פון געזעץ און אָרדענונג״ ווי זיי פייניקן און לייגן אַרויף האַרבע שטראָפן אָדער פּאַטשן אויס אַ יידישן באַלמעלאָכע, אַז

אביון און מטופל מיט קינדער, למשל, פאַרן חטא וואָס ער האָט געאַרבעט זונטיק, וואָס איז געווען דער אַלגעמיינער רו־טאָג.

איך געדענק ווי אין איינעם אַ שבת, נאָך דעם ווי דער טאַטע איז צוריקגעקומען פון דאַווענען און צומאָל נאָך נישט באַוויזן צו מאַכן קידוש, האָט זיך אין שטוב באַוויזן אַ וויכ־טיקער שררה און געוואָלט מען זאָל אים פאַרקויפן אַ קופּאָן סחורה אויף אַן אָנצוג. מיט אַ בייזוויליק שמייכעלע אויף די ליפּן איז ער געשטאַנען אין דער טיר, קוקנדיק אויפן בלאָס־געוואָרענעם טאַטן. אַ שווייגנדיקער, מיט ציטערנדיקע הענט, האָט דער טאַטע געמאָסטן די סחורה און דערביי העפלעך געבעטן, דער קונה זאָל אַזוי גוט זיין און אַליין אָפּשערן די סחורה, מוותר־זייענדיק דערביי אויפן געלט צוליבן חשש פון חילול שבת. מי שלא ראה — דער וואָס האָט נישט געזען דעם טאַטן אין יענעם מאָמענט, האָט נישט געזען אַ מענטש אין אַזאַ טיפער פאַרשעמונג און דעפּרעסיע. יענעם שבת האָבן די זמירות ביים טיש געקלונגען ווי קינות, אַ וויינענ־דיק קול האָט זיך געהערט פון טאַטן, פול מיט טרויער און פאַרלוירנקייט. ערשט ביים בענטשן ברכת המזון, האָט דער טאַטע אויפגעהויבן דאָס קול, און אין אַ טאָן פון בענקשאַפט און גאַרונג האָט ער זיך געבעטן: „ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו. ברוך אתה ד׳, בונה ברחמיו ירושלים, אמן !".

פון באַלד נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע האָט דער טאַטע געטראַכט וועגן פאַרן קיין ארץ־ישראל. ער פלעגט אַ סך רעדן וועגן דעם קליינעם הייזעלע וואָס מיר וועלן פאַר זיך אויפ־בויען אין איינע פון די מושבות, און מיר וועלן באַאַרבעטן די ערד, הנאה־האָבן פון דער מי פון אונדזערע הענט און זיצן „יעדער איינער אונטער זיין וויינגאַרטן און אונטער זיין

פייגנבוים״. זיין געזונטער חוש האָט אים געזאָגט, אַז ער דאַרף איינפּאַקן די פּעקלעך, פאַרלאָזן דעם ״שמאַלץ־גרוב״ און אַנטלויפן. ביי יעדער געלעגנהייט, ווען עס זענען גע־קומען שליחים, אָדער ווען חלוצים זענען אָפּגעפאָרן אין לאַנד אַריין, האָט דער טאַטע פאַר זיי זיך אַראָפּגערעדט פון האַרץ וועגן זיין בענקשאַפט צום לאַנד פון די אבות. די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אַן אַנדערע. מן השמים האָט מען אים פאַרהאַלטן. אין סאַמע מיטן פון די ממשותדיקע הכנות צו עליה האָט זיך פלוצים אַראָפּגעלאָזט אויף אים אַ גרויזאַם אומגליק וואָס האָט צעשטערט די שלווה אין שטוב. דאָס איז געווען דער טויט פון מיין עלטערער שוועסטער, צוויי יאָר נאָך איר חתונה, געשטאָרבן איבערלאָזנדיק אַ קינד פון ניין חדשים. אַ גאַנץ יאָר האָבן די עלטערן נישט אויס־געטאָן די טרויער־מלבושים. אַלע שטוב־ענינים, דאָס גע־שעפט און דאָס אַרויספאָרן, זענען פאַרנאַכלעסיקט און פאַר־געסן געוואָרן. קוים אויסגעטשוכעט זיך פון דאָזיקן קלאַפּ, איז געקומען אַ נייע פּלאָג — די צווייטע שוועסטער האָט אָפן דערקלערט, אַז זי וועט נישט פאָרן קיין ארץ־ישראל, נאָר קיין רוסלאַנד... און אַז זי האָט חתונה־געהאַט מיט אַ בחור, אַ משכיל און העברעישער לערער וואָס האָט אויך געהאַלטן ביים זעלבן וואָס זי, האָט דער טאַטע שוין כמעט ווי רעזיגנירט. שיידן זיך מיט די קינדער האָט ער נישט גע־וואָלט, און אויך נישט געקענט.

אַ שטיקל פאַרגיטיקונג אין זיין טרויער און ייאוש איז געווען ווען איך האָב פאַר אים אויסגעדריקט מיין ווונטש, מיינע לימודים פאָרצוזעצן נישט אין פראַנקרייך אָדער בעלגיע, ווי אַלע חברים מיינע, נאָר דווקא אינעם העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים. נישט געקוקט אויפן צער וואָס

איך וועל מער נישט זיצן ביי זיין טיש, איז צו זיין פרייד און שטאָלץ נישט געווען קיין שיעור. מיין עליה קיין ארץ־ישראל האָט פונדאַסניי צעפלאַקערט זיינע בענקשאַפטן, אַריינ־בלאָזן אין אים אַ נייע האָפענונג. צוויי מאָל האָט ער באַזוכט דאָס לאַנד, אויסגעפאָרן עס אין דער לענג און ברייט, גע־פאָרשט און באַקענט זיך מיט די באַדינגונגען, אויסגעאַרבעט די עליה־פּלענער. צוריקגעפאָרן איז ער פול מיט התפעלות פון דעם אַלעם וואָס ער האָט געזען, און ער האָט אַנטשלאָסן דעצידירט צו ליקווידירן דאָרט אַלע זיינע עסקים און עולה־זיין. מיטאַמאָל איז אָבער געקומען דער קאַטאַקליזם און אַ סוף געמאַכט צו אַלע זיינע חלומות. דאָס שיינע געפּלעגטע טאַטנס הויז איז געוואָרן חרוב ומוחרב. פון אונדזער גאַנצער גרויסער און פאַרצווייגטער משפחה זענען געבליבן נישט מער ווי געציילטע נפשות.

באַלעבאַטים, יידן חכמים און יוצאי־דופנס

נישט יעדער ייד אין שטעטל איז געווען אַזאַ טיפּ ווי ר' דודל און ר' שמעון — נישט אין גבורה און נישט אין עם־הארצות. אין דער אמתן קען מען זאָגן, אַז דאָס שטעטל ווי בעסאַראַביע בכלל, איז נישט געבענטשט געוואָרן מיט עוקר־הרים'ס. די צאָל למדנים האָט מען געקענט אויסרעכענען אויף

די פינגער פון איין האַנט. געווען אָבער יידן וואָס האָבן געקענט אַ ספר, אַזעלכע וואָס האָבן ליב־געהאַט אַריינקוקן אין אַ ספר און סתם באַלעבאַטים, יידן מיט שכל און פאַר־שטאַנד וואָס האָבן געקענט אַביסל חומש און אַביסל אגדה, געווען בקי אין אַלע געביטן פון לערנען און אָפט "אריינ־געקוקט" אין אַ משניות אָדער אין "עין־יעקב".

איך ווייס גוט: אַ סך פון זיי שטייען איבער מיר און בעטן זיך — געדענק און שרייב אונדז אַריין אינעם ספר! וואָס זאָל איך אָבער טאָן, אַז דאָס שטעטל האָב איך פאַרלאָזט אויפן שוועל פון בר־מצווה, ווען איך בין אַרויסגעפאָרן לערנען אין גימנאַזיע און צוריקגעקומען בין איך בלויז אויף די פעריעס, אויף די זומער־חדשים. דערנאָך, ווען איך האָב געענדיקט די גימנאַזיע, בין איך עולה־געווען קיין ארץ־ישראל. איך בין, בכן, בלויז אימשטאַנד אָנצוצייכענען איי ניקע גע־שטאַלטן, בלויז אַזעלכע וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין יונג האַרץ און זיך אויפגעהיטן אין מיין זכרון.

איינער נאָכן אַנדערן דערשיינען זיי פאַר מיינע אויגן — תלמידי־חכמים, יידן מיט באָרד־און־פיאות, געקליידט אין לאַנגע קאַפאָטעס, און אַזעלכע וואָס זענען געגאַנגען אָנגעטאָן אין קורצער קליידונג מיט האַרטע קאַפעלאַטשן, אפילו אין דער וואָכנס. אַלע זענען זיי געווען כשרע, שלימותדיקע יידן, געהיטן יעדע קליינע ווי יעדע גרויסע מצווה און צוזאַמען מיט זייער אַרבעט און עסקים אין פעלד און וויינגאַרטן, אין די תבואה־שפייכלערס און אין די קרעמלעך, האָבן זיי נעכט פאַרוואַנדלט אין טעג און עוסק געווען אין תורה לשמה.

ווער געדענקט נישט ר׳ שעפטל דאַווידזאָן, וואָס איז אין משך פון פערציק יאָר נאָכאַנאַנד געווען שוחט און מוהל אינעם שטעטל, און חזן אין דער "קלויז". זיין פאָטער, הרב

ר' שמואל זאב, וואָס איז אויך געוועזן פערציק יאָר שוחט אין שטעטל, האָט זיין זון אָנגערופן שעפטל, ווייל אינעם טאָג פון "ברית" האָט ער גראָד פאַרענדיקט דאָס לערנען פון ספר "שפע טל" פון רבי שבתי שעפטיל בר' עקיבא הלוי הורוביץ, פעטער פון של"ה הקדוש. אַ ייד אַ בר־אוריין איז געוועזן ר' שעפטל, מחבר פון עטלעכע קונטרסים אין הלכות מילה און פדיון־הבן, און זיין הויז איז געוועזן אַ מוסטערהאַפט ציוניסטיש הויז.

ר' שעפטלס הויז איז כולו געשטאַנען אין צייכן פון דער "מאַכט פון געפיל". דאָ האָט געהערשט דאָס ווייב זיינס, מרת איידל פון דער משפחה האַכבערג. דאָס איז געוועזן אַן אשת־חיל, אַ שיינע און קלוגע פרוי וואָס האָט געפירט די שטוב און די פרנסה מיט שכל, פאַרשטענדעניש און חן. זי האָט באַשטראַלט דאָס הויז מיט איר גוטמוטיקן שמייכל, לייכטקייט, לוסטיקייט און געמיטלעכקייט. אָן איר וואָלט די שטוב געוועזן ווי אַ שיף אָן אַ רודער. זי האָט באַשטימט דעם דרך, דאָס לעבן און די מנהגים. ווען די באַלעבאַטים אינעם קלויז, וווּ ר' שעפטל איז געוועזן שליח־ציבור, האָבן געהאַט טענות הלמאי דאָס קול זיינס איז צו שוואַך, אַזוי ציטערנדיק, און עס קענען אים הערן בלויז די שיינע באַלעבאַטים אויף דער מזרח־וואַנט, האָבן ליצנים געזאָגט: "אַזוי האָט אויף אים אָפּנים גוזר־געוועזן מרת איידל, ער זאָל נישט צופיל אָנ־שטרענגען דאָס קול. ער קען זיך צופיל דערוואַרעמען און חס־ושלום פאַרקילן זיך". אַ סברא, אַז דאָס איז טאַקע זי, די קלוגע איידל, געוועזן די וואָס האָט געפועלט די גאַנצע משפחה זאָל פאַרלאָזן דאָס שטעטל און עולה־זיין קיין ארץ־ישראל (אינעם יאָר תרפ"ז), אַ שיינע פאָר יאָר פאַרן אומקום.

ווען עס האָט זיך צעטראָגן די שמועה, אַז ר' שעפטל פאַר־

קויפט זיין הויז און פאָרט קיין ארץ־ישראל, האָבן אַלע געשטוינט: צוואָס און פאַרוואָס? — אַ ייד וואָס האָט פּרנסה, אמת נישט אזוי בשפע אָבער אויך נישט אַזוי קאַרג, די זין זענען זיך צעפאָרן, ווער קיין אַמעריקע און ווער קיין ארץ־ישראל, צוואָסזשע דאַרפן צוויי אַלטע לייט "צעשטערן" אַזאַ שיינע און געפלעגטע היים, פאַרלאָזן דאָס אָרט וווּ זיי זענען געבוירן, געבויט זייער הויז און דערצויגן זייערע קינדער לתורה, לחופה ולמעשים טובים? קיינער אינעם שטעטל, וווּ דער רוב זענען געווען גוטע ציוניסטן און זייערע קינדער זענען אויך געפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט נישט משיג־געווען וויאַזוי מען קען דאָס "עוקר־זיין" פון אַזאַ שיין הויז און איבערפלאַנצן עס אין אַ לאַנד פון זאַמדן, פעלדזן און היצן.

ווען איך בין אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל, בין איך זיי געגאַנגען באַזוכן. איך האָב אַ סך געזוכט, ביז איך האָב געפונען די שכונה, איינע פון די אָרעמקייט־קוואַרטאַלן אין ירושלים, און ביז איך האָב געפונען זייער וווינונג, אַ שיין באַשיידן צימערל, וואָס האָט פאַרכאַפּט מיט זיין ריינקייט און שטילער רו. דאָס איז געווען אַ נאָכמיטאָג פון אַ שיינעם יונגן האַרבסט־טאָג. ר׳ שעפּטל איז געזעסן ביים טיש, פאַר־טיפט אין אַ ספר. איידל וואָס איז געווען אַביסל געבויגן, איז געווען פאַרנומען מיט איר אַרבעט, זי האָט פאַראַכטן וועש און געצערעוועט זאָקן. תחילת האָבן זיי מיך נישט דערקענט. ווען איך האָב זיי געזאָגט ווער איך בין, האָבן זיי זיך שטאַרק דערפריידט. זיי האָבן מיך אָנגעהויבן אויספרעגן וועגן אַלץ און אַלעמען, וועגן יעדן איינעם באַזונדער, פון גרעסטן ביזן קלענסטן, ווי עס גייט יעדן איינעם, וואָס ער טוט און וואָס ער מאַכט. ווען ר׳ שעפּטל האָט דערהערט, אַז דער ציל פון מיין

קומען קיין ארץ־ישראל, איז כדי צו שטודירן אינעם אוני־ווערסיטעט, האָט ער אָנגעהויבן מיט אַ לאַנגן דרוש, דורכ־געפלאָכטן מיט גימטריות און נוטריקין, כדי מיר גוט מסביר־זיין די ריכטיקייט פון דעם וואָס די חכמים האָבן געזאָגט, אַז "נישטאָ אַזאַ תורה ווי די תורה פון ארץ־ישראל, און נישטאָ אַזאַ חכמה ווי חכמת ארץ־ישראל", אַזוי ביז זיין יידענע, מרת איידל, האָט אים איבערגעריסן: — "אַזאַ חשובער גאַסט זיצט ביי אונדז אין שטוב און מיר נעמען אים אויף מיט רייד, מיט דרוש, און וואָס איז מכוח כיבוד?", און זי האָט זיך גלייך אַרויסגעלאָזט צו דער קוך, וואָס איז געשטאַנען אין חצר.

מיר זענען געזעסן, געטרונקען טיי מיט איינגעמאַכטס פון קערשן און געשמאַקע מערמלנע מאַן־קיכלעך וואָס זענען צעגאַנגען אין מויל, איידלס אייגענע אַרבעט. ר' שעפטל האָט געווישט די ברילן וואָס זענען פאַרלאָפן פון דער הייסער טיי און ווידער אָנגעהויבן אַ פּלפּולדיקן דרוש וועגן "אשת חיל מי ימצא". ער האָט געוואָלט אויפווייזן, אַז אַזאַ אשה אין געשטאַלט פון מרת איידל תחיה איז געשטאַנען אוודאי פאַר די אויגן פון דעם חכם מכל אדם, ווען ער האָט גע־זונגען יענעם וווּנדערלעכן קאַפּיטל פון ספר משלי. זי, איידל, איז געזעסן אַנטקעגנאיבער אונדז, די אויגן אַראָפּגעלאָזט, מיט דאַרשט געשלונגען די רייד, פאַרוויטלט און געשיינט פון גליק. ווען ער איז צוגעקומען צום סוף פונעם פרק "ויהללו בשערים מעשיה", האָב איך געהאַט אַ גוטע גע־לעגנהייט אויף אַ לייכטן "אינטערמעצאָ" און איך האָב גע־פרעגט: "בלויז איר מאַן וועט זי לויבן, און די זין?", מיטן קלאָרן מיין, אַז אויך איידל אַליין וועט דאָ האָבן אַ געלעגנ־הייט עפּעס צו זאָגן. איך האָב טאַקע קיין טעות נישט

געהאַט. זי האָט אָנגעהויבן מיט גוטן טעם, און בקיצור, דערציילן וועגן דעם לעבן און די פּאַרלויפּעניש פון אירע קינדער און קינדס־קינדער און פריידיק פאַרענדיקט: ״אונ־דזערע קינדער, ברוך השם! איינער וויינט, דער אַנדערער לאַכט און דער מוזיניק זינגט!״. מיט דעם האָט זי געמיינט דעם בכור מנחם־מענדל, וואָס איז געווען אַן עסקן און שליח וואָס האָט געוואַנדערט איבער די שטעט פון בעסאַראַביע און גערופן דאָרט יידן מיט געוויין און קרעכץ צו פאַרלאָזן דעם פינצטערן גלות און פאָרן קיין ארץ־ישראל; דעם זון אפרים וואָס האָט ליב געהאַט געלעכטער און געמאַכט לאַכן את הרבים מיט זיינע צענטליקער פעליעטאָנען און הומאָרעסקעס, וואָס ער האָט געשריבן און האָט רעדאַגירט צוויי זאַמלונגען הומאָר, פאָלקלאָר און סאַטירע; און דעם יינגסטן זון אליהו, וואָס האָט געלערנט אין אַ לאַנד־ווירטשאַפטלעכער שולע אין לאַנד, זיך פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט און מקיים־געווען דעם ״הזורעים בדמעה ברינה יקצורו״...

ר׳ שעפטל איז, ווי געזאָגט, געקומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר תרפ״ז, און דאָ איז ער נפטר־געוואָרן ז׳ טבת תש״ב, אין עלטער פון 87 יאָר.

ר׳ ברוך דאַווידזאָן, אַ קרוב פון ר׳ שעפטל, אַ ייד מיט אַ שאַרפן קאָפּ, שאַרפזיניק, בור סוד שאינו מאבד טיפה. האָט אַ סך געלערנט גמרא און פוסקים און אויך געווען מלא־וגדוש מיט וועלטלעכן וויסן, אַ פליייסיקער ערד־אַרבעטער געווען — אָבער אַן עני ואביון דאָס גאַנצע לעבן. אַזוי פיל פעיקייטן האָט ר׳ ברוך פאַרמאָגט, אַזוי פיל פרנסות געהאַט, אָבער נישט געזען אין זיי קיין סימן פון ברכה. אַ לאַנדווירט, פאַרמאָגט אַן אייגענעם וויינגאָרטן און וויין־קעלטער, געווען

בעל־קורא אין בית־כנסת, און אין אַ נויטפאַל — בוכהאַלטער אין באַנק, אַ מין גמילת־חסד־קאַסע, אָבער איבער אַלעם — אַ רעצידיווער ״בטלן״, פול מיט פאַנטאַזיעס, צעשטרייט ביז לעכערלעכקייט. אין דער ספר־תורה האָט ער געלייענט מיט אַ ניגון, מיט טראָפּ און אינטאָנאַציע, מיט האַלב־פאַרמאַכטע אויגן. ער איז אָבער קיינמאָל נישט נכשל־געוואָרן מיט אַ גרייז פון אַן אות אָדער פאַרמישט דעם טראָפּ. די חשבונות אין ״באַנק״ האָט ער געפירט לויטן זכרון. ווען עס זענען געקומען צו אים חשובע באַלעבאַטים, נכבדים, און צווישן זיי דער רב, מיט דער טענה: ״הייתכן, ר׳ ברוך, ווי איז געמאָלט צו פירן חשבונות לויטן זכרון?״, האָט ר׳ ברוך געשמייכלט און דערביי אויסגערעכנט יעדן איינעם וויפל ער האָט באַקומען די הלוואה, ווען און וויפל ער האָט צוריקגע־צאָלט און וויפל ער דאַרף צוריקצאָלן ביז דעם און דעם טאָג...

ווען עס איז אַרויס אַ גזירה פון דער מאַכט, אַז בוכהאַלטערס דאַרפן דורכמאַכן מלוכהשע עקזאַמענס, האָט ר׳ ברוך זיך נישט אָפּגעשראָקן. אָן מורא איז ער אַרויסגעפאָרן אין דער קרייז־שטאָט, זיך געשטעלט צו די עקזאַמענס, געוואָרפן אַ בליק אויף דעם בויגן מיט פראַגעס, און איידער עמיצער האָט באַוויזן צו ענטפערן האָט ער שוין געהאַט געלייזט אַלע שאלות אויף אַ גלענצענדיקן און שלמותדיקן אופן. פון מויל צו אויער האָט מען דערציילט, אַז די עקזאַמינאַטאָרן, וואָס האָבן זיך נישט אויסגעצייכנט מיט ליבשאַפט צו יידן, האָבן דערביי געעפנט מויל און אויערן, געשטוינט און באַוואונדערט דעם מאָדנעם ייד מיטן משונהדיקן הולך און אָרעמע, פאַר־נאַכלעסיקטע מלבושים וואָס האָט זיי איבערראַשט מיט זיין זעלטענער תפיסה און שאַרפן שכל. אַ וואונדערלעכער בעל־

זכרון געווען, פונדעסטוועגן האָט ער קיינמאָל נישט געדענקט אָנצוטאָן ריכטיק זיין קאַשקעט. דער דאַשעק איז תמיד געווען פאַרוקט און אַ זייט, אָדער אויף רעכטס אָדער אויף לינקס, אָבער נישט אין אַ גלייכער ליניע מיט דער נאָז. ער האָט קיינמאָל נישט געדענקט אָפּצופּוצן זיינע שוך, אויסקעמען די באָרד אָדער אויסבערשטלען די קאַפּאָטע. ווען משפחה און פריינט האָבן אים אויפמערקזאַם געמאַכט אויף זיין אָפּגעלאָזטן לבוש האָט ער, ווי זיין שטייגער, געענטפערט מיט אַ שאַרפזין: "די חכמים אין ועמענס מחיצה איך פאַרברענג די נעכט, כדי מקיים צו זיין דעם "לא איברי סיהרא אלא לגירסא" (די לבנה איז באַשאַפן געוואָרן נאָר כדי צו לערנען אין איר שיין), זענען מיט מיר נישט מקפיד אין הילך און לבוש, און אויב זיי זענען פון מיר צופרידן, וואָס־זשע קלאָגט איר זיך אויף מיר ?".

ר׳ יחיאל פינטשעווסקי, אַ ייד אַ משכיל און אַ בעל־רכוש, אַן אָנגעזעענער באַלעבאָס, אַ מעורב בין הבריות, אַ גוטמוטיקער, אַ בעל־מידות. זיין הויז ווו מען האָט גערעדט נאָר רוסיש איז געווען פול מיט אָפענער קעגנערשאַפט צום ציוניזם און צו אַלע מעשים און שטרעבונגען פון די ציוניסטן.

מפה לאוזן האָט מען זיך דערציילט, אַז די טאָכטער פון ר׳ יחיאל האָט אָפּגעוואָרפן אַ זייער שיינעם און בכבודיקן שידוך־אָנבאָט ווייל דער חתן, אַ לערנער וואָס האָט געקענט גוט ש״ס און פוסקים האָט אָבער נישט געקענט קיין רוסיש, און די רוסישע ליטעראַטור איז פאַר אים געווען אומבאַקאַנט. אידל, ר׳ יחיאלס זון, האָט מען געזען אין בית־כנסת בלויז זעלטן ווען, און אַז ער האָט חתונה־געהאַט מיט דער צאַרטער

שיינער רחילקע און דעם ערשטן שבת נאָך דער חתונה גע־
מוזט די גאַנצע צייט פון דאַווענען שטייען ביים שווער ר׳
חיים קאָרנבליט, אויף דער מזרח־וואַנט פון דער ״קלויז״,
האָט ער זיך געפילט ווי אַ לייב אין דער שטייג. נאָכן דאַ־
ווענען האָט אידל דערציילט פאַר זיינע חברים: ״איך בין פון
דאָרט אַרויס אַן אויסגעקוועטשטער, מיד און דערשעפּט, ווי
איך וואָלט פאַרלאָרן הונדערט וואָגנס תבואה״...

ר׳ אברהמל אָקסנפעלד, אַ ייד מיט אַ הדרת־
פּנים, אַ הויכער און פעסטער, אַן ערד־באַזיצער, אַ פאַרמעג־
לעכער. זיין איינדרוקספולער אויפטריט, זיין לאַנגע באָרד,
און די גאַנצע פירונג פון זיין הויז האָט געשמעקט מיט
נגידות. אַ משכיל און פלאַמיקער ציוניסט איז ער געווען
און אין דעם גייסט האָט ער דערצויגן זיינע קינדער, וואָס
האָבן געשלאָגן וואָרצלען אינעם לאַנד. זיין הויז, אַ גרויס
שיין און געפּוצט הויז מיט גרויסע הויכע צימערן (אַלץ לויט
זיין מאָס!), אַ ברייטער בריווחדיקער הויף מיט אַ ברונעם
אינמיטן, האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ מיניאַטור־מלכות
אין סאַמע הארץ פונעם שטעטל. ווען איך בין געגאַנגען צו
אָט דעם ברונעם שעפּן קוואַליק דערקוויקנדיק וואַסער אין די
הייסע זומער־טעג, פלעגט ער ליב האָבן מיט מיר צו שמועסן
וועגן פּאָליטיק בכלל און ענינים פון ארץ־ישראל בפרט.
ענינים פון וייטן ארץ־ישראל זענען אים געווען קלאָרער און
נעענטער צום הארץ ווי די ענינים פון דער מדינה, אין
וועלכער עס האָט געלעבט ער און זיינע אבות און אבות
אבותיו. ווען ער האָט גערעדט וועגן ארץ־ישראל האָט זיין
פּנים אָנגענומען אַן אויסדרוק פון גאַנצקייט און חלום, ער
האָט דערביי אויסגעזען ווי אַ קינד וואָס דערציילט זיך אַליין

אַ פּאַרכאַפּנדיקע לעגענדע. אין איינעם אַ טאָג, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד און געלערנט מיט קינדער אין חדר, האָט ער זיך צו מיר געווענדט און געזאָגט: — ״חיימל, דו וועסט פאָרן קיין ארץ־ישראל און וועסט לערנען תורה אינעם העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים, וואָס איז איצט געעפנט געוואָרן אויפן הר־הצופים״. דערביי האָט ער, ווי דער שטייגער, אונטערגעשטראָכן די ״ריש״ וואָס האָט אַפּט געקלונגען ביי אים ווי אַ לאַנגע אָן־סופיקע גאָרגלניש. כ׳בין מודה, אַז דעמאָלט האָב איך אפילו נישט געוווּסט וואָס ער רעדט...

מיט דער צייט, ווען איך האָב באַזוכט דעם טאַטנס הויז שוין אַלס סטודענט פונעם העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים, האָט מיר ר׳ אברהמל דערמאָנט זיין נביאות און צוגעגעבן מיט אַ גוטמוטיקן צופרידענעם שמייכל אויף זיין פּנים: — ״ובכן, אַזוי ווי איך האָב פאָרויסגעזאָגט אַזוי איז געשען. נאָר וואָס דען? — צו לערנען דאָ אָדער אין איינע פון די שכנותדיקע גלות־לענדער צווישן גויים?״. דערביי האָט ער מיך געבעטן דערציילן אים וועגן מיינע לימודים, לערערס, און דער עיקר — וועגן ירושלים. אַז איך האָב געענדיקט, האָט ער ווידער געפרעגט: ״פונעם פענצטער פון זאַל ווו די ערסטע די לעקציעס אין אוניווערסיטעט אויפן הר־הצופים, זעט מען טאַקע דאָס דאָרף ע נ ת ו ת, ווו ירמיה הנביא איז געבוירן? איז דאָס ריכטיק וואָס דו דערציילסט?״ און פון זיינע רייד איז אויפגעגאַנגען אַ טאָן פון בענקשאַפט, טרוים און לעכצענישן אָן אַ שיעור...

ר׳ נפתלי אָקסנפעלד, דער ברודער פון ר׳ אברהמל, איז אויך געווען אַ הויכוווקסיקער, אַ ייד מיט אַ שוואַרצער

באָרד, גוטמוטיק פּנים און שמייכלענדיקע פּאַטערלעכע אויגן. זיין הויז איז געשטאַנען ביים ״קלויז״, נישט אַזוי געראַם ווי זיין ברודערס הויז, אָבער האָט אויך געאָטעמט מיט באַלעבאַטישקייט, באַקוועמלעכקייט, גוטע אַטמאָספער און פאַמיליאַרע וואַרעמקייט. ווי אַ סך אַנדערע אין שטעטל, האָט אויך ער נישט געהאַט בלויז איין פּרנסה. ער האָט מקיים־געוועזן דעם מאמר חז״ל: ״לעולם ישליש אדם את מעותיו — שליש בקרקע ושליש בפרקמטיא ושליש תחת ידו״ (בבא מציעא מ״ב). דאָס דריטע חלק, ״תחת ידו״, האָט ער דעם אמת זאָגנדיק נישט מקיים־געוועזן צוליב איין פּשוטן טעם, צוליב דחקות! ער איז געוועזן אַן איש תם וישר, געהאַט פולן צוטרוי צו יעדן איינעם, ייד אָדער נישט־ייד, דעריבער איז ער נישט איינמאָל אָפּגענאַרט געוואָרן און פאַרלוירן דאָס געלט. דעם עול הפּרנסה פון האנדל (ער האָט געהאַט אַ קראָם מיט טעקסטיל, אַלע מינים שוכוואַרג, קאַלאָשן אדג״ל), האָט ער בעיקר אַרויפגעלייגט אויפן ווייב, אַן אשת חיל! מען האָט דערציילט אַז פון דעם געשעפט איז קיינער קיינמאָל נישט אַרויס ליידיק. האָט דער קונה געוואָלט אַ שטיקל סחורה וואָס האָט זיך גראָד נישט געפונען דאָרט, האָט ער געקויפט אַ פּאָר שוך אָדער קאַלאָשן וואָס ער האָט בכלל נישט בדעה געהאַט צו קויפן, ווייל די סחורה איז דאָרט געווען בשפע...

אַ דינאַמישער מענטש איז געווען ר׳ נפתלי, תמיד פאַרנומען, באַשעפטיקט. ער איז געלאָפן צו זיינע עסקים ווי ער וואָלט געווען דער עושר אין שטעטל. פאַקטיש האָט ער אָבער כל ימיו געלעבט אין דחקות. ווען נישט דער עול פּרנסה, ווען ער וואָלט געהאַט אַ ברירה, וואָלט ער זיכער בעסער געוואָלט זיצן אין בית־מדרש און עוסק זיין אין

לערנען תורה. ווער עס האָט אים נישט געזען ביים דאַווענען, נישט בלויז שבת און יום־טוב נאָר אויך אין דער וואָכנס, ביי שחרית, מנחה אָדער מעריב, האָט אין לעבן נישט געזען קיין מער געלאַסענעם און צופרידענעם מיט זיך מענטש. ערשט ביים דאַווענען האָט ער זיך צוריקגעפונען, אַנטפּלעקט זיין אמתער פּערזענלעכקייט, זיין אמתן איך. אין דער וועלט פון גייסט האָט ער זיך געפילט פעסט, זיכער און פיל גליק־לעכער. ער האָט ליב געהאַט תורה און זיינע קינדער (צוויי טעכטער און אַ זון וואָס האָבן געשלאָגן וואָרצלען אין לאַנד), האָט ער געגעבן אַ שיינע דערציונג, אַריינגעפלאַנצט אין זיי ליבשאַפט צו אַרבעט און די בענקשאַפט נאָך ציון.

ר׳ שלום העלגורט (״שלום דער פּוילישער״), אַ ייד אַ בעל הדרת־פּנים, אַ הויך־וווקסיקער, מיט אַ לאַנגער ווייס־געפלעגטער באָרד, זיין פּלאַץ איז געווען אויף מזרח־וואַנט אין דער ״קלויז״. ווען ער איז אַרויסגעגאַנגען פון קלויז, שבת אָדער יום טוב, ער אין שפּיץ און נאָך אים זיין ווייב גינענדל (אַ ספּעציאַליסטן צוריק אַריינצוזעצן אַן אויס־געלענקט איבר, אַ ברוך אָדער סתם אַן אויסלענקעניש) מיט זייערע זיבן זין, הויכע און שלאַנקע ווי שטייענדיקע ציפּרעסן, האָסטו געפילט אַז דאָ האָסטו פאַר זיך נישט קיין משפחה נאָר אַ גאַנצן שבט, פול מיט דביקות און וואָרצלדיקייט. ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן איז ר׳ שלום העלגורט גע־גאַנגען קומה־זקופהדיק, הויך משכמו ומעלה, און גינענדל זיין ווייב איז געווען ווי ש״י עגנון שילדערט: ״אַ ווייב אַ קינדערהאָבערין, אַ מאַנצבילישע און אַ קלוגע״.

ר׳ שלום העלגורט איז געשטאָרבן עטלעכע יאָר פאַר גינענדלען. יעדן טאָג, אין די נאָכמיטאָג־שעהען האָט אים

גינענדל "באַזוכט" אויפֿן בית־הקברות. אַז מען האָט זי געפֿרעגט: "גינענדל וואָהין גייט איר?" פֿלעגט זי מגיה־וביה ענטפֿערן פּשוט און איינפֿאַך: "כ'בין געוועזן ביי מיין שלום און אים דערציילט וואָס עס האָט היינט פּאַסירט".

בעת איינעם פֿון מיינע באַזוכן אין מיין פֿאָטערס הויז, ווען איך בין שוין געוועזן סטודענט אינעם העברעישן אוני־ווערסיטעט אין ירושלים, האָב איך אַמאָל געזען גינענדלען אין אַ פֿאַרנאַכט פֿון אַ הייסן זומערדיקן טאָג ווי זי לויפֿט אין גאַס אַ פֿאַרסאָפּעטע, אַ פֿאַרזאָרגטע. "וואָס האָט פּאַ־סירט?" — גינענדל האָט דערציילט אַ פֿאַרזאָרגטע: "איך זוך מיין קינד! פֿון מיטאָג אָן איז ער נישטאָ, ער איז נעלם־געוואָרן פֿון שטוב. איצט דאַרף מען שוין עסן וועטשערע, און מען זעט אים נישט". דאָס "קינד" איז געוועזן בישט ווייניקער ווי אַ יונגער אינזשיניער, וואָס האָט נאָרוואָס פֿאַרענדיקט די לימודים אין דער טעכנישער הויכשול. גינענדלס בן־זקונים, אַ הויכער, איבער אַ מעטער אַכציק, איז געזעסן אין דעם מאָמענט ביי דער אַפּטייקערין שרה לאַבער אין דער געזעל־שאַפֿט פֿון יחזקאל קאַמאַראָוו, בערל ראַשקאָווסקי, מאָטל שמוקלער, פּערל קאַרנבליט און אַנדערע, און האָבן געטרינקען טיי פֿון סאַמאָוואַר און געהערט ראַדיאָ — דער איינציקער ראַדיאָ־אַפּאַראַט אינעם שטעטל!

ווען זי האָט סוף־כל־סוף געפֿונען דאָס "קינד" אירס, האָט גינענדל אַ קלאַפּ געטאָן די הענט און אויסגערופֿן: "וואָס איז דער וווּנדער וואָס דו ביזט אַ בינטל ביינער און נישט מער, אַזאַ איינדאַרעניש, אַז אַנשטאָט וועטשערע זיצטו דאָ, טרינקסט טיי און הערסט זמירות"...

ר' מאיר ווייַנבערג, דער גאַנצער אויסזען זיינער

איז געווען ישוב־הדעת און געלאַסנקייט. געגאַנגען איז ער מיט פּאַמעלעכדיקע טריט, אַנגעטאָן באַשיידן, גערעדט רואיק, כמעט בלחש, אַלץ סימנים וואָס האָבן עדות געזאָגט וועגן אים ווי אַן ערד־מענטש אין אַלע זיינע רמ״ח אברים. אַן אויס־געשפּראָכענער שווייגער געווען. דאָס האָט ביי אים געגרע־נעצט מיט שעמעוודיקייט. דאָס הויז איז געווען אַ הויז פון אַ לאַנדווירט לויט אַלע כללים, געבוי ווי אַלע פיר און צוואַנ־ציק שעה אין מעת־לעת האָט ער שווער געאַרבעט. בחדרי־חדרים, אין די טונקל געשמאַק־איינגעאָרדנטע צימערלעך ווו ער האָט זיך פאַרטיפט אין די ספרי־קודש פון זיין רייכער ספרים־שראַנק ווי אויך אין ביכער פון דער העברעישער און רוסישער ליטעראַטור, האָט געהערשט אַן אַטמאָספער פון רו־איקייט און שלווהדיקייט, זאַטקייט און זיכערקייט.

ר׳ יאָסל וויינבערג, אַ קרוב פון ר׳ מאיר, אויך אַן ערד־מענטש, אָבער די הצלחה האָט אים נישט צוגעשפּילט. פונדעסטוועגן האָט דאָס הויז זיינס געשטראַלט מיט ניגון! דער פאָטער און צוויי פון זיינע זין האָבן געשפּילט פידל און גיטאַרע, לויטן געהער אַליין, אָן שום נאָטן. די ניגונים וואָס האָבן זיך געטראָגן פונעם דאָזיקן הויז, באַזונדערס אין די זומערדיקע נעכט, האָבן זיך געהערט פון איין עק שטעטל ביזן צווייטן עק און געמאַכט אויפציטערן הערצער. איינער פון זיינע זין, מאיר, וואָס איז לעבנגעבליבן נאָכן אומקום און וווינט איצט ערגיץ־ווו אין רוסלאַנד, ביי וועמען איך האָב געלערנט שפּילן פידל, פלעגט זאָגן: ״אַ פידל איז נישט קיין ברויט און נישט קיין וואַסער. ברויט — אַז מען עסט עס איז מען זאַט, מיט וואַסער שטילט מען דעם דאָרשט, בעת דאָס שפּילן מיט פידל האָט נישט קיין גרענעץ, וואָס מער

דו שפּילסט איז אַלץ בעסער״. איבעריק צוצוגעבן אַז קיין שום אַוונט אין שטעטל האָט נישט געקענט פּאַרקומען אָן מאירן, אָפּטמאָל אויך מיט דער באַטייליקונג פון עטלעכע תלמידים זיינע, און איך בתוכם. ביים שפּילן פלעגט מאיר האַלב־פאַרמאַכן די אויגן, איינבייגן זיין גרויסן גוף, צודריקן מיטן גאַנצן כוח דעם פידל צו דער גאָמבע. אויסגעזען האָט ער דערביי ווי ער וואָלט געשוועבט ווייט־ווייט, אין דער וועלט פון חלומות און האַלוציניאַציעס, אין וועלכער ער האָט זיך געפילט בעסער, באַקוועמער ווי אין דער גרויער ווירק־לעכקייט אַרום אים...

ר׳ איציק (יצחק) דער ״פּאָליטיקער״, אַזוי האָבן מיר קינדער אים גערופן. געוועזן איז ער נישט מער ווי אַ קלייגער תבואה־סוחר, אַ בלינדער אויף איין אויג און אָן קינדער וואָס האָט ליב געהאַט צו לייענען צייטונגען, פאַר־שטייט זיך אין יידיש, און דערביי מאַכן זיינע פּירושים וועגן מצב אויף דער וועלט בכלל און מצב אין דער מדינה בפרט. ער האָט קיינמאָל נישט אַבאָנירט קיין צייטונג, און נישט געקויפט קיין צייטונג פאַר זיין געלט. מיין פאָטער איז געוועזן אַבאָנירט אויף ״אונזער צייט״, די איינציקע טאָג־צייטונג אין בעסאַ־ראַביע וואָס איז דערשינען אין קעשענעוו און איז אָנגעקומען צו אונדז דורך דער פּאָסט דריי־פיר טעג נאָכן דערשיינען. ר׳ יצחק איז געוועזן דער וואָס איז געגאַנגען אין פּאָסט, גע־בראַכט פון דאָרט די צייטונג, זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ווערענדע ביים הויז אויב דאָס איז געוועזן זומער־צייט אָדער אינעווייניק אין שטוב ווינטער־צייט און געלייענט הויך, אויפן קול. דאָס לייענען זיינס איז געוועזן אין טעמפּאָ און אַ ליי־ענען אונטער דער באַז, אַז קיין שום ילוד אישה איז נישט

געוועז אימשטאַנד צו פאַרשטיין וואָס ער לייענט. דערביי פלעגט ער מאַכן זיינע אייגענע פירושים און אַרויסזאָגן זיין מיינונג, וואָס פאַראַ מאמר איז גוט און וואָס פאַראַ מאמר טויג אויף כפרו6. צום מייסטן האָט ער הנאה געהאַט פון די פעליעטאָנען פון "אידל מלמד", פסעוודאָנים פונעם באַקאַנטן שאַרפזיניקן זשורנאַליסט מיט אַ שאַרפער פעדער י. וויינשטיין, וואָס האָט גוט באַלויכטן ענינים און רעאַגירט אויף געשעענישן, באַנוצנדיק זיך דערביי מיט דער פרשה פון דער וואָך, מיט מימרות און אגדות פון תלמוד און פון די מדרשים. ר' איציק פלעגט זיך דערביי צעשמעלצן פון נחת. געלייענט איינמאָל און נאָכאַמאָל. די פעליעטאָנען פון אידל מלמד פלעגן ביי אים דעריבער באַקומען די העכסטע צייגענישן, און זיי זענען טאַקע געווען אַ וווּנדערלעך געוועב פון יידישער חריפות, נאַטירלעכע פקחות און לייכטן פאָלקסטימלעך־פאַרכאַפנדיקן סטיל. דערביי פלעגט ער אויסטרינקען אַ היבשע פאָר גלעזער טיי, וואָס מיין מאַמע האָט אים דערלאַנגט. פאַר דעם האָט ער ספּעציעל פאַר איר געמאַכט אַ קורצן איבערבליק איבער די ידיעות מיט זיינע אייגענע פירושים און השערות, כולו געשעפּט פון זיין פאַנטאַזיע און אָן שום רעאַלן באָדן. וויבאַלד ווידער עמיצער האָט געוואָגט נישט מסכים צו זיין מיט זיינע מיינונגען, איז ער אים באַפאַלן און אויפגעוויזן אַז יענער פאַרשטייט נישט וואָס עס קומט פאָר אין דער וועלט. ר' יצחק האָט געהאַט אַ מאָדנע קול — אַ שטים וואָס איז געקומען פון דער ברוסט און נישט פונעם האַלדז. אונדז קינדער האָט דאָס קול געשראָקן, אויך ווען ער האָט געפּרוּווט אונדז מכבד־זיין מיט זיסוואַרג. אויך ביי דער שטילער שמונה־עשרה, האָט זיין קול זיך געהערט ווייט אויסער די ווענט פונעם בית־המדרש. חברה ליצנים

וואָס האָבן גראָד שפּאַצירט אין דרויסן, האָבן דערביי גע־פרעגט: ״דאָוועגט ר׳ יצחק, אָדער ער שרייט אויף די מתפּללים, ער שייגעצט זיי אויס?״.

ר׳ פּסח פרומערמאַן, אַ בכבודיקער תבואה־סוחר און זיין הויז, אַ קליין נידעריק הייזל, מיט קוואַדראַטנע קליינע פענצטערלעך, איז געשטאַנען אַנטקעגנאיבער דער קלויז. אַ האַלב־טונקל פּאָדערהויז האָט געפירט אין שטוב אַריין ווו עס האָט געוווינט די משפּחה, און אַ זייטיק צימערל, אינ־גאַנצן ד׳ אויף ד׳, מיט אַ ענג קוכל איז פּאַרדונגען געוואָרן צו ווייטע קרובים אונדזערע, ר׳ סאַניע (נתנאל) דעם בלינדן מיט זיין ווייב, וואָס האָבן קיין קינדער נישט געהאַט. ר׳ סאַניע איז געווען אַ מין ״כל־בו״ אַ קלייגער תבואה־הענד־לער, אַ מעקלער און אונטערנעמער ביים אויפסילען טאַבאַק־בלעטער. ביי די־אַ אַרבעטן, וואָס זענען אָנגעפירט געוואָרן דורך זיין ווייב, האָט ער בדרך־כלל באַשעפטיקט קינדער, און מיך בתוכם. ווען איך בין געקומען אויפמאַנען מיין לוין, האָט ער מיר אָפּגעפּטרט מיט אַן אַרויסדריי: ״דעם חשבון וועל איך שוין דערליידיקן מיטן טאַטן דיינעם״. דערהערט דעם ענטפער האָב איך מוותר־געווען אויפן לוין, ווייל די אַרבעטס־שעהען ביי אים זענען געווען אויפן חשבון פונעם ״חדר״, וואָס איך האָב געהאַט פאַרלאָזט...

אין די קליינע ענגע צימערלעך פון דאָזיקן הויז האָט געהערשט אַן אַטמאָספער פון רו, שטילקייט און מוסטער־האַפטער ריינקייט. ר׳ פּסחס ווייב פלעגט דערציילן מיין מאַמען, אַז אירע זין — קיין מיידלעך האָט זי נישט געהאַט — העלפן איר אין אַלע שטוב־אַרבעטן ממש ווי מיידלעך, און איר איינציקע תפילה איז, אַז אירע שנירן זאָלן וויסן

אָפּצושאַצן וואָס פאַרא גוטע מענער זי האָט פאַר זיי דערצויגן.

ר׳ פּסח איז געווען אַ נידעריקער מיט אַ ווייס האָבער־בערדעלע, געווען פון די ערשטע מתפללים פון דער קלויז. זיין שטענדיק זיך־אָרט איז געווען אַנטקעגנאיבער דעם ארון־קודש. פון אַלע תפילות האָט ער ספּעציעל ליב־געהאַט דאָס ראש־חודש־בענטשן. ביי "הלל" האָט מען אים געהערט פון איין עק קלויז ביזן צווייטן. "השמים שמים לד׳" — האָט ער זיך געגאַרגלט מיט זיין קול אינטאָנירנדיק יעדעס אות, ווי עס וואָלט אים אַ שאָד געווען צו פאַרענדיקן, זיך צעשיידן מיט דער דאָזיקער תפילה, וואָס איז אים אָפּנים געווען צום האַרץ. און אַז דער חזן איז צוגעקומען צום "אם הבנים שמחה" האָט אים אונטערגעהאַלטן ר׳ פּסח מיטן גאַנצן כוח און בקול רם. ר׳ ברוך דאַווידזאָן האָט דערביי זיך געוויצלט ווי זיין שטייגער און געזאָגט: "ר׳ פּסח זינגט זיך אַזוי אונטער ביים "אם הבנים", ווייל ער איז געבענטשט מיט זין, ווען ער וואָלט געהאַט טעכטער וואָלט ער זיך נישט אַזוי געפריידט".

ר׳ יואל — מיין פעטער. אַ נידעריק יידל, מיט אַ געלבלעך בערדל, תמיד געגאַנגען אין זיידנס און געווען אַ גרויסער שווייגער — אַזאַ איז געווען מיין פעטער ר׳ יואל, אַ ברודער פון מיין זיידן פון דער מאַמעס צד. מיר האָבן אים קיינמאָל נישט געהערט רעדן סתם. ער האָט בלויז געמאַכט זיינע באַמערקונגען, דערביי גוטמוטיק געשמייכלט און דערמאָנט אַ מאמר חז״ל אָדער אַ פאָלקסווערטל וואָס האָט געטראָפן גלייך אין פינטל, ווי ער וואָלט אונדז געוואָלט לערנען ווי אַזוי מען דאַרף רעדן: בקיצור, שפּאָרן אַ וואָרט, דירעקט צו דער זאַך. מער פון אַלץ האָט ער פיינט געהאַט לאַנגע שמועסן און רכילות; רכילותניקעס האָט ער באַ־

טראַכט ווי גנבים און שווינדלערס און געטענהט, אַז אַן אַנ־שטענדיקער מענטש דאַרף זיין נזהר צו געפינען זיך אין זייער מחיצה; שוין אָפּגערעדט אַז ער טאָר מיט זיי נישט וווינען אונטער איין דאַך. אויף זיין אָרטביים מזרח־וואַנט אין בית־הכנסת האָט ער מוותר־געווען, ווייל אין שכנות איז געזעסן אַ ייד אַ כעסן און פּלאַפּלער.

אַן איש תם וישר איז ער געווען, אַ גוטהאַרציקער און אַן אָרנטלעכער מענטש, ער האָט געטאָן דעם רצון פון פאָטער אין הימל און געווען אַ חסיד בכל מעשיו — אַזוי כלפי־חוץ און אַזוי לגבי זיינע אייגענע בני־בית. ווען זיין עלצטער זון איז געקומען אַראָפּרעדן זיך פאַר אים פון האַרץ און דערציילט וועגן דער ביטערער פּרנסה, וועגן זיין שווער לעבן און נע־ונד איבער די דערפער אַ גאַנצע וואָך און זיין ווילן זיך אַרויסצורייסן פונעם ענגן שטעטל, לטובת אים און לטובת די אונטערוואַקסנדיקע קינדער — האָט דער פעטער מיינער רו־איק אויסגעהערט אים, געוואָרפן אויף אים אַ לייטזעליקן, לאַנגן דערבאַרעמדיקן בליק און לסוף געפּטרט אים מיט אַ גלייכווערטל און געציילטע ווערטער: ״נו, יאָ — שווער איז פּרנסה ווי קריעת ים־סוף״. דער זון האָט פאַרשטאַנען, אַז דערמיט איז דער שמועס געענדיקט און ער קען מער נישט וועגן דעם רעדן. איז געקומען אַמאָל צו אים איינע פון זיינע טעכטער און אַראָפּגערעדט זיך דאָס ביטערע האַרץ: זי איז מטופל מיט מיידלעך און די עלטסטע איז שוין צייט חתונה־צו־מאַכן, בעת דעם מאַן גייט מיט דער פוטער אַראָפּ, האָט נישט קיין פּרנסה. איבער נאַכט זענען אויפגעקומען בייע מילן און קיינער דאַרף מער נישט זיין קליינע ווינט־מיל. האָט ער אָנגעשטעלט אויף איר זיינע גוטע אויגן און אָפּ־געפּטרט כלאחר יד: ״נו, יאָ — ברוך ד׳ יום יום, דער עיקר

איז בטחון, ד׳ ירחם״. כאָטש ער האָט נישט געקענט העלפן זיינע זין און טעכטער אין אַ נויט, ווייל ער אַליין איז אויך געווען כל ימיו אַן עני ואביון, זענען זיי אָבער תמיד אַרויס פון אים געשטאַרקט און געטרייסט; זיינע געלאַסענע, ווייניקע רייד האָבן אַריינגעגעבן אין זייער האַרץ גלויבן און בטחון, פאַרטריבן דעם אומעט און זאָרג, ווייניקסטנס אויף אַ שטיקל צייט.

״יאה עניותא לישראל״ — אָרעמקייט פּאַסט דעם ייד! דעם מאמר חז״ל פלעגט ער איבערחזרן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, און האָט אים אַליין מקיים־געווען בגוף ובנפש. קיין שום נויט האָט מען נישט אָנגעזען אין זיין שטוב, ווייל ער האָט געוווסט צו זיין אַ מסתפק במועט, זיך באַנוגענען ממש מיט אַ קב חרובין פון איין ערב שבת צום אַנדערן. די ריינקייט און אָרדענונג אין זיין וווינונג און אין דער הלבשה האָבן אַ סך געבראַכט צום טעות צו מיינען, אַז ער געהערט צו די עשירים אינעם שטעטל. פאַקטיש איז ער געווען נישט מער ווי אַ קליינער תבואה־סוחר. דאָס מסחר איז אמת כל־ימיו געווען ביי אים נישט מער ווי אַ צוגאָב, אַ נעבן־זאַך. דער עיקר? — דער עיקר איז ביי אים געווען זאָגן ת ה י ל י ם. דאָס ספר תהילים איז געווען ביי אים דער סוד און עסענץ פון זיין לעבן, דערמיט זענען געווען פאַרבונדן אַלע זיינע איבערלעבענישן. אַלע הבלי העולם הזה זענען ביי אים געווען נישט מער ווי דברים בטלים מיט וועלכע דער מענטש מאַטערט זיך און פאַרלירט אומזיסטע כוחות.

זיין סדר־היום איז געווען ווי לויט אַ פּינקטלעכן זייגער — ער האָט פּעדאַנטיש אָפּגעהיט יעדע רגע. ווי נאָר ער איז אויפגעשטאַנען האָט ער אָפּגעגאָסן די נעגל און אָנגעהויבן עוסק־זיין אין דער שטוב־ווירטשאַפט: פאַרבריט מילך, טיי,

געגעבן צו עסן די עופות, אַביסל זיך געזוימט אינעם שכנות־
דיקן תבואה־שפּייכלער ביי זיין הויז, ווינטער־צייט אָנגעהאַקט
האָלץ צום הייצן אין אויוון און אָנגעשעפּט עטלעכע עמערס
וואַסער פונעם נאָענטן ברונעם — דאָס אַלץ האָט ער געטאָן
זאָגנדיק קאַפּיטלעך תהילים. נאָכן ענדיקן די אַלע מלאכות
האָט ער ווידער געוואַשן די הענט, אויסגעטאָן די אַרבעטס־
בגדים און אָנגעטאָן די זיידענע קאַפּאָטע, וואָס איז תמיד
געוועזן ריין און אויסגעפּרעסט, ווי זי וואָלט נאָר וואָס אַרויס
פון שניידערס האַנט, און איז מיט קליינע געמאָסטענע טריט
אַוועק אין בית־כנסת. אויפן האַרץ איז אים דערביי געוועזן
גוט, דאָס פּנים האָט באַדעקט אַ שלווהדיקייט. ער איז געוועזן
פון די וואָס זענען פרי אויפגעשטאַנען און ערשט שפּעטער
אַוועק פון בית־כנסת, אָבער נישט כדי דאָרט צו שמועסן
דברים בטלים אָדער אין מסחר־ענינים, נאָר כדי צו זאָגן תהילים
אין דער שטילקייט פון בית־כנסת, אינגאַנצן אריינגעטאָן אין
זיך, איזאָלירט פון מענטשן, ווי אָפּגעזונדערט אין אַ קיילעך,
באַשיצט און באַשירעמט פון אַלע וועלט־פּלאָגענישן. דאָס
זיסע קול זיינס איז געווען פול מיט השתפכות־הנפש, האָט
אָנגעפולט דעם גאַנצן בית־כנסת און דערגאַנגען ביז אונדזערע
אויערן, צו די אויערן פון די יינגלעך אינעם שכנותדיקן "חדר",
און האָט זיך צוזאַמענגעגאָסן מיטן פייגל־צוויטשעריי און
ביימער־גערויש אין איין פאַרכאַפּנדיקער מעלאָדיע. שטאָלץ
און גאווה האָבן אָנגעפולט מיין יונג האַרץ, ווען איך האָב
אַריינגעקוקט דורך די שפּאַרעס פונעם ליידיקן בית־כנסת פון
וועלכן עס האָט זיך געטראָגן דאָס קול פון פעטער ר׳ יואל;
מיטאַמאָל האָט דאָס דאַזיקע פּשוטע קליין און שעמעוודיק
יידל אויסגעזען אין מיינע אויגן ווי אַן אַלטער צעדערבוים,

ווען קיין שום בייזע ווינטן אין דער וועלט וועלן נישט רירן פון אָרט, פון זייִנע טיפע וואָרצלען...

צוריקגעקומען פון תפילת שחרית האָט ער אונטערגעלענט דאָס האַרץ און אַרויס צו זיין אַרבעט, קויפן און פאַרקויפן אַביסל תבואה. אַלץ מיט "קול דממה דקה", אין געציילטע ווערטער, כמעט ביי אַ פולן שווייגן. ער האָט זיך קיינמאָל נישט געדונגען, נישט געפירט קיין לאַנגן משא־ומתן. האָט דער קונה אָדער פאַרקויפער מסכים־געווען צום פרייז וואָס ער האָט אָנגעבאָטן אָדער פאַרלאַנגט — איז גוט, אויב נישט — איז ער זיך געגאַנגען זיין וועג. געניטע סוחרים האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ בקיא אין תבואה־ענינים און אפילו באַוווּנדערט וואָס ער איז קיינמאָל נישט נכשל־געוואָרן צו קויפן שלעכטע סחורה. דעם איבערגעטריבענעם צוטרוי וואָס ער האָט געהאַט צו סוחרים מיט וועלכע ער האָט געהאַנדלט, אפילו צו גוים, איז געווען אַ טעמע פאַר פאַרשידענע מעשיות וואָס מען האָט וועגן אים דערציילט. דער פעטער מיינער פלעגט זיך צוהערן צו די וויצן און וייטער שמייכלען, ווי ער וואָלט געזאָגט: "איר זעט דאָך אַליין, בין איך נישט רייכער פון אייך אַלעמען? — איזהו עשיר? — השמח בחלקו".

אַז מען האָט ר' יואלען געזען עסן מיטאָג, האָבן אַלע געוווּסט אַז דער זייגער איז פּינקטלעך צוועלף. הגם קיין זייגער איז אין שטוב נישט געווען און די שעה איז באַשטימט געוואָרן לויט דער זון און דורך עפּעס אַ פאַרבאָרגן, אינער־לעך געפיל. אין די נאָכמיטאָג־שעהן האָט ער געלערנט "עין־יעקב" און ווידער — געזאָגט תהילים. איצט, איז ער אָבער געשטערט געוואָרן דורך די באַזוכן פון די אייניקלעך און די געשפּרעכן פון שכנים און פריינט וואָס האָבן זיך

פאַרזאַמלט אויף דער גרויסער וועראַנדע ביים הויז. די־אָ וועראַנדע איז געווען אַ מין בית־ועד פאַר חכמים: דאָ האָט מען באַהאַנדלט אַלע ענינים פון דער מדינה, שטעטל און משפחה. און ער, דער פעטער מייגער, איז יאָ און נישט געזעסן צווישן זיי, געהערט און נישט געהערט, יאָ און נישט באַטייליקט זיך אין די שמועסן. פון מאָל צו מאָל האָט זיך געהערט זיין קול: "למנצח לדוד מזמור". ער האָט געשוועבט אין ווייטע וועלטן. דער שוחט פון שטעטל, אַ געפעפערטער ייד אַ תלמיד־חכם פלעגט זיך וויצלען: "ר' יואל גייט כסדר אַרום מיט דוד המלך, און האָט נישט קיין געשעפטן מיט אַזעלכע פּראָסטע יידן ווי מיר".

צו מנחה פלעגט ער מקדים־זיין און איז שוין געבליבן אין בית־כנסת ביז נאָך מעריב. צווישן מנחה און מעריב, ווען די אָוונטדיקע שאָטנס האָבן אָנגעוואָרפן אַן אומעט, האָט זיין תחנונימדיק קול צובאַקומען אַ באַזונדערן צויבער, ווי ער וואָלט געוואָלט גובר־זיין דעם גערודער און טומל פון די מתפללים אַרום מיט זייער שיחת־חולין. ער האָט דערביי אָנגענומען דעם אויסזען ווי עס וואָלט אים וויי געטאָן וואָס די אַלע זענען פאַרזונקען אין מינדערוועַרטיקע ענינים, רייסן זיך אָפּ פון אַ וועלט וואָס איז כולו הוד שבתפארת.

ר' ל י י ז ע ר (אליעזר) ו ו י י צ מ אַ ן, אַ האָלץ־סוחר, אַ תבואה־סוחר, אַ מעקלער, און בעיקר — אַ ייד אַן אביון. ער האָט געמאַכט אַ רושם מיט זיין דערשיינען — אַ הויכער, יפה־תואר, מיט אַ געפלעגטער הערצליאַנישער באָרד און אויגן ווי גוטע קינדער־אויגן, שמייכלענדיקע. אַ נוח־לבריות, אַ סימבאָל פון מעסיקייט, קיין פליג אויף דער וואַנט נישט פאַרטשעפּעט. גערעדט שטיל, געלאָסן מיט ישוב הדעת, מיט

באַרעכנטקייט וואָס האָט אַרויסגערופן באַוווּנדערונג ביי ווייטע און נאָענטע. אין פלוג געווען אַן אַרעמאַן אַן אביון, אַלע יאָרן, מטופל מיט אַ קראַנק ווייב און קינדער, פונדעסטוועגן האָט אַ גוטמוטיק־באַרואיקנדיקער שמייכל תמיד געשוועבט איבער זיין לויכטנדיק פנים. ער איז קיינמאָל נישט געווען בייז, טרויעריק, פאַרצווייפלט, ראַטלאָז. מען האָט אים קיינ־מאָל נישט געזען זיך איילן, לויפן צו די עסקים זיינע, און דאָס נישט מחמת שפע אָדער מחמת דעם וואָס אים איז אזוי גוט געגאַנגען נאָר פשוט צוליב עפּעס אַ סטאָיִשע לעבנס־חכמה מיט וועלכער ער איז געבענטשט געוואָרן, וואָס איז געלעגן אין זיין כאַראַקטער. ער פלעגט זאָגן: "איך האָב קיינמאָל די באַן נישט פאַרשפּעטיקט. וויבאַלד נישט מיט דער באַן פון אַכט אינדערפרי, וועל איך אם ירצה השם פאָרן מיט דער באַן פון פינף פאַרנאַכט, וואָס איז דאָס איילעניש?".
צו יעדער צייט האָט ער געהאַט דעם אויסזען פון ווייכקייט און גוטהאַרציקייט. ער איז געווען אַ מייסטער פון שיין־רעדעריי, פון גוטמוטיקע שמועסן, און זיינע מעשיות דורכ־געפלאָכטן מיט שפּילעוודיקע וויצן און שאַרפע קאַלאַמבורן.

ער איז געווען אונדזערס אַ קרוב, דער איידעם פון מיין פעטער ר׳ יואל, און איך האָב אים ליב־געהאַט אהבת־נפש סיי צוליב זיין אייגנשאַפט תמיד מלמד־זכות צו זיין אויף מיר, ווען מען האָט מיך געכאַפּט ביי אַן "עבירה", און סיי מחמת זיין טבע צו רעדן גוטס אויף יעדן איינעם, צו אַנט־פּלעקן דאָס גוטע און שיינע אומעטום און ביי יעדן מצב. אין מיינע אויגן, איז די אויגן פון אַ קינד, האָט ר׳ לייזער אויסגעזען ווי אַ מין "נחום איש גמזו". ער האָט תמיד זיך געקענט באַהערשן, אַרויסווייזן גבורה און שלווה. האָט ער געמאַכט אַ גוט געשעפט — האָט ער זיך געפרייט; האָט ער

פאַרלוירן — איז ער אויך נישט געפאַלן ביי זיך, נישט פאַר־צווייפלט. סיי ווען ער האָט געגעסן אַ מלכותדיק מאָלצייט מיט וויין און פיין געבעקס, און סיי ווען ער האָט אָפּגעגעסן אַן אָרעם מאָלצייט, האָט זיין געזיכט אויסגעדריקט די זעלבע מאָס גוטסקייט און צופרידנקייט. מער פון אַלץ האָט ער פיינט געהאַט דערשלאָגענע, פאַרביטערטע און מרה־שחורהדיקע מענטשן. דאָס גאַנצע לעבן האָט ער אָפּנים געהאַלטן פון דער שאַרפזיניקן פראַנצויזישן זאָג פון לאַ־בריאַר פונעם 17טן יאָרהונדערט (ווענען ר׳ לייזער האָט נאַטירלעך נישט געקענט און נישט געהערט זיין נאָמען): „געוויין זיך צו צום לאַכן ביז דו וועסט דערגיין צו גליק, וואָרעם קענסט אַמאָל פאַר־לאָזן די וועלט און נישט האָבן געלאַכט״... ליצנים פונעם שטעטל פלעגן זאָגן וועגן אים: ״זיין נאָמען איז ו ו י י צ ־ מ א ן אָבער אַן אויסזען האָט ער פּאַקטיש ווי ה ע ר צ ל״...

ר׳ מ א י ר מ ש ה ל ע ו ו ע נ ט א ל, דער רופא און פעלדשער, איז געוועזן אַ נידעריק יידל מיט אַ ביסל אַן איינ־געבויגענע פּלייצע, מיט אַ שפּיציק ״טראָצקי״־בערדל און גוטן פּאַטערלעכן אויסזען. זיין גאַנג איז געוועזן אַ נחתדיקער (איך האָב אים געקענט שוין ביים סוף פון זיין לעבן). ער האָט גערעדט בלחש, ווי ער וואָלט געציילט און געוויגן יעדעס וואָרט, וואָס ער לאָזט אַרויס פונעם מויל. ביים רעדן האָט תמיד אויסגעזען ווי ער וואָלט עפּעס מגלה־סוד־געוועזן אָדער דיקטירט שריפטלעכע אויפגאַבן פאַר די תלמידים אין שולע זאָרגנדיק פאַר דעם, אַז יעדעס וואָרט זאָל גוט געהערט און גוט פאַרשריבן ווערן. מעדיצין האָט ער קיינמאָל נישט געלערנט, פאַרשטייט זיך, און די חכמת הרפואה האָט ער אין משך פון יאָרן דערוואָרבן פון דערפאַרונג און פון פאַ־

פּולערע מעדיציניש ביכלעך אין רוסיש מיט וועלכע עס איז פּול געווען אין זיין אַרבעטס־צימער. אַז ער איז אַרויסגערופן געוואָרן צום חולה פלעגט ער קודם־כל מעסטן די טעמפּעראַטור, טאַפּן דעם דופק, איינהערן זיך אינעם האַרץ־קלאַפּן, אינעם אָטעמען פון די לונגען, אויספרעגן זיך וועגן אַפּעטיט, וועגן אַלגעמיינעם געפיל, אדג״ל. אויב ער האָט נישט אַנטדעקט קיין סימנים פון עפּעס אַן ערנסטער קראַנקהייט, פלעגט ער געבן איין אויסגעפּרווווט מיטל: אַספּירין־פּראַשעק, אויסשמירן דעם גוף מיט עסיק, אַ קאָמפּרעס פון גאַרשיצע אַרום האַלדז אָדער אויפן רוקן, טרינקען עטלעכע גלעזער טיי מיט קערשן־איינגעמאַכטס, איינדעקן זיך אין אַ וואַרעמער קאָלדרע און גוט אויסשוויצן זיך! אין ערנסטע פאַלן האָט ער געהייסן שטעלן באַנקעס. ערשט ווען ער האָט געזען, אַז די מחלה איז זייער אַן ערנסטע האָט ער געהייסן רופן דעם דאָקטער, אַ כישוף־וואָרט וואָס ער פלעגט אַרויסזאָגן מיט אַ ספּעציעלער באַטאָנונג און יראת־הכבוד, אָדער אַפילו אַ קאָנסוליום פון דאָקטוירים פון דער קרייז־שטאָט. זייער אָפט האָט טאַקע געטראָפן און אַליאַרמירטע דאָקטוירים האָבן באַשטעטיקט זיין דיאַגנאָז און זיינע היילונגס־מעטאָדן. זיין לאַנגע דערפאַרונג האָט אים געהאָלפן פעסטשטעלן די דיאַגנאָז, צוגרייטן רפואות און לייענען רעצעפּטן פון דאָקטוירים אויף אַ ווונדערלעכן אופן. זיין רואיקע האַלטונג, געלאַסן און דערמוטיקנדיקן שמועס ביים בעט פונעם חולה, און זיין גוטע ווייכע און וואַרעמע האַנט, האָט געווירקט צום גוטן סיי אויפן קראַנקען סיי אויף די שטוב־מענטשן.

נאָך ווי אַ קינד האָב איך געהערט פון אים אַ שיינע מעשה: אין איינעם אַ שבת איז ער אַרויסגערופן געוואָרן צו אַ געפערלעך־קראַנקען. ער האָט לאַנג נישט געלאָזט אויף זיך

וואַרטן און געקומען. אַריינקומענדיק אין שטוב האָט ער געטראָפן אַן אַלט פּאָרל עסן מיטאָג. ווו איז דער חולה? — פרעגט ר׳ מאיר־משה מיט תמימות. דאָס ווייב ווייזט אָן אויפן מאַן, אַ זקן פון בערך אכציק יאָר, וואָס זיצט ביי אַ טעלער וואַרעמען, שמעקנדיקן טשאָלנט וואָס איז נאַרוואָס אַרויסגענומען געוואָרן פונעם אויוון און פאַרבייסט מיט אַ לאָקשן־קוגל און פלוימען־קאָמפּאָט. פאַרענדיקט די סעודה האָט דער אַלטיטשקער געבענטשט ברכת המזון, דערנאָך זיך אויפגעשטעלט פון טיש גרייט זיך צו לאָזן אונטערזוכן. ר׳ מאיר־משה טוט אָן אויף דער שפּיץ נאָז די פּענסנע־ברילן וואָס זענען תמיד געווען אָנגעקניפּט אויף אַ שוואַרץ בענדל ביים האַלדז. ווי דער שטייגער, מעסט ער קודם־כל די טעמפּעראַטור. ער טוט אַ קוק אויפן גראַדל און שפּרינגט אויף, ווי ער וואָלט באַקומען אַ ביס פון אַ שלאַנג — דער אַלטיטשקער האָט גאַנצע 40 גראַד צעלסיוס... אין עטלעכע טעג אַרום טרעפט ר׳ מאיר־משה זיין פּאַציענט, געזונט און פריש. ער דערפרייט זיך און פרעגט אים אויס: „האָט איר מיר געפאָלגט און גענומען די רעצעפּטן וואָס איך האָב אייך פאַרשריבן? זיי האָבן אייך אַוודאי געשמעקט ווייניקער ווי די מטעמים וואָס אייער ווייב האָט פאַר אייך צוגעגרייט?“ דער אַלטער האָט נישט פאַרשטאַנען וואָס דער דאָקטער וויל פון אים. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז סיי דער אַלטער סיי זיין זוגתו „האָבן פאַרשטאַנען“ אַז דאָס עצם פאַרשרייבן די רעצעפּטן אַליין האָט אים אויסגעהיילט, און זיי זענען אפילו נישט געגאַנגען אינעם אַפּטייק אַריין...

דער זעלבער זקן, האָב איך געהערט אין יאָרן שפּעטער, איז דאָס גאַנצע לעבן געווען אַ לאַנדווירט, און אויף דער עלטער — אַ פּאַסטוך פון שעפּסן. יעדן אינדערפרי, מיט זון־

אויפגאַנג, פלעגט ער אַרויסגיין מיט זיין סטאַדע און צוריק־קומען אַהיים ערשט פאַרנאַכט. זיין גאַנץ לעבן האָט ער נישט פאַרלאָזט דאָס שטעטל, נישט געזען קיין באַן פאַר די אויגן און נישט פאַרזוכט דעם טעם פון אַן אויטאָבוס. ער איז געשטאָרבן מיתת נשיקה אין עלטער פון ניינציק יאָר און איבערגעלאָזט אַ ווייב וואָס האָט געלעבט פינף און ניינציק יאָר, און אַן ערך דריי מנינים קינדער, אייניקלעך און אור־אייניקלעך. אינעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן האָט ער זיך אַמאָל באַקלאָגט פאַר ר׳ מאיר־משה אַז ער זעט שוואַך. ר׳ מאיר־משה האָט אים געראָטן אַנצוטאָן ברילן. דערהערט די עצה האָט דער אַלטער זיך צעלאַכט: ״ברילן? — חס וחלילה, וואָס בין איך אַ רופא?״...

געווען אויך אייניקע יוצאי־דופנס — אויסנאַמען אינעם שטעטל.

מיר אַלע געדענקען ל י י ז ע ר ל כ אַ ר י ט אַ ן, אַ שיינער הויכער מאַן וואָס האָט באַצויבערט מיט זיין פערזענלעכן חן, עלעגאַנטן לבוש און אומבאַגרענעצטער איינגעגלויבטקייט אין זיין כוח צו דערגרייכן אַלץ וואָס זיין האַרץ פאַרלאַנגט. נאָכ־דעם ווי ער האָט געגעבן אַ גט זיין ערשט ווייב סאָבינע און געלעבט אַן חופה־וקידושין מיט אסתרקען, די בת־יחידה פון ר׳ י. ר., האָט ער אַרויסגערופן דעם צאָרן פון אַלע מענטשן אין שטעטל. פונדעסטוועגן האָט מען אויסגעמיטן מיט אים צו קריגן זיך אָפן, און דאָס מחמת דער מורא פאַר זיין שטאַר־קער האַנט צי מחמת זיינע פאַרבינדונגען מיט דער מאַכט. אַ כאַראַקטער האָט ער געהאַט אַ גוטן, אַ גאָלדן האַרץ האָט ער פאַרמאָגט, נישט געווען נאָך אַזאַ בעל־צדקה וואָס האָט געהאַלפן אָרעמעלייט. זיין פאַריסנקייט, אַמביציע און ווילן צו דעמאָנסטרירן זיין כוח און עשירות, האָט אים אַרויסגע־

בראַכט פון גלייכגעוויכט. לייזערל האָט געפירט אַ לוקסוס־אַרטיק, פאַרשווענדעריש לעבן און האָט נישט אויפגעהערט צו רעמאָנטירן, באַשיינען און באַצירן זיין הויז וואָס איז געשטאַנען אַנטקעגנאיבער דעם „יאַר". עס האָט לאַנג נישט געדויערט און ער האָט פאַרלוירן זיין גאַנץ פאַרמעגן. ער האָט געהאַט אַ ביטערן סוף — ער איז געשטאָרבן איינזאַם און אַליין אין איינע פון די לאַטיין־אַמעריקאַנישע לענדער, נאָכדעם וויביידע פיס האָט מען אים אַמפּוטירט צוליב אַ שרעקלעכער מחלה.

ד נ י א ל ס אַ צ ק י, איז געווען דער „גאַרדאָוואָי" פונעם שטעטל, דער פאַרשטייער פון דער מאַכט, נאָך פון דער צייט פון דער רוסישער הערשאַפט. מיטן אָנקומען פון דער רומע־נישער מאַכט איז ער אַראָפּ פון זיין גדולה און אַוועק אויף פּענסיע. זייער אָפט פלעגט ער אָבער אָנטאָן די פּאָליצייסקע מלבושים און הוט מיטן גאָלדענעם קנעפּל, אַ זכר פון זיין „רייכן" עבר. אין פלוג האָט ער געדאַרפט זיין דער ממונה איבערן געזעץ און אָרדענונג מצד דער רעגירונג. פאַקטיש איז נישט געווען נאָך איינער וואָס זאָל אַזוי עובר־זיין אויפן געזעץ ווי ער, אָנהייבנדיק מיט דעם שוחר וואָס ער פלעגט נעמען ביי אַלע אָן אויסנאַם פון רעליגיע און נאַציאָ־נאַליטעט און ענדיקנדיק מיט זיין לעבנסשטייגער — שטענ־דיקער שיכור, אַ נאָכלויפער נאָך פרויען און אַ צונג מיט בלויז ניבול־פה און גראָבקייט. אויף דער עלטער האָט ער פאַרלוירן די ראיה און געוואָרן אַ „בעל־תשובה". ער האָט זייער הנאה געהאַט, ווען מען פלעגט זיך צו אים ווענדן, מחמת רחמנות אָדער מחמת זיין טיפן עלטער, נישט מיטן שאַנד־נאָמען דאַניעלקע נאָר מיטן נאָמען ר' דניאל.

איך בין נאָך געווען אַ קינד, אָבער איך געדענק אים גוט.

בין־השמשות, אין איינעם אַ הייסן זומער־טאָג, איז ער אַרויס־געגאַנגען אויף אַ שפּאַציר צוזאַמען מיט איינעם פון זייִנע זין, און זיך אַוועקגעזעצט אויף אָפּרו אויף דער הילצערנער באַנק וואָס איז געשטאַנען פאַר אונדזער הויז. אויף דער בקשה פון מיין מאַמען האָב איך אים דערלאַנגט אַ גלאָז קאַלט, דערקוויקנדיק וואַסער מיט אַביסל איינגעמאַכטס פון פרישע געשמאַקע אַגרעס. דניאל האָט אַ זופּ געטאָן פון גלאָז, געלויבט דאָס איינגעמאַכטס פון דער גוטער רחלע (מיין מאַמע) און געבעטן איך זאָל זיך זעצן לעבן אים. מיטאַמאָל האָט דניאל מיך אַרומגענומען מיט זייִנע הענט און געזאָגט: —

"אַט זיצט פאַר דיר אַן אַלטער צעבראָכענער בלינדער מאַן פול מיט חטאים ווי אַ מילגרוים מיט קערנדלעך. אוי, ווי איך האָב געזינדיקט אין מיין לעבן. אָבער אויך אַ סך גוטע מעשים דאַרף מען פאַררעכענען אויף מיין חשבון. עטלעכע מאָל האָב איך איינגעשטעלט מיין לעבן, און אָפּגעראַטעוועט יידישע קינדער פון אונטער די קאָפּיטעס פון צעווילדעוועטע פערד. גאָט זאָל מיר געבן אַזוי פיל גוטע יאָר וויפל מאָל איך האָב אַרויס־גענומען פון מיין אייגענער קעשענע געלט כדי צו קויפן רפואות און האָלץ צום הייצן פאַר אַלטע, קראַנקע און איינ־זאַמע מענטשן. מיינסטו, אַז אַזעלכע מעשים וועלן מיר פאַ־רעכנט ווערן אויף יענער וועלט, פאַרלייכטערן די שטראָף פון גיהנום? דעם לעצטן שבת האָב איך געהערט די דרשה פונעם רב וועגן דער שטראָף וואָס דערוואַרט רשעים אויף יענער וועלט, און אַ פחד איז מיר באַפאַלן". נאָך אַ קליינער הפסקה האָט ער פאַרענדיקט מיט אַ וויינענדיק קול: "דו ביזט דאָך אַ גוט קינד און דאַוונסט מסתמא יעדן טאָג, טו פאַר מיר תפילה"...

דער קנאי

אויסער דעם רב, צוויי שוחטים, אַביסל מלמדים און שול־לערערס, זענען אין שטעטל כמעט נישט געווען קיין יידן, ביי וועלכע תורה איז געווען אַ קרדום לחפור בו. אפילו אַזעלכע גרויסע למדנים, פון דעם מין ווי ר׳ אידל בראַנשטיין (ר׳ אידל דער רויטער) האָט דעם טאָג צעטיילט — אַ האַלבן טאָג פאַר פרנסה און דעם אַנדערן האַלבן טאָג פאַר תורה־לערנען און פאַר צרכי־ציבור.

ר׳ אידל דער רויטער, האָט געהאַט אַ שאַרפן מוח, געווען שאַרפזיניק, אַ געוואַגטער בר־פלוגתא פונעם רב און שטענדיקער ממלא־מקום פונעם רב יעדעס מאָל ווען ער איז אַרויסגערופן געוואָרן אין ווייטע שטעט צו זיין אַ בורר אין קאָמפּליצירטע דין־תורהס. ער האָט זיך אויסגעטיילט פון אַלע תלמידי־חכמים אין שטעטל. בעת דער רוב פון זיי זענען געווען בעלי־אגדה, מעסיקע, מקילים און מענטשן פון פשרה, איז ער געווען אַן אויסגעשפּראָכענער בעל־הלכה, תמיד אַ בייזער, פאַרכמורעטער, אַן קאָמפּראָמיסן, בבחינת — יקוב הדין את ההר! ווען ער איז אַרויס פון שטוב צום דאַווענען שחרית, טראָגנדיק דעם טלית־זאַק אונטערן אָרעם און תפילין־זעקעלע אין האַנט האָט ער אויסגעזען ווי איינער וואָס איילט צום בעט פון אַ חולה־מסוכן אָדער פון איינעם אַזאַ וואָס איילט זיך צו לעשן אַ שריפה. די געדיכטע אַרויסשטאַרנדיקע ברעמען איבער זיינע אויגן, זיין לאַנגע באָרד וואָס האָט גע־פלאָטערט אינעם ווינט, דער אויסגעשטרעקטער קאָפּ אין דער הייך — דאָס אַלץ האָט אים געגעבן דעם אויסזען פון אַ

מענטש, וואָס איז כולו דערשראָקן און צעמישט. אויפשטיי־ענדיק אינדערפרי און גייענדיק אין בית־כנסת אַריין האָט ער קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט, הגם ער האָט גוט געוווּסט, אַז אָן אים וועט קיינער אין זיין קלייזל נישט וואַגן אָנצו־הייבן דאָס דאַווענען.

ווען עס איז אויסגעבראָכן דער וויסטער סקאַנדאַל וואָס האָט אויפגעטרייסלט דאָס שטעטל, מחמת דעם וואָס די טאָכטער פון רי״צ איז אַנטלאָפן צום גויישן דאָקטער, הגם זי האָט זיך נישט געשמדט, האָט דאָס ר׳ אידלען ווי געשטאָכן מיט געגליטע שפּיזן, און ער האָט אַרויסגעלאָזט דעם בייזן פּסק: ״מען דאַרף זיי פאַרטרייבן פונעם שטעטל, די חצופה צוזאַמען מיטן אָנגעפרעסענעם חזיר״, הגם ער האָט פאַרשטאַנען אַז אַזאַ אומבאַרעכנטער טאַט וועט אַרויסרופן דעם צאָרן פון דער מאַכט און קען ברענגען געפערלעכע רעזולטאַטן. ״אַ יידישע טאָכטער לעבט מיט אַ טמאדיקן גוי״ — האָט זיך ר׳ אידל צעשריגן — ״דאָס איז דאָך הימלשרייענדיק!״. די אימה און די דבקות פון דורות האָט זיך אין דער רגע אָפּגעשפּיגלט אין זיינע צעבראָוויזטע אויגן. שפּעטער, ווען ער איז קראַנק געוואָרן האָט ער בשום אופן נישט געוואָלט זיך לאָזן אונ־טערזוכן ביים דאָזיקן דאָקטער, דעם איינציקן דאָקטער אינעם שטעטל, און זיך קראַנקערהייט מיט די לעצטע כוחות זיך געשלעפּט אין דער קרייז־שטאָט אַריין, כדי דאָרט צו גיין צו אַ דאָקטער. און ווער האָט געהאָלפן ר׳ אידלען אינעם געוואַגטן קאַמף קעגן דעם גויישן רופא? — דודל! ער האָט מרעיש עולמות געווען, נישט גערוט און נישט געשוויגן ביז מען האָט אָפּגעזאָגט דעם גויישן דאָקטער, און אויף זיין אָרט איז אין שטעטל אָנגעקומען אַ יידישער דאָקטער.

די אמונה איז פאַר ר׳ אידלען געווען נישט בלויז אַ וועלט־

אַנשויונג נאָר דער גאַנצער תוכן פון זיין לעבן. זיין גאַנץ לעבן איז געוועז אין צייכן פון "צדיק באמונתו יחיה". טיף אין האַרץ, נישט בפרהסיא, איז ער געוועז קעגן ציוניזם, אָדער ריכטיקער געזאָגט, ער האָט אין דעם נישט געגלייבט. ציוניזם האָט נישט אַפּעלירט צו זיין קאַלטן, טרוקענעם און אַנאַליטישן שכל. ער איז געוועז דער פולער היפך פונעם רב, וואָס איז געוועז אַ מענטש פון שירה, התלהבות און ווייכקייט, אַ באַגייסטערטער ציוני און אַ גרויסער ציוניסטישער מטיף.

דער רוב זין פון ר' אידלען, סוחרים אָבער נישט אַזעלכע למדנים ווי ער, זענען געוועז גוטע ציוניסטן. זיי האָבן גע־הייראָט און אויפגעשטעלט היימען אין שטעטל בעת דער בן־זקונים זיינער, דער איינציקער שריד פון דער גאַנצער פאַרצווייגטער משפחה, איז עולה געוועז קיין ארץ־ישראל. ער איז געפאַלן בעתן באַפרייונגס־קריג אין דער שלאַכט ביי לאַטרון.

ביטער איז געוועז דער גורל פון ר' אידלען. עדי ראיה, לעבנגעבליבענע פון אומקום, דערציילן: די "גויישע פריינט" זיינע פון דער אומגעגנט, די אַלע מיט וועלכע ער האָט אַלע יאָרן געהאַנדלט, זענען געוועז די ערשטע וואָס זענען געקומען באַרויבן זיין האָב־און־גוטס. לסוף האָבן זיי אים אַרויסגע־נומען מיט כוח פון שטוב, געצוווּנגען אים צו גראָבן אַ גרוב פאַר זיך, און טאַנצן ביז יציאת נשמה...

אינטעליגענטן

די אינטעליגענץ פון שטעטל (זייער קען־צייכן איז געווען דאָס וואָס זומער זענען זיי אין גאַס געגאַנגען אָן אַ הוט, און ווינטער־צייט האָבן זיי געטראָגן קאַלאָשן און נישט קיין שטיוול), אויך זיי זענען נישט אַלע געווען זיידענע ייִנגעלייט, שוואַכע און מאַכטלאָזע. צווישן דעם ביסל אינטעליגענטן אי־נעם שטעטל זענען אויך געווען ייִנגן ווי די צעדערס, דרייסטע און שטאַרקע. ווער האָט נישט געפילט, ווייניקסטנס איינ־מאָל דעם ״פריינטשאַפטלעכן״ האַנטדרוק פון א י ד ל פ י נ ־ ט ש ע ו ו ס ק י (אידל קאַבאַק) ? און אַז ער האָט דיר געגעבן אַ גוטברודערישן קלאַפּ אין פּלייצע, בעת אַ ממזריש שמיי־כעלע האָט געפינקלט אין די תמיד שמייכלענדיקע אויגן, איז כדאי געווען מקדים־זיין אַ רפואה למכה און צולייגן אַ קאָמפּרעס צום אָרט וואָס זיין האַנט האָט אַנגערירט...

י ש ר א ל ו ו י י נ ש ט י י ן ווידער האָט באַקומען דעם טיטל ״גערױאַי״ (גבור) פון קאַצאַפּ סאַווין מיט דער געלער באָרד בכבודו ובעצמו, וואָס האָט אַנגעוואָרפן אַ מורא מיט זיין גרויסן מאַסיוון קערפּער. און מעשה שהיה כך היה:

אין איינעם פון די יאַריד־טעג, וואָס איז פאַרגעקומען אי־נעם שטעטל יעדן דינסטיק, איז סאַווין אַריין אין דער קרעטשמע פון ר׳ פרץ וויינשטיין, כדי אַריינצוכאַפּן אַ ״לייכט״ סעודהלע וואָס איז תמיד באַשטאַנען פון עם זעלבן מעניו: אַ פלעשל בראָנפן ווי אַן אַפּאַראַטיף, אַ ראַזאָווע ברייטל, צוויי־דריי הערינג אין עסיק, אַ טוץ טאָמאַטן און ציבעלעס, און

צום פאַרבייסן — אַ פלאַש רויטער וויין. ויהי, ווען דער בראָנפן און וויין האָבן אָנגעהויבן אויף אים צו ווירקן, האָט סאַווין געמאַכט עפּעס נישט קיין שיינע באַמערקונג אויפן חשבון פון ר׳ פּרצעס ווייב, אַ כשרע יידענע וואָס פלעגט זיך כסדר קלאָגן פאַר איר שכנטע, מיין מאַמע, אַז דער אַפּעטיט ביי אירע קינדער איז נישט אין אָרדענונג און דע־ריבער זעען זיי אויס אַזוי בלאַס און שוואַך, ממש הויט און ביין! טאַקע איינער פון אָט די ״שוואַכע״ קינדער, ישראל, אַ ברייטבייניקער בחור, בערך 22 יאָר אַלט, וואָס איז נישט לאַנג צוריק געהאַט באַפרייט געוואָרן פון מיליטער־דינסט, האָט באַמערקט די גראָבע באַליידיקונג־רייד פונעם קאַצאַפּ, אויפן חשבון פון זיין מאַמען. כהרף־עין האָט ער אַ שפּרונג געטאָן פון זיין אָרט און אַראָפּגעלאָזט אים עטלעכע פּעטש, אָנגעכאַפּט אים ביים צעפּלאַשעטן גרויסן קאָפּ, און אַ וואָרף געטאָן אים אויפן פענצטער, און מיט אים אויסגעהאַקט די שויב, אויף פּיצלעך. תחילת האָט סאַווין זיך צעלאַכט מיינענ־דיק אַז דער קרעטשמערס ייִנגל שפּאַסט מיט אים און דאָס איז נישט מער ווי מעשי־קונדס. איידער ער האָט אָבער באַ־וויזן אויסצוטשוכען זיך, האָט ישראל זיין ריזיקן קערפּער אויפגעהויבן און דורכן אויסגעהאַקטן פענצטער, אַרויסגע־וואָרפן אין דרויסן. די אויבערשטע העלפט זיינע איז גע־האַנגען אין דרויסן ווי אַן איבער מדולדל, מיט די צעפּלאַשעטע האָר פון קאָפּ און באָרד אין ווינט אין אַלע זייטן, בעת די צווייטע העלפט איז געבליבן אויסגעשטעלט אויפן ״חסד״ פון ישראלס פויסטן, וואָס האָבן געקלאַפּט אַן רחמנות, ווי ער האָט נאָר געטראָפן. סאַווין, געקאַרטשעט פון ווייטיק און כאָרכלענדיק ווי אַ געשאָכטענער אָקס, האָט מודה געווען אַז ער האָט טאַקע גערעדט ווי אַן אָנגעזויפענער חזיר און זיך

געשוואוירן ביי זיין ווייב און האַלבן טוץ קינדער, אַז פון היינט אָן וועט ער זיך פירן ווי אַן אָנשטענדיקער מענטש. דער וואָס האָט אין יענעם מאָמענט נישט געזען דעם צע־שלאָגענעם און פאַרוווּנדעטן ריז, האָט נישט געזען אַ מענטש אין זיין נעבעכדיקייט. אַלע אין דער קרעטשמע זענען גיך זיך פונאַנדערגעגאַנגען, צוליבן פחד סאַווין זאָל זיך נישט וועלן אָפּרעכענען און נקמה־נעמען צוליב זיין דערנידעריקונג. מאָדנע: נאָכן אויסניכטערן זיך האָט סאַווין אַפּנים פאַרשטאַנען וואָס דאָ איז פאַרגעקומען און ער האָט אויסגעדריקט זיין שטוינונג פון דער גוואַלד גע־ווייַסיקייט וואָס עס האָט אַרויסגעוויזן דאָס יידישע בחורל, אויפצוהייבן אַ האַנט אויף אים, סאַווינען, און ער האָט אים געקרוינט מיטן נאָמען "גע־ראָי" ביים אַלגעמיינעם געלעכטער פון אַלע בייגעריקע, וואָס האָבן זיך פאַרזאַמלט פון דער גאַנצער גאָס.

ווען עס האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז די קוזיסטן (אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס, תלמידים פון טרויעריק־באַקאַנטן פראָפעסאָר קוזאַ) גרייטן זיך דורכצופירן אַ פּאָגראָם אין שטעטל, האָבן די אינטעליגענטן זיך נישט באַהאַלטן אין די לעכער און קעלערס. דאָס זענען זיי געווען די, וואָס האָבן אין איין אויגנבליק אָרגאַניזירט די שטאַרקע, דרייסטע באַלע־מעלאָכעס און אַרבעטער, זיי באַזאָרגט מיט שטעקנס, און מיט מוסטערהאַפטער גבורה און מסירת־נפש פאַרטיידיקט דאָס לעבן און פאַרמעגן פון די יידן אין שטעטל.

משכילים און ״עמד״

די גוטע, אינטעליגענטע היימען, זייער שטייגער לעבן, האַלטונג, אופן פון עסן און טיש־מאַניערן, ווי אויך זייער הלבשה, זענען געווען דורכגעדרונגען מיט רוסישער קולטור און רוסישע מנהגים. די השפעה פון דער רומענישער קולטור איז כמעט נישט געווען קענטיק אינעם שטעטל. רומעניש האָט מען גערעדט בלויז אין אַ גויט־פּאַל — כדי צו פירן מסחר מיט די גויים. דאָס הערשנדיקע לשון אין די אַלע הייזער איז געווען אַ צעבראָכענער יידיש, דורכגעפלאָכטן מיט פיל רוסישע אויסדרוקן. אפילו אָנגענומענע העברעישע ווער־טער, וואָס זענען אַריין אין דער יידישער שפּראַך, זענען אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין רוסיש און אין אַן אויסגעשפּראָ־כענער רוסישער אינטאָנאַציע. אין די אינטעליגענטע הייזער האָבן זיך געפונען שיינע ביבליאָטעקן, און באַזייט מיט די ביכער פון מענדעלע, פּרץ און שלום־עליכם, האָט מען געזען אויך פּושקין און נאַדסאָן, די ראָמאַנען פון טאָלסטאָי און גאָרקי און ביי אייניקע אויך ״אהבת ציון״, ״התועה בדרכי החיים״, די שירים פון יל״ג, ביאַליק אדג״ל. די ביכער האָט מען נישט געלייענט נאָר געלערנט, איינגעחזרט אויף אויסנ־ווייניק און אפילו באַוויזן צו דעקלאַמירן גאַנצע קאַפּיטלען מיט געשמאַק, טעמפּאָ און געפיל. די נעמען פון די מחברים האָט מען אַרויסגעזאָגט מיט חשיבות און כבוד. בעת אַ פאַ־מיליע־שמחה אָדער חברים־באַנקעט, ווען די הערצער האָבן זיך דערוואַרעמט און עס האָט זיך געשאַפן אַ שטימונג דערצו, און צאַרטע, חנוודיקע שמייכלענדיקע און זינגעוודיקע מייד־

לעך ווי טעמע וויינבערג, רחילקע קאַרנבליט און אַנדערע זענען נאָכגעקומען די בקשה פון עולם און אָנגעהויבן זינגען אָדער דעקלאַמירן פּאָעזיע און פּראָזע, האָבן די אָנוועזנדיקע געפילט דעם צאַפּל פון זייער האַרץ און געמערקט דעם חנווע־דיקן פאַרחלומטן שיין וואָס איז געווען אויסגעגאָסן איבער זייערע בלאַסע געזיכטער, מחמת שעמעוודיקייט אָדער טיפער געריירטקייט. אַן אַנגענעמע נישט־געוויינטלעכע אַטמאָספער האָט דעמאָלט באַהערשט דאָס הויז און ווי מיט אַ כישוף־שטע־קעלע זענען זיי אַרויסגענומען געוואָרן אויף אַ ווייל פון זייער אָרעמען ווינקל, אַוועק אויף די פליגל פון זייער פאַנטאַזיע אין אַ וועלט פון לויטערקייט, שטראַלונג און טרוים. יאַנקל בודמאַן ווי זיין שטייגער האָט נישט געשפּאָרט קיין שאַרפזין: ״אונדזער חברטע טעמע האָט אַ ים מיט געפילן, ווו איז אָבער דער גוטער שווימער ?״.

אויף אַזעלכע צוזאַמענקונפטן איז געקומען, ווי זיין שטיי־גער, ווי אַ נישט פאַרבעטענער גאַסט, משה אורציס, אַ דאַמען־שניידער, אַ פריילעכער קבצן וואָס האָט נישט פיינט געהאַט דעם ביטערן טראָפּן, אַ שניידער בן שניידער און אייניקל פון אַ שניידער. זיין פאָטער, ר׳ אורצי האָט געהאַט אַ טאָפּלטע און דרייפאַכע ״מיסיע״: ער איז געווען ראש פון דער חברה־קדישא, גבאי אינעם בית־כנסת פון די שניידער און וואָרט־זאָגער פון די באַלעמלאָכעס אינעם שטעטל. ער האָט אומעטום געשאַלטעוועט. אַ גרויסער קפּדן געווען, אַ כעסן און אַן עם־הארץ. בעתן מטפל־זיין זיך מיט אַ בר־מינן פלעגט ער מחמת כבוד פון מת מיט זיינע העלפערס כלומרשט רעדן לשון־קודש. דאָס איז אָבער געווען אַ לשון וואָס נאָר די חברה־קדישא האָבן עס געקענט פאַרשטיין, אַ פרעמדער — קיינמאָל נישט. ער פלעגט דערביי לאָזן הערן האַלבע ווערטער און

צעקאַלעטשעטע אויסדריקן, ווי למשל, ״נעם אים ביי די באַטשיקאַיים״, ״כאַפּ אים אַןביים של ראש״. געהייסן האָט דאָס ״נעם אים ביי די פּיס״, ״כאַפּ אים אַן ביים קאָפּ״.

זיין זון משה איז געווען פּונקט דער היפך פון טאַטן — אַ נוח־לבריות, אַ רואיקער, און ער האָט ליב געהאַט צו זינגען. אַז ער איז געקומען צו אַזאַ מסיבה האָט ער אומגע־בעטערנערהייט געגעבן זייןביישטייער, געלאָזט הערן זיין מעכטיק און קלאָר קול מיט שטיקלעך חזנות און פריילעכע פאָלקסלידער, און דערביי אויך אריינגעגנבעט זיינע אייגענע ״שאַפונגען״, וואָס ער האָט פאַרצייכנט מיט ווייסן קרייד איבער שטיקלעך שוואַרצן געוואַנד ביי דער אַרבעט. וועגן די־אַ שירים האָבן חברה ליצנים געזאָגט: ״זיי זענען ווי די דאַמען־קליידער וואָס ער נייט — צו ברייט אָדער צו שמאָל, איבער דער מאָס, אָבער קיינמאָל האָט ער נישט געמאַכט קיין מלבוש ביידע אַרבל זאָלן האָבן די זעלבע לענג״...

משה אורציס איז געווען אַ ליידנשאַפטלעכער לייענער פון ביכער. אין איין נאַכט האָט ער אויסגעלייענט אַ דיק בוך, און גלייך ווי עס האָט זיך געעפנט די שטאָטישע ביבליאָטעק איז ער געווען דער ערשטער, האָט זיך אַריינגעריסן מיט אַ רעש און בהלה מיטן צעכראַסטעטן העמד און פאַרדרייטן היטל און מיט זיין מעכטיק קול האָט זיך געווענדעט צו דער ביבליאָטעקאַרין: ״אַ־נו, ווייזט נאָ אַהער עפּעס אַ בוך, אָבער אַ בוך ס׳זאָל זיין וואָס צו האַלטן אין די הענט״. וואָס פאַראַ בוך איז ביי אים געווען צו האַלטן אין די הענט? — אַ דיק וואָגיק בוך! אַ ביכעלע אַ קליינס, אָדער אפילו אַ בוך מיט ווייניקער ווי פינף הונדערט זייטן, האָט ביי אים נישט גע־הייסן קיין בוך. אַז ער האָט גענומען אַזאַ בוך אין האַנט האָט ער נישט געקוקט אויפן נאָמען און אינהאַלט און נישט

אויפן נאָמען פונע מחבר, נאָר אויף דער צאָל זייטן און אויף דער וואָג. אַ בוך האָט ער אָפּגעשאַצט אויף זיין שביי־דערישן לשון אַזוי: ״אַ בוך — אַ קלייד אין זיבן פאָלעס פאַר אַ קיינאַרער גויע״. דאָס הייסט אַ בוך וואָס וועגט היבש און דאָס לייענען דויערט אַזוי ווי אויפנייען אַ קלייד פאַר אַ גויע פונעם שכנותדיקן דאָרף קיינאַר, גויעס וואָס זענען געווען באַקאַנט ווי הויכע און לייביקע. אַז ער האָט גענומען אין האַנט אַ קליין ביכל איז אים געוואָרן קאַלאַמוטנע. ביים מויל, אינעם לינקן ווינקל ווו ביי אים איז תמיד געווען אַ גרי־מאַסע, האָט זיך דאַן באַוויזן אַ לייכטער שמייכל, און ער האָט שפּאָטיש באַמערקט: ״ אַ ביכעלע — אַ יופּקאַלע פאַר אַ פאַרקאַנער שיקסאַלע״, וואָס לאָזט זיך אויפנייען איינס־צוויי. אַז אין שטאָט איז אָנגעקומען אַ דרשן און אַ גרויסער עולם האָט געשטראָמט אין בית־כנסת כדי אים צו הערן, און ווי געוויינלעך איז געוואָרן אַ רעש און גערודער און טומל, האָט משה זיך אויפגעשטעלט אין זיין גאַנצער הויך, ווי ער וואָלט געווען דער אויפזעער אויף דער אָרדענונג, האָט אַ קלאַפּ געטאָן אינעם שטענדער און אויסגערופן בקול רם: ״שאַט סמאַרקעס !״ . . . משה אורציס איז געווען אַ טרייער באַגלייטער און נאָכלויפער פון דער אינטעליגענץ אינעם שטעטל, מוכן ומזומן אין יעדער רגע זיי צו העלפן, אַלע אָן אונטערשייד פון פאַרטייען און שטרעמונגען.

ערב מיין צעשיידונג פון טאַטנס הויז און עליה קיין ארץ־ישראל, איז משה אורציס געווען פון די ערשטע וואָס זענען געקומען זיך געזעגענען מיט מיר. זייענדיק אַזוי אַרומגע־רינגלט מיט משפחה, קרובים, שכנים, חברים און פריינט, האָט ער זיך פלוצים באַוויזן, ווי דער שטיגער, דאָס היטל פאַרוקט אין אַ זייט פון זיין גרויסן פליכעוואַטן קאָפּ, ער האָט מיר

אַרומגענומען מיט זײַנע פֿליישיקע הענט, מיך באַשאָטן מיט קושן און מיט אַ װײנענדיק קול געבעטן: „חימל, פֿאַרגעס מיך נישט!". כ׳בין מודה: אין יענעם מאָמענט האָב איך נישט פֿאַרשטאַנען װאָס ער װיל, אין װאָס זײַן בקשה באַשטייט. שפּעטער, װען איך בין געקומען אויף אַ באַזוך אַהיים, איז מיר קלאָר געװאָרן װאָס ער האָט געמיינט. אַז איך זאָל, למען השם, געדענקען זײַנע געזאַנגען, זײַנע „לידער", און דער עיקר זײַן ניגון... הלמאי זאָל איך לייקענען? נישט איינמאָל װען עס קומט מיר אויס צו זען אַ שניידער אַריבער־געבויגן ביי זײַן אַרבעט װאָס הערט זיך דערבײַ אין אינעם געזאַנג װאָס טראָגט זיך פֿונעם ראַדיאָ־קעסטל, דערמאָן איך זיך די װאַרעמע און האַרציקע ניגונים פֿון דעם גוטן און נאַאיװן משה אורציס...

משוגעים און נאַראָנים

„װאָס הייסט אַ גרויסע שטאָט? אַ שטאָט אין װעלכער עס זענען פֿאַראַן צען ׳בטלנים׳, װײניקער פֿון דעם איז עס אַ דאָרף" (מגילה א, ג). אויך פֿון דעם שטאַנדפּונקט איז אונדזער שטעטל געװען אַ דאָרף. בטלנים זענען נישט געװען בנמצא. כמעט אַלע זענען געװען אַרבעטס־מענטשן, און בני־תורה זייער װײניק. אויך זיי האָבן אָבער נישט פֿאַרבראַכט אַלע

יאָרן אין בית־כנסת, נישט געלעבט אויף קהלס חשבון, ווי דער דרך פון בטלנים. צווישן איין אַרבעט און דער אַנדערער, ווי רבנים, שוחטים, מלמדים, אדג״ל, זענען זיי עוסק־געווען אין תורה, אין מצוות און אין צרכי־ציבור. משוגעים און נאַראָנים רחמנא לצלן, זענען אָבער יאָ געווען אין שטעטל, גאַנצע און אויך האַלבע משוגעים.

צו די קאָמפּלעטע משוגעים האָט געהערט אַ גאַנצע משפּחה — דער פאָטער (״חיים דער רויטער״), זיין טאָכטער און אַ זון. אויף דער עלטער איז דער פאָטער לסוף געוואָרן מיושב, גערעדט צו דער זאַך און טיילמאָל אפילו איבעראַשט מיט אַ גוט ווערטל. אינעם מצב פון דער טאָכטער און זון איז אָבער נישט פאָרגעקומען קיין שום שינוי צום בעסערן. אַן אַנשטאַלט פאַר משוגעים איז, פאַרשטייט זיך, נישט געווען, זענען זיי אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן און געווען אַן אָביעקט פאַר שפּאָט פון אַלעמען און באַזונדערס פאַר אָפּלאַכונג מצד די קינדער. מפה לאוזן האָט מען דערציילט, אַז אין זיין יוגנט איז דער פאָטער געווען אַ קלעזמער און אפילו אַן אַקטיאָר־טשיק אין עפּעס אַ וואַנדערנדיקער טרופּע אָדער אין אַ צירק. ער האָט געשפּילט פידל, לויט דער שמיעה, און אין פינצטערע מאָמענטן אין זיין לעבן, און אַזעלכע מאָמענטן האָט ער געהאַט נישט וויניק, האָט ער זיך אויסגעלאָדן דאָס ביטערע האַרץ מיט נגינה וואָס איז צייטנווייז געווען באַגלייט מיט טרערן — טרערן פון טרויער און אומעט אויף זיין ביטערן גורל, צוליב זיין אָרעם גרוי לעבן און צרות וואָס עס האָבן אים אָנגעטאָן זיינע קינדער. איינמאָל, אין דער נאַכט פון שבועות, האָט מען געהערט פון זיין הויז קלאַנגען פון אַ פידל. די פאַרבייגייער האָבן זיך געחידושט און אים גע־פרעגט מיט שטויננג: ״ר׳ חיים, יום טוב ביינאַכט שפּילט

מען פידל?״. חיים דער רויטער האָט אָפּגעווישט אַ טרער פון זיין פּנים און געענטפערט: ״אַ יובל מיט יאָרן דאַוון איך, און גאָט הערט מיך נישט, ער נעמט נישט אָן מיינע תפילות, אפשר וועט ער דערהערן מיין שפּילן?״...

אַ האַלב־משוגענער איז געווען צבי דער שרייער. אַ דין־מאָגערער, הויט און ביין, הויך — לאַנג ווי דער גלות אָבער מיט אַ קורצן שכל. אויסגעזען תמיד ווי ער גייט אויף שטאָלצן; אויפן פּנים — אַ נאַרישעוואַטער, גוטמוטיקער שמייכל. דאָס האָט בולט געמאַכט זיין האַלדז־קנאַפּ אין דער גרויס פון אַ נוס, וואָס איז כסדר ביי אים אַרויף און אַראָפּ, ווי קוועקזילבער, און האָט אַנטפּלעקט זיינע צוויי רייען פונעם ציגאַרעטן־רויך צעפוילטע און צעפּרעסענע ציין. צוויי זענען געווען זיינע פּרנסות — אַ וואַסערטרעגער און אַ ״שרייער״. ביידע האָבן אים בדוחק געגעבן ברויט און אַ מלבוש. וואַסער פונעם ברונעם האָט ער געברענגט אין די רייכע הייזער וואָס האָבן אים גוט באַלוינט און אים געגעבן אַ מאַלצייט, אַן אָפּגענוצט מלבוש, אדג״ל. די אַרבעט פון אַ ״שרייער״ איז געווען זיינס אַן אייגענע המצאה. ער איז געגאַנגען איבער די גאַסן און אויסגערופן וועגן אַן אַלגעמיינע אסיפה וואָס קומט פאָר אין דעם אָדער יענעם בית־כּנסת, וועגן אַ דרשה וואָס קומט פאָר פון דעם אָדער יענעם שליח, וועגן אַ פאָר־שטעלונג פון דער לאָקאַלער אַמאַטאָרן־טרופּע, און צייטנ־ווייז אויך וועגן אַ ביליקן אויספאַרקויף פון סחורות אָדער וועגן פרישע הערינג וואָס זענען נאָרוואָס אָנגעקומען. דעם אמת געזאָגט האָט קיינער קיין וואָרט נישט פאַרשטאַנען פון זיינע אויסרופעניש אויפן קול. די ווערטער זענען ביי אים אַרויס יאָגנדיק, אין אַ מוראדיקן טעמפּאָ, צעדרייט און פאַר־קריפּלט ביז גאָר. מ׳האָט אָבער הנאה־געהאַט פון זיינע

תנועות און העוויות און בעיקר פונעם סוף־פסוק זיינעם. יעדע "באַקאַנטמאַכונג" זיינע פלעגט ער פאַרענדיקן מיט אַ גע־דרייטער גאַרגלריי: "און עס וועט זיין מיט מוזיק". דערביי האָט ער אַליין שטאַרק הנאה־געהאַט פון זיך, פון זיין "ניגון" און פון דעם נחת־רוח, וואָס ער האָט דערמיט אָנגעטאָן באַ־זונדערס די קינדער, וואָס האָבן אים דערביי אַרומגערינגלט און געבעטן אים נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל איבערצוחזרן דאָס גאַרגלען זיך. און אַז מ׳פלעגט אים פרעגן: "צבי, וועגן וואָס ביזטו מודיע?" — פלעגט ער זיך צעלאַכן הויך אויפן קול, און גלייך ענטפערן: „אַ הערינג, ברייטל ברויט, פעקל פּאַ־פּיראָסן". דאָס האָט געהייסן: וואָס איז וויכטיק וועגן וואָס איך בין מודיע, וויכטיק איז וואָס איך באַקום פאַר דעם...

און צולעצט — א י י ז י ק ל, דער שטאָט־נאַר פון סאַראַקע. ער האָט נישט געשטאַמט פון אונדזער שטעטל, נאַר איז געוועזן אַן אורח נוטה ללון. זיינע אַפּטע באַזוכן האָבן אים אָבער געגעבן "ערן־בירגערשאַפט" פון אונדזער שטעטל. זיין פּיעגעוואַטע פּנים, גרויסע רויט־טריפנדיקע און תמיד שמייכלענדיקע אויגן, גאַווערדיק מויל און צעריסן און צעפליקטע מלבושים האָבן שוין עדות־געזאָגט ווער ער איז. פון דער טבע איז ער געוועזן אַ רואיקער, אַ שווייגער און אַ שעמעוודיקער, געמאַכט דעם רושם פון אַ פאַרלאָזט, פאַרנאַכלעסיקט קינד וואָס האָט קיינמאָל נישט געפילט די וואַרעמע האַנט פון טאַטע־מאַמע. ער איז געוועזן איינזאַם אַליין און פרנסה גע־צויגן פון פאַרשידענע משונהדיקע מלאכות: געהאָלפן דעם וואַסערטרעגער, צוגעקערט די גאַסן, אַריבערגעפירט סחורות און מעבל פון איין אָרט צום אַנדערן, און בעיקר — אַ סטאַבילער גאַסט אויף חתונות — אַזוי אין זיין שטאָט סאַראַקע און אַזוי ביי אונדז און אין אַלע שכנותדיקע שטעטלעך. היות

ווי שמחות, געלויבט צו גאָט, האָבן נישט געפעלט, איז אייזיקל אָפּט געקומען אין אונדזער שטעטל, אויב נישט ווי אַ געבוי־רענער איז אָבער תמיד אַ געווונטשענער גאַסט. נאָכדעם ווי ער האָט גענומען עפּעס אין מויל אַריין און געמאַכט עטלעכע כוסות, איז ער אַרויס אין אַ סאָלאָ־טאַנץ, וואָס איז געוואָרן די ספּעציעלע אַטראַקציע ביי קינדער. ווי געזאָגט איז ער געווען אַ שווייגער, אָבער אַז ער האָט אָנגעהויבן רעדן האָט ער דווקא גערעדט צו דער זאַך. זיין חלום, ווי דער חלום פון פּרצעס "באָנטשע שוויַיג", איז געווען פרישע חלה מיט געבראָטנס. ווען מען האָט אים טאַקע געפרעגט אַמאָל וואָס איז זיין לעבנס־טרוים, האָט אייזיקל אויפגעהויבן זיינע אויגן צום באַרג, דער וויַינגאָרטן־באַרג מיט וועלכן עס איז געווען געבענטשט די שטאָט סאָראָקע, און צום דניעסטער וואָס האָט געשטראָמט ביי זיין ראַנד, ער האָט געטאָן אַ טיפן קרעכץ און געזאָגט: "ווי שיין וואָלט די וועלט געווען, ווען אָט דער באַרג וואָלט געווען אַ חלה און דער דניעסטער אַ ראָסל־געבראָטנס, און איך זיץ, זיץ מיר אַזוי אין נחת טונק די חלה אינעם ראָסל און האָב הנאה פונעם לעבן"...

בתי־כנסת

פינף בתי־כנסת זענען געווען אינעם שטעטל. זיי מיט זייערע מתפללים זענען געווען אַ טרייער שפּיגל פאַרן פאַר־טרעט פונעם שטעטל. דריי פון זיי, די "קלויז", די "שול", און דאָס "קלייזל" האָבן באַשיינט דעם צענטער פון שטעטל, האָבן זיך געפונען נאָענט צום מאַרק, בעת די צוויי אַנדערע, די "שניידערישע שול" און די "דייטשע שול" האָבן באַצירט אַ זייטיק, קליין און שמאָל געסל, נאָענט צו דער שולע, ווו עס האָט געוווינט דער רב, דער שוחט ר׳ שעפּטל און נאָך עטלעכע שיינע באַלעבאַטים. אין דער "קלויז" האָבן גע־דאַווענט ערד־און־גוט־באַזיצערס, רייכע סוחרים און סתם "שיינע יידן"; די "שול" איז געווען פאַר פּשוטע יידן פון דער קאַטעגאָריע ווי ר׳ דודל און ר׳ שמעון "גוי"; דאָס "קלייזל", די פעסטונג פון ר׳ אידל דער רויטער, איז כמעט אַ העלפט אויסגעפילט געוואָרן דורך זיינע משפּחה־מיטגלידער — זין, איידעמס, ברידער, שוואָגערס און אַנדערע קרובים; די "שניידערישע שול" איז טאַקע געווען דער צענטער פון פאַרשידענע באַלמעלאָכעס: שניידערס, שוסטערס, סטאָלערס, פעלצן־מאַכערס, בעקערס, שמידן, קצבים, אדג"ל; און די "דייטשע שול" האָט געהייסן אַזוי, הגם דאָרט האָבן גע־דאַוונט פאַרשידענע יידן, אָבער בעיקר אַביסל משכילים ווי ר׳ יחיאל פינטשעווסקי און ר׳ אברהמל אָקסנפעלד. די "דייטשע שול" איז געווען די מיוחסדיקסטע שול — די "פעסטונג" פון רב און צענטער פאַר אַסיפות, מיטינגען, כינוסים. דאָרט האָט דער רב געהאַלטן דעם רוב פון זיינע דרשות און ציוניס־

טישע רעדעס מיט זיין זיסן אָבער פלאַמיקן באַגייסטערנדיקן קול. דאָס כאַראַקטעריסטישסטע פאַר אַלע בתי־כנסת, חוץ די שול פון רב, איז געוועזן די פאַרנאַכלעסיקונג און אומריינקייט, דער ״שטויב פון דורות״ וואָס האָט אַרויסגעקוקט פון יעדן ווינקל. אַלץ צוליב דער שולד פון די שמשים, כמעט אַלע פון דעם טיפּ ווי ר׳ חיים, דער שמש פון דער ״קלויז״, וואָס האָבן נישט מקפיד־געוועזן וואָס שייך זויבערקייט.

אין אָנבליק פון די פאַרשימלטע ווענט און פאַרסאַדזשעטן סופיט פון דער ״קלויז״ האָבן די באַלעבאַטים צייטנווייז זיך צעבייזערט און געוואָרן אויפגעקאָכט, האָבן קעגן דעם אַליאַרמירט בקול רם, אָבער אָן דערפאָלג. אַז מען האָט גע־פרעגט דעם שמש פון ״שול״ ר׳ חיים: היתכן אַזאַ שמוץ און שפּינוועבס און פאַראַיאָריקער בלאָטע אויף יעדן שטענ־דער? האָט יענער כיכיכענדיק אַביסל אין האַלדז, אָנגעהאָנ־גען אויף יענעם זיינע תמיד פאַרטריפטע אויגן, דאָס מויל אַרומגעקרוינט מיט שפּיציקן בערדל, האָט אַרויסגעבראַכט אַ נאַרישן שמייכל און רעדנדיק און שפּייענדיק ענדלעך אַרויס־געלאָזט עטלעכע ווערטער: ״בע־מע״, ווי ער וואָלט געוואָלט זאָגן: וויבאַלד איך בין נישט בכוח צו האַלטן ריין מיין אָרעמען גוף און מקפיד זיין די קאַפּאָטע מיינע זאָל זיין ריין, און האָב אפילו נישט קיין צייט צו ברענגען אין אָרדענונג מיינע שוואַרצע נעגל און ווילד־אָנגעוואַקסענע האָר אויפן קאָפּ און באָרד, ווילט איר, איך זאָל מאַכן אָרדענונג און אָפּ־היטן די ריינקייט אין אַזאַ גרויסן און חשובן ״מקום קדוש״ פאַר עטלעכע צענטליק באַלעבאַטים? . . .

אַ באַזונדער אַטמאָספער האָט געהערשט אין דער ״שניי־דערישער שול״, אַ קליינע און פאַרטונקלטע שול. אפשר צו־ליבן שאָטן פון עצבות וואָס איז תמיד געוועזן אויסגעשפּרייט

איבערן עולם מתפללים, דער רוב אביונים וואָס האָבן קוים־קוים געהאַט צו דערנערן זיך, תמימותדיקע באַלמעלאָכעס, וואָס האָבן קוים מיט שווייס און ציטערניש גערדאַוונט; און אפשר מחמת דעם שיינעם פייזאַזש וואָס האָט זיך אַנטפּלעקט דורך די נידעריקע פענצטערלעך, פון וואַנען מען האָט געזען דעם גאָרטן פון דער שולע אַרומגערינגלט מיט אַ פּלויט פון קוסטעס און שטעכעדיק דראָט, און די לאַנקעס מיט גראָז, גרינענדיקע פעלדער און בליענדיקע סעדער פול מיט גע־בענטשטער שפּראָצעניש. באַזונדערס ליב געהאַט מער פון אַלע בתי־כנסת, האָט מען די „דייטשע שול“ צוליב די תפילות פונעם רב מיט זיין קלאָגעדיק־דורכדרינגענדיקן קול, הייסע תפילות פון טיפער געריזרטקייט, וואָס זענען אַרויס פון האַרץ און אַריין אין האַרץ, אפילו אין הערצער פון „קטני אמונה“...

בני־עלייה

דאָס הייפעלע גימנאַזיסטן און סטודענטן וואָס האָבן שטו־דירט אויף די אוניווערסיטעטן אין לאַנד און אין אויסלאַנד און האָבן זומער־פעריעס פאַרבראַכט ביי די פאַרמעגלעכע עלטערן, וויינבערג, ראַבינאָוויטש, העלגורט, אדג״ל, האָט צוזאַמענגעאַרבעט מיט די פירער פון „גורדוניה“ און „קול־

טור־ליגע״ און דערמיט אַריינגעבראַכט אַ רוח־חיים אינעם לעבן פון דער יוגנט, זי דערוועקט צו אַקטיוויטעטן. זיי האָבן איניצירט פאַרלעזונגען, פאַרשטעלונגען, עפנטלעכע דיסקוסיע־אָוונטן און ליטעראַרישע משפּטים איבער דער ״פאַרשטויסענער״ פון י״ל פּרץ, וועגן ״נאָראַ״ פון איבסען און איבער טאָלסטאָיס ״אַנאַ קאַרענינאַ״, פאַרשטעלונגען וואָס זענען געוואָרן אַ שם־דבר און אַרויסגערופן אינטערעס. נישט געקוקט אויפן אָפּענעם, וואָכן אויג און פאַרדאַכטן ביז גרויל פון די רומענישע מאַכט־אָרגאַנען, וואָס האָבן אין יעדן רעפּעראַט ״געהערט״ אַ העצעריי קעגן די מאַכט־אָרגאַנען און אין יעדער אסיפה ״געזען״ אַן אָפענע צוגרייטונג צו דער ״קאָמוניסטישער רעוואָלוציע״, זענען דער רוב אָוונטן פאַרגעקומען מיט גרויס פּאָמפּע און אָפּטמאָל צוגעצויגן וויכטיקע געסט פון די אַרומיקע שטעטלעך, אַן עולם פון משכּילים און סטודענטן. די־אַ ליטעראַריש־קינסטלערישע אָוונטן זענען צוערשט פאָרגעקומען אין אַן ענגן טונקעלן און שטיקנדיקן זאַל, און שפּעטער — אין גאָרטנס און אין וויינגערטנער, אין די תבואה־שפּייכלערס און איבער די לאָנקעס פון דער ״טאָליקע״. דאָס זענען געווען לוסטיקע אויספלוגן און שפּאַצירן, פול מיט וויציקע מעשיות און געפּעפּערטע שפּאַסן, מיט זויפן פריש־געריסענע פּרוכטן פון די ביימער און זאַפטיקע טרויבן פון די ענגלעך, מיט תאווהדיקן עסן רויטע, פליישיקע אַרבוזן און באַגלייט מיט געזאַנג וואָס האָט זיך געטראָגן פון האַרי־זאָנט צו האָריזאָנט. אין דעם געזאַנג, מער ווי אין די געשפּרעכן און ויכּוחים, האָט מען מיט וואַרעמקייט און ענטוזיאַזם אויסגעדריקט אַלץ וואָס האָט געדריקט אויף דעם האַרץ, וואָס האָט אויפגעברויזט זייער נשמה — נשמות דורכגעזאַפּט מיט יוגנט־פייער און יוגנט־געזאַנג און צעפּרעסן פון שטאַר־

קער בענקשאַפט אַרויסצובאַקומען זיך פון דער שאַלעכץ; לעכצענישן צו דער ברייטקייט, צו דעם וואָס זיי האָבן נישט, צו דעם וואָס איז נישט בנימצא...

"לעכצעניש נאָך מרחקים, נישט היגס", צו וואָס און וווּ־אַהין? אַ טייל נאָך די פּאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע, ווייניקע צום שכנותדיקן לאַנד, רוסלאַנד, און אַ מיעוט שב־מיעוט, אַ קערנדל וואָס איז געוואַקסן, געשלאָגן וואָרצלען און זיך פאַרברייטערט מיט די יאָרן, קיין ארץ־ישראל. די ערשטע, ביי זיי האָט געניסטעט אין האַרץ די שטרעבונג נאָך וואַנ־דערונגען און אפילו דער חשק רייך־צו־ווערן; די טרוימער וועגן רוסלאַנד, און דאָס איז געווען די בעסטע יוגנט, זענען געווען באַאיינפלוסט פונעם גייסט פון דער תקופה, פונעם אַראָמאַט פון די אידעען וואָס האָבן געיוירן און געברויזט אין אייראָפּע בכלל, און אינעם שכנותדיקן לאַנד בפרט. ביים קליינעם הייפעלע נאַציאָנאַל־געשטימטע דאָקעגן, איז דער ציוניזם געווען אַ רעזולטאַט פון טיפן באַוווסטזיין און בענק־שאַפט נאָך אַ לעבן פון אַרבעט אין היימלאַנד. אַ לעבן פון אַרבעט, דער געדאַנק האָט אַנטהאַלטן דעם עיקר פון זייער נאַציאָנאַלן גלויבן און אין זיין פּאַקטישער פאַרווירקלעכונג האָבן זיי געזען די רפואה פאַר דער אַנאָמאַליע פונעם גלות־לעבן וואָס איז אַ לעבן אָן ממשות, אָן ליכט, האָפענונגלאָז. קיין וווּנדער נישט בכן וואָס די באַוועגונג גורדוניה איז געווען די וואָס האָט געשלאָגן טיפע וואָרצלען אינעם שטעטל, דערוועקט און באַגייסטערט מאַסן יוגנטלעכע, און אַ סך פון זיי זענען היינט צעשפּרייט איבער די שטעט און דערפער פון ישראל.

דער באַשיידענערביישטייער וואָס דאָס שטעטל האָט געגעבן צו דער דריטער עליה, איז בעיקר געקומען פון הייזער

ווו ציון איז געוועז דאָס שוואַרצאַפּל פון אויג, פון משפּחות פאַרוואַרצלט אין אַרבעט און מלאכה און צווישן זיי אַזעלכע וואָס זענען געוועז בקי אין ענינים פון פעלד און מומחים אין אַלע ווירטשאַפט־צווייגן. פון אַט די משפחות (ראַבינאָ־וויטש, פוקס, האַכבערג, אָקסנפעלד, כ״ץ, בענדערסקי מו־שינסקי (=מישאָלי) און זייער גלייכן) זענען אַרויסגעקומען די פיזיש־שטאַרקע און אַרבעטס־געשיקטע חלוצים, געניטע ״פעלד־יינגעלייט״, וואָס זענען געוועזן צווישן די ערשטע זידלער פון כפר־יהושע, דעראַבערער פון יידישער אַרבעט אין פּתח־תקווה, רחובות,כפר־סבא, חדרה, פּרדס־חנה און נאָך. אין זייערע פוסטריט זענען עולה־געוועזן און אָנגעקומען די יונגע און צאַרטע, די ״זיידענע יינגעלייט״: די טעכטער פונעם רב, זיין בן־יחיד משה שטערנבערג, פון די סטודענטן און ערשטע מוסמכים פונעם העברעישן אוניווער־סיטעט, אַדוואָקאַט און פאַרשער פון יידישער פילאָזאָפיע; דעם רבס שוועסטער, חיה (פונט), וועמענס הויז און האַרץ איז תמיד אָפן צו העלפן, דערמוטיקן און שטיצן יעדן נויט־באַדערפטיקטן; די זין פון שוחט, ר׳ שעפטל: ר׳ מנחם־מענדל דאַווידזאָן, זאַמלער פון פאָלקלאָר און היס־טאָריעגראַפיע, דער באַזיצער פונעם רייכן אַרכיוו צו דער פאָרשונג פון דער געשיכטע פונעם בעסאַראַבישן יידנטום און זיין ברודער אפרים, לערער און מחבר פון לערן־ביכער און מחבר פון ״שחוק פינו״ (תשי״א) — זאַמלונג פאַר הו־מאָר און סאַטירע אין דער העברעישער ליטעראַטור פון איר אָנהייב ביז אונדזערע טעג, מיט אַריינפירן און באַמערקונגען, און ״שחוק לישראל״ (תשי״א) פאָלקלאָר־זאַמלונג, שטייגער און וויצן וועגן מדינת ישראל. אויך זענען עולה־געוועזן פיל אַנדערע, די ״שארית הפליטה״ פונעם שטעטל.

איצט, נאָך איבער אַ האַלבן יובל זינט איך האָב צום לעצטן מאָל געזען דאָס שטעטל, מיטגעלעבט מיט זיין לעבן פון דער נאָענט און צוגעקוקט זיך צום דאָזיקן געמיש פון מענטשן מיט זייערע לעבנס־שטייגערס, שמחות און טרויער, געראַנגלען און טירחות; איצט, ווען איך קוק אויף זיי אין אַנבליק פון דער מוראדיקער שריפה וואָס האָט געטראָפן זייערע אָרעמע היימען, אין שיין פון די גרויסע פאַרענדערונגען וואָס זענען פאָרגעקומען אין אונדזער לעבן אין לאַנד, באַגרייף איך אַלץ מער, אַז דאָרט, גענוי ווי אין אַלע תפוצות הגולה, האָבן זיך געפונען הייזער וואָס זענען פאַקטיש געווען ישראלדיקע פאַרשטייערשאַפטן, איידער עס איז אַנטשטאַנען די מדינה. די הייזער צוזאַמען מיט זייער שטייגער פון לעבן, זענען געווען אַ מין פּרוזדור צום גרויסן, אויסגעבענקטן טרקלין, און ווי דער שטייגער פון אַ פּירהויז איז עס טיילמאָל ענג און פינצטער, אָן ליכט און אָן לופט. וואָס מער דאָרט האָט זיך געשטאַרקט די פינצטערניש, אַלץ גרעסער איז געווען די לעכצעניש נאָך דעם ליכט, וואָס שטאַרקער דער דרוק און די קנעכטשאַפט, אַלץ טיפער איז געווען די בענקשאַפט "צוריקצוקערן צום לאַנד פון די אבות", אין דער "שטאָט וווּ עס האָט גערוט דוד"...

עפּילאָג

אין אַלע תפילות לאָמיר זיי דערמאָנען.
אין אַלע יזכּור׳ס וועלן מיר זיי באַוויינען.
אין אַלע יתגדל׳ס זאָל מען זיי דערקאָנען.
אונדזערע אַלע התקווה׳ס זאָלן זיי באַשיינען.
(יעקב גלאַטשטיין — ״יזכור״)

דאָמבראָווען, מיין קליין און פאַרשטויסן שטעטל אינעם בעסאַראַבישן סטעפּ ביי די ברעגעס פונעם דניעסטער, איז געווען און נישטאָ מער! ווי אַזוי איז עס אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד? ווי אַזוי זענען באַצוויגגען געוואָרן יענע ערדישע, גוטמוטיקע און טעמפּעראַמענטפולע יידן, דורכגעווייקטע און דורכגעזאַפּטע מיט אהבת ישראל, מיט יידישער אמונה און טראַדיציע פון דורות? ווי אַזוי זענען זיי אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייער באָדן און באַקוועמע איינגעוואָרצלטע הייזער? ווי אַזוי זעען איצט אויס די ווייניקע און איינצלנע הייזער וואָס זענען געבליבן, האַלב חרוב און צעשטערט, ווי אַזוי זענען זיי געוואָרן אַ היים פאַר פרעמדע ערלים און רוצחים? — וועגן דעם זענען צו אונדז דערגאַנגען בלויז אָפּקלאַנגען פון עדי־ראייה ושמיעה, אַנטריבענע פון דער שווערד, וואָס זענען געקומען צו אונדז מיט דער אימה פון טויט אין זייערע אויגן. ווי פלעווס אינעם ווינט זענען זיי צעשפּרייט געוואָרן איבער די סטעפּעס פון רוסלאַנד און זומפּן פון טראַנסניסטריע; בעת דער רוב פון זיי, טאַטעס מיט זין און טעכטער און תינוקות של בית־רבן, האָבן זייער טויט געפונען אויף די וועגן און אין די וועלדער, אין קאָנצענטראַציע־לאַגערס און אין קעלערס. די הימלען אויבן און די ערד אונטן, בלויז זיי אַליין האָבן אויפגענומען זייער

געשריי און קלאַג, האָבן געהערט זייער קרעכצן און ווידוי פאַר זייער טראַגישן אומקום.

* * *

די אַלע פעלדער, סעדער און ווייִנגערטנער וואָס זענען פאַרזייט, געפלאַנצט, און קולטיווירט געוואָרן אין משך פון דורות אויף די פליינען פון בעסאַראַבישן סטעפּ בכלל, און אין דאָמבראָווען בפרט, וואַקסן ווייטער, בליען און גיבן אַרויס פּרוכט, און זיי זענען עס די שטומע עדות פונעם חורבן.

געוועזן אַ יידיש שטעטל און נישטאָ מער! זיינע יידן, וואָס האָבן זיך געקלאַמערט אין דער ערד און געהאַלטן דעם אַקער־אייזן אין דער האַנט, לאַנגע יאָרן איידער דער ציוניסטישער געדאַנק האָט אָנגענומען הויט און פלייש, זיי האָבן פון דער ווייטנס געזען דאָס לאַנד און אַהין נישט אָנגעקומען, ווייל זיי זענען פאַרטיליקט געוואָרן דורך פאַרברעכערישע טמאים, אפילו צו קבר ישראל נישט געקומען, און דער טאָג פון זייער טויט איז נישט באַקאַנט.